

41

2123

41

2123

41
2123

481 / 2209 : 2 -

D. Thersianos

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΥΠΟ

Δ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΥ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΟΑ.

ΕΝ ΤΕΡΓΕΣΤΗ

Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόγδ

1892.

308 K

Σερν ενκατ. vi. 32

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΥΠΟ

Δ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΥ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΟΑ.

ΕΝ ΤΕΡΓΕΣΤΗ

Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόγδ

1892.

—Harr. 24.3.41.

Editore l' Autore.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ ΚΑΡΑΚΑΡΗ

ΦΙΛΩ ΑΡΙΣΤΩ.

1871

1872

1873

WILLIAM HARTLEY

1874

Ἡ γένεσις τῆς στωικῆς φιλοσοφίας συμπίπτει ὡς ἔγγιστα καθ' οὓς χρόνους οἱ Ἕλληνες, ἀποβαλόντες τὴν αὐτονομίαν, συναπέβαλον καὶ πᾶσαν ἀνθρωπίνην εὐπρέπειαν. Αἱ μεγάλαι καὶ θαυμάσιαι τῶν Ἑλλήνων ἀρεταὶ ἀπέδειξαν αὐτοὺς ἔθνος ἀπαράμιλλον καὶ ἀνυπέρβλητον ἐν τῇ ἀρχαιότητι· ἀλλ' αἱ ἀρεταὶ αὗται ἦσαν ἀλληλένδετοι πρὸς μεγάλας καὶ ἐξαισίους κακίας, αἵτινες ἐσάλευσαν καὶ ἐπὶ τέλους ὑπέσκαψαν ἐκ βάθρων τὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος ὑπόστασιν. Καὶ ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῶν, ἀπεδείχθησαν οἱ Ἕλληνες ἔθνος φίλαυτον, φιλοτάραχον, μισᾶλληλον, μικρόψυχον καὶ μικρολόγον. Ἐπὶ τῶν περσικῶν πολέμων, ὁπότε διετρανώθη τὰ μάλιστα τῶν Ἑλλήνων ἡ εὐψυχία, ἡ ἡμίσεια Ἑλλάς ἐμῆδιζε καὶ ἐπολέμει μετὰ τῶν βαρβάρων, ὅμιλοι δὲ Ἀρκάδων προσήνεχθησαν ἐπὶ μισθῷ ἐπίκουροι εἰς τοὺς Πέρσας· οἱ ἀναγνόντες τοῦ Ἡροδότου τὰς ἱστορίας ἐνθυμοῦνται βεβαίως ὅτι ἡ ἀντεθνικὴ πολυαρίθμων Ἑλλήνων συμπεριφορὰ ἐπὶ τοσοῦτον ἐσκινδάλισε καὶ αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους, ὥστε, κατ' ἐπιταγὴν τοῦ Ξέρξου, ἐστίχθησαν οὐκ ὀλίγοι τῶν αὐτομόλων Βοιωτῶν, αἰσχυρῶς καὶ ἐπονειδίστως τιμωρηθέντες δι' ὅπερ ἔπραξαν ἀδίκημα κατὰ τῆς ἰδίας πατρίδος. Μετ' ὀλίγον οἱ περικλεεῖς τῶν Μήδων νικηταὶ γίνονται εὐτελεῖς τῶν βαρβάρων θεράποντες, καὶ ἡ Ἑλλάς, ἡ τὸν Πέρσῃν καταβαλοῦσα, καταβάλλεται ὑπὸ τοῦ περσικοῦ χρυσίου. «Τὰ Μηδικὰ (γράφει ὁ Παυσανίας τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος, ὁ κλεινὸς ἄγγλος περιηγητὴς καὶ ἀρχαιολόγος, συνταγματάρχης Leake ἐν τῇ 338 σελίδι τοῦ δευτέρου τόμου τῶν κατὰ τὴν Βόρειον Ἑλλάδα Ὀδοιποριῶν του), τὰ Μηδικὰ παρήγαγον μὲν τὰ λαμπρότατα

τῆς ἀνθρωπίνης ἀρετῆς παραδείγματα, ὅσα μνημονεύει ἡ ἱστορία, ἀλλὰ συγχρόνως ἀπεκάλυψαν ἡλίου φαεινότερον τὴν ἰδιόζουσαν τοῖς Ἑλλησι φιλαυτίαν, ζηλοτυπίαν καὶ τὴν ἔλλειψιν τῆς καθόλου φιλοπατρίας. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐναυμάχησαν σὺν τοῖς Ἀθηναίοις τὴν περὶ Σαλαμῖνα πρὸς τοὺς βαρβάρους ναυμαχίαν, εἰὼτι ἐφοβοῦντο μήπως Ἀθηναῖοι καὶ Πέρσαι, συμμαχήσαντες πρὸς ἀλλήλους, λεηλατήσωσι καὶ ἐπιδράμωσι τὰς λακωνικὰς ἀκτὰς». Ὀλίγω ὕστερον, οἱ ναύαρχοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης, φέροντες δίσκον ἐν χερσὶν, ἐπαιτοῦσιν ἀλληλοδιαδόχως χρήματα παρὰ τῶν σατραπῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως διὰ τῶν περσικῶν χρημάτων σπαράξωσι καὶ καταστρέψωσιν ἀλλήλους. Οἱ σατράπαι τῆς Λυδίας, Καρίας καὶ Φρυγίας, ἐξεδίκησαν ἐπιφανῶς τὰς ἐν Μαραθῶνι, Σαλαμῖνι καὶ Πλαταιαῖς τῶν ὁμοφύλων ἥττας, κατορθώσαντες νὰ νικήσωσι τοὺς Ἑλληνας διὰ τῶν Ἑλλήνων. Πέρσαι σατράπαι ἀλλεπάλληλοι ἐπέμποντο εἰς τὴν Ἑλλάδα ἵνα ἐξεγείρωσι τοὺς Σπαρτιάτας κατὰ τῶν Ἀθηναίων ἢ τοὺς Ἀθηναίους κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, πάντες δὲ ἐνθυμοῦνται μεθ' ὁπόσης ἐκάστοτε προθυμίας, ὑπεβοήθησαν ἰδίως οἱ Σπαρτιάται τὰς τῶν Περσῶν σκευωρίας πρὸς καθάρσεις τῆς αὐτονομίας τῶν ἐλληνίδων πόλεων. Ὁ Φαρνάβαζος, ὁ Τισσαφέρνης καὶ οἱ ἄλλοι σατράπαι ἐχορήγουν πλουσιοπαρόχως τοὺς θησαυροὺς τοῦ περσικοῦ κράτους ἐναλλάξ πρὸς τοὺς ναυάρχους τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης, ὅπως πολεμῶσι πρὸς ἀλλήλους ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς περσικῆς δυνάμεως. Εἰς τὸν Λύσανδρον ἔδωκε Κῦρος ὁ νεώτερος χιλίους δαρεικοὺς ἵνα καταρτίσῃ ἐπὶ τὸ τελειότερον τὸν ἐν ἀπορίᾳ διακείμενον σπαρτιατικὸν στόλον· ἕνεκα τῆς γενναίας δὲ ταύτης δωρεᾶς, ὁ μισθὸς τῶν ναυτῶν ἠϋξήθη ἀπὸ τριωβόλου εἰς τετράβολον. Ἄλλος τῆς Σπάρτης ναύαρχος, ὁ εὐγενὴς τὸ ἦθος Καλλικρατίδας, μάτην ἐπὶ χρόνον πολὺν ἐκλιπαρήσας τὴν χρηματικὴν τῶν Περσῶν βοήθειαν, σφόδρα δὲ ὀργισθεὶς ἐπὶ ταῖς ἀλλεπαλλήλοις φοιτήσεσιν εἰς τῶν σατραπῶν τὰς θύρας, ὥκτειρε καὶ ἐταλάνισε μεγαλοφώνως τὴν τῶν Ἑλλήνων ἀθλιότητα, «ὅτι βαρβάρους κολακεύουσιν ἕνεκα ἀργυρίου». Ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν Ἀθηναίων στόλος ὑπὸ τὸν Κόνωνα παρεσκευάσθη καὶ ἐξηρτίσθη ἀναλώμασι τῶν Περσῶν. Αὐτὸς ὁ περικλεὲς ναύαρχος Κόνων ἐπορεύθη εἰς τὴν περσικὴν αὐλὴν ἵνα ἐπαιτήσῃ ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων τὴν βοήθειαν τοῦ μεγάλου Βασιλέως. Διὰ περσικῶν χρημάτων ἔθρεψεν ὁ Κόνων τὰ πληρώματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, ἐπ' ἴσης διὰ περσικῶν χρημάτων ἐγένετο τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἀνατειχισμός. Οὐ μόνον Ἀθηναῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι ἔπεμψαν πλέον ἢ ἅπαξ

πρέσβεις πρὸς τὸν βασιλέα ἵνα αἰτήσωσιν ἑκάτεροι τὴν συμμαχίαν τοῦ βαρβάρου ἀλλὰ καὶ Ἀρκάδες καὶ Ἡλεῖοι καὶ Θηβαῖοι καὶ Κορίνθιοι καὶ Ἀργεῖοι καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων. Ὃτε ὁ Ἀγησίλαος εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἀσίαν, πάντες οἱ ἐν Ἑλλάδι ἐχθροὶ τῆς Σπάρτης κατελήφθησαν ὑπὸ μηδισμοῦ, τοῦτο δὲ τὸ φρόνημα δεξιῶς ἐκποριζόμενος ὁ στρατάρχης Τιθραύστης ἀπέστειλεν εἰς τὴν Ἑλλάδα Τιμοκράτην τὸν Ῥόδιον, δούς αὐτῷ πεντήκοντα ἀργυρίου τάλαντα ἵνα διανεῖμῃ ταῦτα ἐπὶ δεκάσμῳ εἰς τοὺς προεστῶτας ἐν ταῖς πόλεσιν· ὁ Τιμοκράτης ἐλθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα, δίδει τὰ χρήματα εἰς Θηβαίους, Κορινθίους καὶ Ἀργεῖους προεστῶτας, οἵτινες εὐγνωμόνως τὴν δωρεὰν δεξάμενοι, διέβαλλον τοὺς Λακεδαιμονίους εἰς τὰς οἰκείας πόλεις. Ἡ ἀμοιβαία τῶν Ἑλλήνων ἀπέχθεια καὶ ζηλοτυπία προέβη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ αὐτοὶ τῶν πολιτῶν οἱ ἄριστοι καὶ συνετώτατοι παρεξαιρέτησαν εἰς τὰ βδελυρώτερα τῶν ἀνοσιουργημάτων ἐπὶ κηκῷ τῆς κοινῆς πατρίδος. Ἐπὶ τοῦ πολέμου τῶν Θηβαίων καὶ τῶν Σπαρτιατῶν, ὁ γενναιότατος καὶ φιλελευθερώτατος στρατηγὸς Πελοπίδας, ὁ ἐπιστήθιος τοῦ Ἐπαμεινώνδου φίλος, ὁ ἐν τῇ μάχῃ τῇ κατὰ τὰ Λεῦκτρα εὐκλεῆς τοῦ ἱεροῦ λόχου ἡγέτης, ἐπορεύθη πρεσβευτὴς τῶν Θηβαίων, εἰς Σοῦσχ, ἵνα προσαγάγῃ τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν εἰς τὴν τῶν Θηβῶν συμμαχίαν. Τὸ ἰσχυρότατον δὲ τῶν ἐπιχειρημάτων ὅσα ὁ Πελοπίδας ἐξέθηκεν εἰς ἐπήκοον τοῦ μετὰ μεγίστων τιμῶν δεξαμένου αὐτὸν βασιλέως Ἀρτοξέρξου ἦτο «ὅτι μόνοι τῶν Ἑλλήνων (οἱ Θηβαῖοι) βασιλεῖ συνεμάχοντο ἐν Πλαταιαῖς καὶ ὅτι ὕστερον οὐδεπώποτε στρατεύσαιντο ἐπὶ βασιλέα, καὶ ὡς Λακεδαιμόνιοι διὰ τοῦτο πολεμήσειαν αὐτούς, ὅτι οὐκ ἐθέλησχιεν μετ' Ἀγησιλάου ἐλθεῖν ἐπ' αὐτόν». Ἐσεμνύνοντο λοιπὸν οἱ Θηβαῖοι ἐπὶ τῷ μηδισμῷ αὐτῶν καὶ μετ' ἐπάρσεως ἐμνημόνευσαν τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἐπολέμησαν ἐν Πλαταιαῖς πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, σύμμαχοι αὐτοὶ ὄντες τῶν βαρβάρων — ταύτην δὲ τὴν ἔπαρσιν ἐξαγγέλλει ἰδίῳ στόματι ὁ μετὰ τὸν Ἐπαμεινώνδαν κράτιστος τῶν Θηβαίων στρατηγός! Βραδύτερον, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Δημοσθένους, πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ἔγεμον προδοτῶν, μισθαρνούντων παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας καὶ καταγγελλόντων πρὸς τοῦτον πάντα τὰ ἐν Ἑλλάδι συμβαίνοντα ἐπὶ βλάβῃ τῶν μακεδονικῶν συμφερόντων καὶ τῆς μακεδονικῆς ἡγεμονίας. Ὁ Δημοσθένης ἀναφέρει ὀνομαστὶ τοὺς προδότας, ἀλλὰ τί ἡδύνατο νὰ κατορθώσῃ τοῦ φιλοπόλιδος ῥήτορος καὶ πολιτικοῦ ἢ ἀκάθεκτος εὐγλωττίας πρὸς ἀναστολήν τῆς σύμπασαν τὴν Ἑλλάδα λυμαινομένης διαφθορᾶς; Ἐπὶ

τέλους, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, οἱ Πελοποννήσιοι, ἀνανήψαντες ἐκ τοῦ ληθάργου, ἐδημιούργησαν μεγάλην ὥπως οὖν καὶ ἰσχυρὰν δύναμιν, ἀλλὰ καὶ αὕτη κατέπεσε μετὰ μικρὸν ἐξ ἰδίας ἀτασθαλίας, συνεπαγαγοῦσα ἐν τῷ ἰδίῳ ὀλέθρῳ σύμπαντος τοῦ ἐλληνικοῦ τὸν πολιτικὸν ὄλεθρον. Ὁ Ἄρατος, ὁ μεγάλθυμος καὶ μεγαλόφρων Σικυώνιος, ὁ τὴν γενέθλιον αὐτοῦ πόλιν ἀπὸ ἐπονειδίστου ἀπαλλάξας τυραννίας, ὁ ἐπτακαιδεκάκις στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν αἰρεθεὶς, αὐτὸς, λέγομεν, ὁ Ἄρατος παρέδωκε τὸν Ἀκροκόρινθον καὶ ἐπομένως τὸ πλεῖστον τῆς Πελοποννήσου εἰς τὰ γαλατικά καὶ ἱλλυρικά τοῦ Ἀντιγόνου στίφη, ἵνα μὴ ὁ μεγαλοπράγμων τῆς Σπάρτης βασιλεὺς Κλεομένης καταστῇ ἄρχων τῆς Πελοποννήσου. Τοιουτοτρόπως, οἱ ἐκάστοτε τῆς Ἑλλάδος προΐστάμενοι, εἰ μὴ ἅπαντες, οἱ πλεῖστοι τούτων, ἐκ σφοδρᾶς ἐλαυνόμενοι ὑπερφιλαντίας καὶ σπουδαρχίας, προηροῦντο νὰ ἴδωσι τὴν ἰδίαν πατρίδα ἐλκεῖν ἔρμαιον ξένων καὶ βαρβάρων δορικτητόρων μᾶλλον ἢ νὰ στέρξωσι τὴν ἡγεμονίαν τῶν ὁμοφύλων καὶ ὁμαιμόνων αὐτοῖς ἀντιζήλων.

Ἡ φαύλη καὶ λαοφθόρος αὕτη πρὸς τοὺς ἔξωθεν πολιτεία ἦτο λογικὸν παρακολούθημα τῆς ἔσωθεν κακοδαιμονίας. Ἡ χώρα, ἐν ᾗ ἐδημιουργήθη τὸ πρῶτον ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη, ἀπεδείχθη ἀνέκαθεν ἄμοιρος μὲν φρονίμων καὶ ἀληθῶς φιλοπατρίδων πολιτικῶν, πλουσία δὲ εἰς πονηροὺς καὶ ἀρχολιπάρους δημαγωγούς. Κατὰ τὸ ἀρχαῖον παράγγελμα, ὁ ἀληθὴς πολιτικὸς ἀνὴρ δεόν νὰ ἔχῃ τέσσαρας ἀρετάς, «γνῶναί τε τὰ δέοντα καὶ ἐρμηνεῦσαι ταῦτα, φιλόπολις τε καὶ χρημάτων ἀνώτερος». Ἐξαιρέσει τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Κίμωνος, τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Δημοσθένους, τίς τῶν ἄλλων ἐλλήνων πολιτικῶν ἐπεδείξατό ποτε σύνεσιν καὶ γνώμην σύμμετρον πρὸς τὸ μέγεθος τῶν περιστάσεων καὶ τῶν πραγμάτων; Ἀλλὰ καὶ ἐν συνόλῳ λαμβανόμενοι οἱ Ἕλληνες πότε ἐπολιτεύθησαν κοσμίως καὶ σωφρόνως, ποσάκις δὲ προέκριναν τοὺς βελτίστους ἐφ' ἕκαστον τῶν ἔργων; Οἱ Ἀθηναῖοι, πάντων τῶν Ἑλλήνων οἱ ἡμερώτατοι, ὀξυνοῦστατοι καὶ ἐπεικέστατοι, ποσάκις ἐξ ὑπερβολικῆς κουφότητος δὲν ἐδελεάσθησαν ὑπὸ προσχημάτων καὶ εὐφρόνων ὀνομάτων; Περὶ τοῦ Θηραμένους ἐπάγεται ὁ Λυσίας ὅτι «τῷ καλλίστῳ ὀνόματι χρώμενος δεινοτάτων ἔργων διδάσκαλος κατέστη». Ἄλλος ῥήτωρ, ὁ Ἀνδοκίδης, λέγει ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης κατέμαθε τοὺς Ἀθηναίους τοῦ μὲν διόματος φροντίζοντας, τοῦ δὲ πράγματος ἀμελοῦντας. Τὰ αὐτὰ διδάσκει καὶ ὁ γέρων Ἰσοκράτης καὶ ὁ μεγαλογνώμων Δημοσθένης, ἐκεῖνος

μὲν ἀποφαινόμενος ὅτι «οὐδὲ τοῖς ὀνόμασιν ἔνιοί τινες ἔτι χρῶνται κατὰ φύσιν, ἀλλὰ μεταφέρουσιν ἀπὸ τῶν καλλίστων πραγμάτων ἐπὶ τὰ φαυλότατα τῶν ἐπιτηδευμάτων»· οὗτος δὲ ὅτι «τὴν τοῦ ὀνόματος φιλάνθρωπίαν μάλιστα προσίενται Ἀθηναῖοι». Τοσαύτη ἐγένετο ἡ κατάχρησις τῶν λέξεων «ἐλευθερία» «καλοκάγαθία» «σωτηρία» ὥστε αἱ ἔννοια αὐτῶν σχεδὸν εἰπεῖν ἀντεστράφησαν. Οὐδὲ ἔχνος ὑπῆρχε πολιτικῆς εὐπειθείας, ἐγκρατείας καὶ πειθαρχίας, ἄλλως τε καὶ διότι τὸ ἀττικὸν πολίτευμα, οὗ τὰ ἐλλείμματα ἀνελίσσει ὁ Ξενοφῶν ἢ ὅστιςδήποτε εἶναι ὁ γράψας τὸ περὶ Πολιτείας Ἀθηναίων πονημάτιον, οὐδεμίαν εἶχε κυβερνητικὴν δύναμιν. Ὁ στρατάρχης τῆς Πελοποννήσου, Θ. Κολοκοτρώνης, εἶπέ ποτε «ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι τρελλοὶ ἀλλ' ἔχουσι θεὸν φρόνιμον»· τὸ ἀπόφθεγμα τοῦτο ἀναμιμνήσκει ἡμᾶς τὸν Εὐπολιν, λέγοντα παρ' Ἀθηναίῳ περὶ τῶν Ἀθηνῶν, ὅτι εὐτυχοῦσι μᾶλλον ἢ καλῶς φρονοῦσιν· ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ὅπως οἱ νῦν οὕτω καὶ οἱ πάλαι Ἕλληνες προσδοκῶσι τὰ πλεῖστα ἐκ τῆς τύχης μᾶλλον ἢ ἐκ τῆς ἰδίας συνέσεως· «αἰσχρὸν ἐστὶ (λέγει ὁ Ἰσοκράτης) καλῶς τῆς τύχης ἡγουμένης ἀπολειφθῆναι»· καὶ ὁ Δημοσθένης «ἡ τύχη αἰεὶ βέλτιον ἢ ἡμεῖς ἡμῶν αὐτῶν ἐπιμελούμεθα». Ὅπως ἐν τοῖς νῦν χρόνοις, αἱ πολιτικαὶ μερίδες, δηλ. τὰ λεγόμενα «κόμματα» διώκουσι πρῶτιστα καὶ μάλιστα τὸ ἴδιον καὶ οὐχὶ τὸ δημόσιον συμφέρον, οὕτω καὶ αἱ ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις «ἐταίρειαι» ἐδίωκον τὸ ἴδιον κέρδος καὶ οὐχὶ τὴν κοινὴν ὠφέλειαν. Κυρίως εἰπεῖν ὁ Ἕλλην φύσει ἀποστέργει τὰς ἀρχάς, ἡ μόνη δὲ καὶ πρωτίστη αὐτοῦ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἰδιωφέλεια. «Πρῶτον μὲν οὖν ἐνθυμηθῆναι χρὴ (λέγει ὁ προμνημονευθεὶς Λυσίας) ὅτι οὐδεὶς ἐστὶν ἀνθρώπων φύσει οὔτε ὀλιγαρχικὸς οὔτε δημοκρατικὸς, ἀλλ' ἥτις ἂν ἐκάστῳ πολιτεία συμφέρῃ, ταύτην προθυμεῖται καθιστάναι»· καὶ ἀλλαχοῦ «φύσει μὲν οὐδεὶς οὐδέτερον τούτων ἐστὶν (ὀλιγαρχικὸς ἢ δημοκρατικὸς), ἐν ᾗ δ' ἂν ἕκαστος τιμῶνται, ταύτην βούλονται καθιστάναι τὴν πολιτείαν». Ἡ μήπως νομίζετε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι πρῶτιστον δόγμα τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν πολιτικῆς εἶχον τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἔλλογον; Ἡ δικαιοσύνη καὶ ὁ λόγος ἔδει νὰ ὑπενδίδωσιν εἰς τὸ ἐκάστοτε συμφέρον· «οὐδὲν ἄλογον ὅτι ξυμφέρον» λέγει ὁ Εὐφρημος παρὰ Θουκυδίδῃ· ὡσαύτως καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης παρὰ Πλάτωνι «ὀλιγάκις Ἀθηναίους βουλευέσθαι καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας πότερα δικαιότερα ἢ ἀδικώτερα . . . σκοποῦσι δὲ περὶ αὐτῶν ὁπότερα συνοίσει πράξασιν». Ὅπως οἱ νῦν οὕτω καὶ οἱ πάλαι Ἕλληνες ἐνόμιζον ὅτι τὸ μέγιστον πάντων τῶν ἔργων, τὸ προεστάναι δηλονότι

τῆς πόλεως, παραγίνεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου· ἡ δόξα δὲ αὕτη ἔβλαψε τὴν Ἑλλάδα καίριως, διότι πολλάκις ἀπεδείχθησαν προεστῶτες τῶν κοινῶν οὐχὶ οἱ ἄριστοι ἀλλὰ οἱ εἰκαιότατοι καὶ πονηρότατοι τῶν πολιτῶν, οὕτω δὲ ὅποιοί τινες οἱ κυβερνῶντες, τοιαῦται ἐγένοντο καὶ αἱ πολιτεῖαι. Τούτου ἔνεκα ἐνοθεύθη ἡ ἐλευθερία, νοθευθεῖσα δὲ ἀπέρη κατὰ μικρὸν παραίτιος τῆς πολιτικῆς τοῦ ἔθνους καταστροφῆς. Πρὶν δουλωθῶσιν οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ῥωμαίων, ἐδουλώθησαν ὑπὸ τῶν ἰδίων παθῶν· ὁ φατριασμός ὑπεσκέλισε τὴν φιλοπατρίαν, ἡ δὲ πρόσθεν ἄγαν ἐλευθερία, προκαλέσασα διχονοίας καὶ στάσεις, μετεποιήθη τελευταῖον εἰς ἄγαν δουλείαν. Τὸ ὑπὸ τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ Πολυβίου ῥηθὲν ὅτι οὐχὶ οἱ Ἕλληνες ἀλλ' οἱ Ῥωμαῖοι ὑπῆρξαν τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου οἱ διάδοχοι, εἶναι πικρὰ ἀλήθεια, ἣν δὲν δύνανται νὰ ἐπισκοτίσωσι αἱ περὶ τῆς «παντοδυναμίας τοῦ ἑλληνισμοῦ» παταγώδεις καὶ κεναὶ ἀδολεσχίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λιγυφθόγγων ἀγορητῶν, τῶν φανταζομένων ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ «ἑλληνισμοῦ» μετρεῖται κατὰ τὸ μέγεθος τῶν λέξεων καὶ φράσεων.

Ἐφ' ὅσον οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἐλεύθεροι καὶ αὐτόνομοι, αἱ μεγάλαι αὐτῶν ἀρεταὶ ὑπεκάλυπτον ὅπως οὖν τὰς συμπαρομαρτούσας κακίας· ἀλλ' ἅμα ὑπεζυγώθησαν εἰς τοὺς Μακεδόνας, καὶ ἐξεφάνησαν παραχρῆμα πάντα ἐκεῖνα τὰ κακὰ, ὅσα, παραχθέντα προϊόντι τῷ χρόνῳ ἐκ τῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθερίας, ἤγαγον κατὰ μικρὸν εἰς τὴν καθάρεισιν τῆς πολιτικῆς τῶν Ἑλλήνων ὑπάρξεως. Ἰδιωφέλεια, κολακεία, ἀπρέπεια, δουλοφροσύνη, πάντες οἱ δαίμονες ἐξέφυσαν τότε τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ὡς μετὰ ῥαγδαίαν βροχὴν ἐκφύονται οἱ μύκητες τῆς γῆς. Τὰ τέκνα τῶν ἐν Χαιρωνείᾳ ἀγωνισαμένων ἀνδρῶν, ἐπιλαθόμενα τῶν τέως σπαραξικαρδίων συμφορῶν, ἐγένοντο θαυμασταὶ καὶ κόλακες τῶν Μακεδόνων, οὐδεμίαν δὲ παρέλιπον εὐκαιρίαν ὅπως ἐξυμνήσωσι τὴν γενναιοφροσύνην καὶ ἐλευθεριότητα τῶν ἐκ τοῦ βορρᾶ καταβάντων δορικτητόρων. Βεβαίως ἡ μακεδονικὴ ἡγεμονία δὲν ἦτο ὑπὲρ τὸ μέτρον καταθλιπτικὴ καὶ βλαβερὰ, καταστήσασα δὲ ἄρχοντα τῶν Ἀθηνῶν τὸν περιώνυμον ῥήτορα καὶ φιλόσοφον Δημήτριον τὸν Φαληρέα, ἐφιλοτιμήθη νὰ ὑποκεράσῃ τὴν ἰδίαν κυριαρχίαν διὰ τῆς κατ' ἐπίφασιν τοῦλάχιστον διαφυλάξεως τῶν τύπων τῆς πατρῴου τῶν Ἀθηναίων πολιτείας. Ὁ κατ' ἐντολὴν τοῦ Κασάνδρου τὰς Ἀθήνας δέκα ἔτη κυβερνήσας Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς, ἐθεράπευσε τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας, ἠύξησε τῆς πόλεως τὰς προσόδους, κατεσκεύασε ἐκπρεπῆ οἰκοδομήματα, καὶ, ὡς λέγει ἀρχαῖός τις συγγραφεὺς,

«πολλὰ καὶ κάλλιστα τῇ πατρίδι ἐπολιτεύσατο». Τούτων πάντων ἔνεκα ἡξιώθη ὁ Δημήτριος εἰκόνων χαλκῶν ἐξήκοντα πρὸς ταῖς τριακοσίαις, «ὧν αἱ πλείους ἐφ' ἵππων ἦσαν καὶ ἄρμάτων καὶ συνωρίδων, συντελεσθεῖσαι ἐν οὐδὲ τριακοσίαις ἡμέραις»· ἐν ἄλλοις λόγοις ἡξιώθη ὁ Δημήτριος τοσούτων σχεδὸν εἰκόνων, ὅσας ἡμέρας ἔχει ὁ ἐνιαυτός, ὅπερ ἐμφαίνει ὅτι ἢ πρὸς αὐτὸν εὐχαριστίαι τῶν Ἀθηναίων εἶχε προβῆ εἰς τὸ κατακόρυφον σημεῖον. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ὁ ἔξοχος ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος «ἐπεσκοτίσθη ὑπὸ τὰ πάντα διεσθίοντος φθόνου» καὶ αὐτὸς μὲν ἠναγκάσθη νὰ ἐκλίπη διὰ νυκτὸς τὰς λιπαρὰς Ἀθήνας, αἱ δὲ εἰκόνες αὐτοῦ κατεσπάσθησαν καὶ κατεκόπησαν εἰς ἀμίδας ὑπὸ τοῦ μανιώδους ὄχλου, καὶ οὐ μόνον ὁ Δημήτριος κατεδικάσθη ἐρήμην εἰς θάνατον, ἀλλὰ καὶ οἱ φίλοι αὐτοῦ (καὶ ἐπὶ πᾶσιν ὁ κωμικὸς Μένανδρος) παρ' ὀλίγον ἐδέησε νὰ ὑποστῶσι θάνατον δι' οὐδὲν ἄλλο ἢ διότι διέκειντο φιλίως πρὸς τὸν ἔκπτωτον ἄρχοντα. Ὁ Δημήτριος ἦτο ἀνὴρ ἐνάρετος, ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἐνόμισαν ὅτι καταστρέψαντες τὰς εἰκόνας, συγκατέστρεφον καὶ τὴν ἀρετὴν δι' ἣν ἐκείνας ἀνέστησαν. Ἐπὶ τέλους, τί κακὸν ἔπραξεν ὁ Δημήτριος; Τὸ μόνον αὐτοῦ πταῖσμα ἦτο ὅτι ἐκυβέρνησε τὰς Ἀθήνας ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Κασάνδρου· ἀλλ' ἤδη ἕϊερος δορικτῆτωρ, πολλῶ τοῦ Κασάνδρου ἰσχυρότερος, Δημήτριος ὁ Πολιορκητῆς, ἐπιφαίνεται αἴφνης εἰς τὸν Πειραιᾶ, ἄγων μεγάλην ναυτικὴν καὶ στρατιωτικὴν δύναμιν καὶ ἀπαιτῶν τὴν πρὸς αὐτὸν προσχώρησιν τοῦ δήμου. Τούτου ἔνεκα, οἱ εὐστροφοὶ καὶ ὑγροὶ τὸ ἦθος Ἀθηναῖοι, στρέψαντες παραχρῆμα ἀγνωμόνως τὰ νῶτα πρὸς τὸν τέως εὐεργέτην τῆς πόλεως, ἀπεκήρυξαν μὲν πανηγυρικῶς τὸν Κασάνδρον, ὑπέδεξαντο δὲ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων τὸν νέον τῆς «πατρίου πολιτείας» ἀνορθωτὴν Δημήτριον, τὸν μεγαλοπράγμονα τοῦ μεγάλου Ἀντιγόνου υἱόν. Χάριν δὲ τοῦ Δημητρίου, οὐ μόνον ἐδιώχθη ὁ ἐκ Φαλήρου ὁμώνυμος ἐκείνῳ συνετὸς κυβερνήτης, ὁ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων παντοιοτρόπως εὐεργετήσας, ἀλλὰ καὶ ἐκρίθη θανάτου ἄξιος καὶ αἱ εἰς τιμὴν αὐτοῦ σταθεῖσαι εἰκόνες κατεκερματίσθησαν εἰς μυρία τεμάχια. Πῶς δὲ προσήνεχθη πρὸς τὸν νέον ἄρχοντα ὁ χαριέστατος τῶν Ἀθηναίων δῆμος; Ἐξέτισεν ἐν πρώτοις διακόσια πεντήκοντα τάλαντα, ἐπὶ αὐστηρᾷ ἀπειλῇ, ἀπαιτηθέντα ὑπὸ τοῦ Δημητρίου, χάριν μιᾶς τῶν πολλῶν αὐτοῦ ἐταιρῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἄδηλον εἰς τί συνίστατο ἡ «πάτριος πολιτεία», ἣν λέγεται δῆθεν ἀποδοῦς εἰς τοὺς Ἀθηναίους ὁ ἀλαζὼν καὶ ὑπερήφανος Πολιορκητῆς· ἀλλὰ τοῦτο γινώσκομεν ὅτι ἐν τῇ ἀποδοθείσῃ πατρίδι ταύτῃ

πολιτεία οὐδὲν ἐλάνθανε ζώπυρον πολιτικῆς αὐτονομίας. Οὐδὲν ἤττον οἱ Ἀθηναῖοι, βεβακχευμένοι ἐκ τῶν προσχημάτων, ἐτίμησαν τὸν Δημήτριον ὅπως οὐδεὶς ἄλλος λαὸς ἐτίμησε πώποτε δουλοπρεπέστερον, ξένον ἡγεμόνα. Ἐν τῇ βδελυρᾷ αὐτῶν κολακείᾳ καὶ ἀνελευθερίᾳ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκάλεσαν τὸν Δημήτριον καὶ τὸν πατέρα αὐτοῦ Ἀντίγονον, Σωτῆρας θεοὺς καὶ τὸν «ἐπώνυμον καὶ πάτριον ἄρχοντα καταπαύσαντες ἱερέα Σωτήρων ἐχειροτόνουν καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν καὶ τοῦτον ἐπὶ τῶν ψηφισμάτων καὶ τῶν συμβολαίων προέγραφον»· τὸν δὲ τόπον ὅπου πρῶτον ὁ Δημήτριος ἀπέβη τοῦ ἅρματος καθιερώσαντες καὶ βωμὸν ἐπιθέντες, Δημητρίου Καταιβάτου προσηγόρευσαν, καὶ εἰς τὰς ὑπαρχούσας ἤδη φυλὰς προσέθεσαν δύο τὴν Δημητριάδα καὶ Ἀντιγονίδα. Ἀλλὰ δὲν ἀρκούσι ταῦτα· οἱ πρὸς Ἀντίγονον καὶ Δημήτριον δημοσίᾳ πεμπόμενοι ἐκαλοῦντο οὐχὶ πρέσβεις ἀλλὰ θεωροί, «καθάπερ οἱ Πυθοῖ καὶ Ὀλυμπίαζε τὰς πατρίους θυσίας ὑπὲρ τῶν πόλεων ἀπάγοντες ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς ἐορταῖς». Τέλος δὲ τῶν τε μηνῶν τὸν Μουνιχιῶνα Δημητρίωνα καὶ τῶν ἡμερῶν τὴν ἔννην Δημητριάδα προσηγόρευσαν καὶ τῶν ἐορτῶν τὰ Διονύσια μετωνόμασαν Δημήτρια. Ἡλλαξαν μάλιστα χάριν τοῦ Δημητρίου καὶ τὰς ὥρας τοῦ ἔτους· λ. χ. ὁ Μουνιχιῶν ἔδει νὰ κληθῇ καὶ νὰ ὑποληφθῇ Ἀνθεστηριῶν ὅπως οὕτω μνηθῇ ὁ Δημήτριος τὰ ἐλευσίνια μυστήρια, εἴτα πάλιν ἐξ Ἀνθεστηριῶνος ἐγένετο ὁ Μουνιχιῶν Βοηδρομιῶν, ὅπως τελειωθῇ ἡ ὅλη μυσταγωγία. Ἀνεβίβασαν ὑπερφυῶς καὶ ἀλλοκότως τὸν Δημήτριον εἰς τάξιν Πυθίας καὶ ἐλάβανον παρ' αὐτοῦ χρησμούς. ἀπέδειξαν δὲ αὐτῷ κατάλυσιν τὸν ὀπισθόδομον τοῦ Παρθενῶνος, ἐνθα ὁ Δημήτριος ἠκολάσταινε μετὰ τῶν παλλακίδων του, τρέφας τὴν ἀκρόπολιν εἰς πανδοχεῖον. Δημοχάρης, ὁ Δημοσθένους τοῦ ῥήτορος ἀνεψιός, διηγούμενος ὅς ἐποιοῦντο οἱ Ἀθηναῖοι κολακείας πρὸς τὸν ὑψηλόφρονα Πολιορκητὴν, λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Δημήτριος ἐθαύμαζε καὶ ἐξεπλήσσετο ἐπὶ τοῖς γινομένοις, καὶ ὥκτειρε τῶν Ἀθηναίων τὴν ταπεινὴν καὶ αἰσχρὰν συμπεριφορὰν καὶ ἐκήρυττε μεγαλοφώνως, εἰς ἐπήκοον τῶν κολάκων, «ὅτι οὐδεὶς ἐπ' αὐτοῦ Ἀθηναίων γέγονε μέγας καὶ ἄδρὸς τὴν ψυχὴν». Καὶ τῷ ὄντι, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ θαυμάσῃ ἀνθρώπους μέχρι σικχασμοῦ καὶ βδελυγμίας δουλόφρονας καὶ ἀνδραποδώδεις τὴν ψυχὴν, οἵτινες καὶ εἰς τοὺς φίλους καὶ εἰς τὰς ἐρωμένας αὐτοῦ τοῦ Δημητρίου ἱδρυὸν ἱερὰ, βωμοὺς καὶ ἡρώα; Ὅποσον δὲ ἐχώρησε τῶν Ἀθηναίων ἡ δουλοφροσύνη, γίνεται συμφανὲς ἐξ ὧν ἱστορεῖ αὐτὸς ὁ Δημοχάρης· ὅτι δηλ. ἐπανελθόντα τὸν

Δημήτριον ἀπὸ τῆς Λευκάδος καὶ τῆς Κερκύρας, οἱ Ἀθηναῖοι ἐδέξαντο οὐ μόνον θυμιῶντες καὶ στεφανοῦντες καὶ οἰνοχοοῦντες ἀλλὰ προσόδια καὶ ἰθυφάλλους μετ' ὀρχήσεως μέλποντες καὶ ἐπάδοντες «ὥς εἴη μόνος θεὸς ἀληθινός, γεγρονῶς δ' εἴη ἐκ Ποσειδῶνος καὶ Ἀφροδίτης». Παρατιθέμενος δ' Ἀθηναῖος τὸν ὑπὲρ τοῦ Δημητρίου ποιηθέντα ἰθύφαλλον, προσεπάγεται ἐν δικαίᾳ καταπλήξει «ταῦτα ἦδον οἱ Μαραθωνομάχοι οὐ δημοσίᾳ μόνον ἀλλὰ καὶ κατ' οἰκίαν, οἱ τὸν προσκυνήσαντα Περσῶν βασιλέα ἀποκτείναντες, οἱ τὰς ἀναρίθμους μυριάδας τῶν βαρβάρων φονεύσαντες» !! Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ τὸν εὐτυχοῦντα Δημήτριον ὑπερκολακεύσαντες καὶ θεοποιήσαντες, ἀπέπεμψαν καὶ ἀπελάκτισαν αὐτὸν ἅμα περιπεσόντα εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς τύχης, οὕτω δὲ ὁ πρόσθεν θεὸς μετεποιήθη ἔπειτα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις εἰς κακὸν καὶ στυγερὸν δαίμονα!

Περὶ τοὺς ζοφεροὺς τούτους χρόνους τῆς κοινωνικῆς κραιπνῆς, τῆς πολιτικῆς νάρκης καὶ τῆς ὀλοσχεροῦς τῶν ἡθῶν ἐκλύσεως ἐγκαινίζεται ἐν τῇ Ποικίλῃ Στοᾷ ἡ ἀνδρώδης καὶ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὴ ἐκείνη φιλοσοφία, ἥτις ἐπὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδα πρωταγωνιστήσασα ἐν μέσῳ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ῥωμαϊκοῦ κόσμου, ὑπῆρξεν ἡ διαρκὴς παρήγορος τῶν ὑπὸ λύπης τεθλιμμένων καρδιῶν, τὸ ἀνακούφισμα τῶν ὑπὸ παντοίων παθῶν καταβεβλημένων ψυχῶν, τὸ στήριγμα τῶν κλονουμένων συνειδήσεων, ἡ σοφὴ τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος εἰσηγήτρια, τῆς ἠθικῆς ἡ διδάσκαλος καὶ τῶν ἀγαθῶν ἐπιτηδευμάτων ἡ μυσταγωγός. Τρεῖς εἶναι οἱ ἡγέται τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, Ζήνων ὁ Κιτιεὺς, ὁ τῆς αἵρέσεως ἄρξας, Κλεάνθης ὁ Ἀσσιος, ὁ τὴν σχολὴν διαδεξάμενος, καὶ Χρύσιππος ὁ Σολεὺς, ὁ τὸ φιλοσοφικὸν τελεσιουργήσας σύστημα. Περὶ τοῦ ἔτους, ἐν ᾧ ἐγεννήθη καὶ ἐτελεύτησεν ὁ τῆς Στοᾶς κτίστης, αἱ ἀρχαῖαι παραδόσεις ἀντιφάσκουσι πρὸς ἀλλήλας. Κατὰ τὸν K. Weygoldt, τὸν συντάξαντα ἀξιόλογον περὶ τοῦ Ζήνωνος πραγματείαν, ὁ μεγάλωνυμος Κιτιεὺς ἐγεννήθη τῷ 354, ἐμαθήτευσεν τῷ 324 παρὰ τῷ κυνικῷ Κράτητι, ἱδρύσας τῷ 304 ἰδίαν σχολὴν καὶ ἐτελεύτησεν τῷ 274 π. X. Ἀκριβέστερον διέλαβον περὶ τούτου οἱ καθηγηταὶ Gomperz, Rohde, Sussemihl καὶ ἐπ' ἐσχάτων (1888) ὁ Brinker. Πότε ἀκριβῶς ἐγεννήθη ὁ Ζήνων εἴ τι ἀδηλον, γινώσκομεν ὅμως μετὰ τινος ἀκριβείας τὸ ἔτος, ἐν ᾧ ἐτελεύτησεν. Κατὰ τὸν Ἰερώνυμον, τὸν λατινιστὴν ἐρμηνεύσαντα τοὺς Χρονικοὺς τοῦ Εὐσεβίου Κανόνας, ἀπέθανεν ὁ Ζήνων τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς 129 ὀλυμπιάδος (264/3 π. X.). Τοῦτο πιστοῦται καὶ ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Papiro Ercolanese, ἅτινα ἐξήνεγκεν εἰς φῶς τῷ 1875 ἐν Τουρίνῳ ὁ ἰταλὸς καθηγητὴς Domenico

Comparetti. Ἐν τῷ παπύρῳ τούτῳ περιέχονται τεμάχια ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Στοᾶς, αὐτόθεν δὲ μαυθάνομεν πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι καὶ ὁ Κλεάνθης ἐγεννήθη τῷ 331 π. Χ. Ἀποδεχόμενος ὡς βέβαιον ὅτι ὁ Ζήνων ἐτελεύτησε τῷ 264, ὁ καθηγητὴς Brinker συμπεραίνει ἐκ διαφόρων χρονολογικῶν ὑπολογισμῶν ὅτι ὁ Ζήνων ἐγεννήθη τῷ 356, ἦλθεν ἐν ἡλικίᾳ δύο καὶ εἴκοσιν ἐτῶν εἰς Ἀθήνας, ἦτοι τῷ 334, ἤκουσε τοῦ Κράτητος, τοῦ Στίλπωνος, Διοδώρου τοῦ Κρόνου, τοῦ Ξενοκράτους καὶ τοῦ Πολέμωνος, ἱδρυσεν τὴν στωικὴν αἵρεσιν τῷ 312, προέστη τῆς Στοᾶς ἐπὶ ὀκτὼ καὶ τεσσαράκοντα ἐνιαυτοὺς καὶ ἐτελεύτησε τῷ 264· τοῦναντίον, κατὰ τὸν καθηγητὴν Unger, τὸν ἀκριβώσαντα διαφόρους ἄλλας χρονολογικὰς ἀσυναρτησίας καὶ ἀντιφάσεις μετὰ γερμανικῆς λεπτολογίας ἐμποιούσης ἱλιγγον εἰς τὸν ἀναγνώστην, ὁ Ζήνων ἐγεννήθη τῷ 347 καὶ ἀπέθανε τῷ 255. Ὡστε ἡ χρονολογικὴ διαφορὰ συνίσταται εἰς ὀλίγα ἔτη, πάντες δὲ συμφωνοῦσιν ἐν τούτῳ ὅτι ὁ ἐκ Κιτίου αἰρεσιάρχης ἐγεννήθη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μεσοῦσης τῆς τετάρτης, ἀπέθανε δὲ ὑπερμεσοῦσης τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος.

Ὁ πατὴρ τοῦ Ζήνωνος, Μνασέας, ἦτο εὖπορος πραγματευτὴς, πορφύραν ἀπὸ Φοινίκης εἰς Πειραιᾶ ἐμπορευόμενος, ὡς φιλόστοργος δὲ πατὴρ περὶ τὴν παιδείαν τοῦ υἱοῦ του ἀσχολούμενος. Ὅτι ἐκόμισέ ποτε ἐξ Ἀθηναίων εἰς Κίτιον σωκρατικὰς βιβλους πρὸς ἠθικὴν στοιχειώσιν καὶ διανοητικὴν τοῦ Ζήνωνος παιδείαν, ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν σωκρατικῶν βιβλίων, καὶ μάλιστα τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος, ἐξήγειρε τὴν φιλομάθειαν καὶ τὴν πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα ῥοπὴν τοῦ υἱοῦ τοῦ Μνασέου, καὶ ὅτι ἐντεῦθεν καταληφθεὶς ὁ νεαρὸς Κιτιεὺς ὑπὸ διαπύρου πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ζήλου, ἔπλευσε μετ' ὀλίγου εἰς Ἀθήνας, τὴν ἐστίαν τῶν φώτων, ἵνα ποτίσῃ ἑαυτὸν, ὡς ἐξ ἀρχηγόνου πηγῆς, τὰ ζωοπάροχα τῆς ἐλληνικῆς σοφίας νάματα, ταῦτα πάντα εἶναι ἴσως πιθανὰ ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀρκούντως μεμαρτυρημένα, εἰ καὶ ἡ μαρτυρία Δημητρίου τοῦ Μάγνητος δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος. Κατ' ἄλλην παράδοσιν, κεκαρυκευμένην διὰ πολλῶν μυθιστορικῶν ἐπεισοδίων, ὁ Ζήνων ἠσπάσατο κατ' ἀρχὰς τὸ ἐμπορικὸν τοῦ πατρὸς ἐπάγγελμα, οὐδὲ εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ Σωκράτους Ἀπολογία ἤγαγεν αὐτὸν ἐκ Φοινίκης εἰς τὴν Ποικίλην. Πορφύραν ἐμπορευόμενος, ὡς ὁ πατὴρ Μνασέας, ἐναυάγησεν ἐγγὺς τοῦ Πειραιῶς· ἀνελθὼν δ' εἰς Ἀθήνας ἤδη τριακοντούτης, ἐκάθισε παρά τινα βιβλιοπώλην. Ὅτι κατ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς ὑπῆρχον ἤδη ἐν Ἀθήναις βιβλιοπωλεῖα, εἶναι ἐναργῆς ἀπόδειξις τοῦ φιλοβιβλοῦ τῶν Ἀθηναίων.

ὅπωςδὴποτε, ὁ φιλογράμματος βιβλιοπώλης, ἀναγνούς, εἰς ἐπήκοον τοῦ Ζήνωνος, τὸ δεύτερον τῶν Ξενοφῶντος Ἀπομνημονευμάτων, τοσοῦτον ἠΰφρανε τὸν φιλεπιστήμονα Κιτιέα, ὥστε, μεστὸς παιδρότητος, ἠρώτησεν οὗτος ποῦ διατρίβουσιν οἱ τοιοῦτοι ἄνδρες· συνέπεσε τότε νὰ διαβαίνει Κράτης ὁ κυνικὸς ὃν δείξας ὁ βιβλιοπώλης πρὸς τὸν Ζήωνα, ἀνέκραξε «τούτῳ παρακολούθησον». Κατ' ἄλλην μαρτυρίαν, διέτριβεν ὁ Ζήνων ἐν Ἀθήναις ὅτε ἔμαθε τὰ κατὰ τὴν ναυαγίαν· οὐδαμῶς δὲ ἀχθεσθεὶς ἐπὶ τῇ ἀτυχίᾳ, ἀνεφώνησεν «εὖ γε ποιεῖς, τύχη, προσελεύουσα ἡμᾶς φιλοσοφία» ἢ, ὅπως ἄλλοι ἱστοροῦσι, «νῦν εὐπλόηκα ὅτε νεναυάγηκα» ὅπερ καὶ μετέπεσεν ἔπειτα εἰς παροιμίαν, ἐπὶ τῶν παρ' ἐλπίδα εὐτυχησάντων. Κατὰ τὸν Πλούταρχον, τὸν ἀμείλικτον τῆς Στοᾶς ἐπικριτὴν, «Ζήνωνι τῷ Κιτιεῖ μία ναῦς περιῆν φορτηγός· πυθόμενος δὲ ταύτην αὐτόφορτον ἀπολωλέναι συγκλυσθεῖσαν, «εὖ γε (εἶπεν), ὦ τύχη, ποιεῖς, εἰς τὸν τρίβωνα καὶ τὴν στοᾶν συνελεύουσα ἡμᾶς». Ὑπάρχει καὶ ἄλλη παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Ζήνων, ὡς φρόνιμος ἄνθρωπος, ἐτράπετο πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, «διαθέμενος ἐν Ἀθήναις τὰ φορτία». Οὕτως ἢ ἄλλως, ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας ὁ Ζήνων καὶ ἐραστὴς γενόμενος τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας, προσῆλθε κατὰ πρῶτον εἰς τὸν κυνικὸν Κράτητα, ὃν ἐνόμιζε πιστὸν τοῦ σοφοῦ Σωκράτους ὁμοίωμα. Μὴ δυνηθεὶς νὰ ἐθισθῇ εἰς τὰ ὑπερφίαλα τῶν Κυνικῶν δόγματα, μετεστη πρὸς τὸν Στίλπωνα, τὸν περίφημον τῆς Μεγαρικῆς σχολῆς διαλεκτικόν, εἶτα δὲ, ἀηδισθεὶς ἴσως τὰς σοφιστικὰς τῶν Μεγαρικῶν εὐρεσιλογίας, ἐπορεύθη εἰς τὴν Ἀκαδημίαν καὶ ἐγένετο τοῦ Ξενοκράτους καὶ τοῦ Πολέμωνος ὁμιλητής. Μετὰ εἰκοσαετῇ σπουδῇ καὶ μελέτῃ τῶν κυνικῶν, μεγαρικῶν καὶ ἀκαδημαϊκῶν δογμάτων, ἱδρύσεν ἐν τῇ Ποικίλῃ Στοᾷ τὴν ἀπ' αὐτῆς τῆς στοᾶς ἐπώνυμον φιλοσοφίαν. Ἡ πρὸς βορρᾶν τῆς Ἀγορᾶς κειμένη Πεισιανάκτειος εἶτα δὲ ἐκ τῶν γραφῶν τοῦ τεθαυμασμένου Θασίου ζωγράφου Πολυγνώτου καὶ ἄλλων Ποικίλῃ προσαγορευθεῖσα, ἦτο ἐκ τῶν μεγίστων καὶ περικαλλεστάτων ἐν Ἀθήναις μνημείων. Ὁ ταύτῃ κατασκευάσας πλούσιος εὐπατρίδης Πεισιάναξ εἴλκε τὸ γένος ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀλκμεωνιδῶν, τοῦ καὶ πρότερον μέγα κτησαμένου κλέος δι' ἄλλα τε πολλὰ καὶ διότι συνετέλεσεν εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἦτο δὲ ἡ Ποικίλη Στοᾶ ἱκανῶς εὐρύχωρος, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἱστορουμένων ὅτι αὐτόθι ἐπὶ τῶν τριάκοντα τυράννων ἐθανατώθησαν τετρακόσιοι πολῖται, ἀμυνόμενοι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ Στωικὴ σχολὴ βεβαίως δὲν εἶχε τότε τοσοῦτους ὀπαδοὺς ὡς ἡ

Περιπατητικῇ, καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν δὲν ἠδύνατο ὁ Ζήνων νὰ ἀντιμετρηθῇ πρὸς τὸν Θεόφραστον· ἀλλ' ἡ Στοὰ εἶχεν ἀναντιρρήτως μείζονα συνοχὴν καὶ στερεωτέραν σύστασιν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ Ζήνων «ὁρῶν τὸν Θεόφραστον ἐπὶ τῷ πολλοῦς ἔχειν μαθητὰς θαυμαζόμενον, ὁ ἐκείνου μὲν χορὸς, ἔφη, μείζων, ὁ ἐμὸς δὲ συμφωνότερος». Ἡ μάθησις, ἡ παρρησία, ἡ σωφροσύνη, ἡ ἐγκράτεια, ἡ λιτότης, ἡ καρτερία καὶ αἱ ἄλλαι τοῦ Ζήνωνος ἀρεταὶ κατέστησαν αὐτὸν τοῖς πᾶσι προσφιλεῖ καὶ σεβαστόν. Ἡ ἐγκράτεια τοῦ Κυπρίου φιλοσόφου παρέσχε τὸ ἐνδόσιμον εἰς τὴν γνωστὴν παροιμίαν «Ζήνωνος ἐγκρατέστερος»· τηλικαύτῃ δὲ καὶ τοσαύτῃ ἦτο ἡ καρτερία καὶ ἡ λιτότης τοῦ ἀνδρὸς, ὥστε χειμῶνος καὶ θέρους ἐφόρει λεπτὸν τρίβωνα καὶ οὔτε κρύος, οὔτε ὄμβρος οὔτε φλόξ ἡλίου ἐδάμαζε τὸ ἐσκληραγωγημένον αὐτοῦ σῶμα. Αὐτὸς ὁ Ζήνων ἐμαγεύευσεν τὴν φακὴν του, «στωικὸν δὲ δόγμα ἐστὶν ὅτι τὰ πάντα εὖ ποιήσει ὁ σοφὸς καὶ φακὴν φρονίμως ἀρτύσει» διὸ καὶ ὁ φιλοκέρτομος Τίμων ὁ Φλειάσιος ἔλεγε «καὶ Ζηνῶνείον γε φακὴν ἔψειν ὅς μὴ φρονίμως μεμάθηκε» ὡς «οὐκ ἄλλως δυναμένης τῆς φακῆς ἐψηθῆναι εἰμὴ κατὰ τὴν Ζηνῶνείον ὑφήγησιν». Διὰ τοῦτο καὶ οἱ κωμικοὶ, διασύροντες τοῦ αἵρεσιάρχου τὴν ὑπερβολικὴν νηφαλιότητα, ἔλεγον ὅτι ἐδίδασκε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ νὰ πεινῶσι, τρώγοντες μόνον ἄρτον καὶ ἰσχάδα ὡς ὄψον, πίνοντες δὲ ὕδωρ, καὶ ἀπεχόμενοι τοῦ οἴνου. Τούτων πάντων ἕνεκεν ὁ χρηστὸς ἐκ Κιτίου φιλόσοφος ἐπεσπάσατο τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας τὴν εὐνοίαν ἅμα δὲ καὶ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων τὴν εὐχαριστίαν. Ἐβασίλευε τότε τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς, υἱὸς Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, ἀνὴρ φιλόμουσος καὶ μεγάλθυμος· διότι μεριμνῶν περὶ τῆς παιδείσεως τοῦ λαοῦ του, μετεπέμψατο εἰς Πέλλαν πολλοὺς ἑλλήνας ποιητὰς, συγγραφεῖς καὶ φιλοσόφους, ἐν οἷς τὸν Ἄρατον, τὸν Περσαῖον καὶ τὸν Φιλωνίδην, τοὺς δύο τελευταίους τῇ συστάσει αὐτοῦ τοῦ Ζήνωνος, ὅστις προβεβηκὼς τῇ ἡλικίᾳ, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκπληρώσῃ τοῦ βασιλέως τὸν πόθον, αὐτὸς οὗτος πορευόμενος εἰς Μακεδονίαν. Ἡ περὶ τούτου ἐπιστολογραφία Ἀντιγόνου καὶ Ζήνωνος, ἣν διέσωσεν ἡμῖν Διογένης ὁ Λαέρτιος, θεωρεῖται ὑποβολιμαία ὑπὸ πολλῶν τῶν καθ' ἡμᾶς κριτικῶν (Zeller, Wilamowitz, Rohde, Susemihl, Unger κλ.)· ἀλλ' οὐχὶ πάντες ἀποδέχονται τὴν νόθευσιν, ἰδίως δὲ ὁ Droysen καὶ ὁ μακρὰν καὶ ἐμβριθεστάτην ἐκπονήσας συγγραφὴν περὶ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας καθηγητῆς Hirzel, φαίνονται οὐχὶ ἀποδοκιμάζοντες τὸ γνήσιον τῶν ἐπιστολῶν. Ὁ Ἀντίγονος ἐκάλεσε τὸν Ζήωνα ἵνα γίνῃ παιδευτὴς τῶν

Μακεδόνων· παρόμοιόν τι ιστορεῖται καὶ περὶ τοῦ Δαρείου τοῦ Ὑστά-
 σπου, ὅτι ἐκάλεσε τὸν φιλόσοφον Ἡράκλειτον ἵνα διδάξῃ αὐτὸν (δηλ.
 τὸν βασιλέα) τὰ ἐλληνικὰ γράμματα. «Ἐγὼ (ἔγραφεν ὁ Ἀντίγονος
 πρὸς τὸν Ζήνωνα) τύχῃ μὲν καὶ δόξῃ νομίζω προτερεῖν τοῦ σοῦ βίου,
 λόγων δὲ καὶ παιδείας καθυστερεῖν καὶ τῆς τελείας εὐδαιμονίας, ἣν
 νῦν κέκτησαι· διόπερ ἔκρινα προσφωνῆσαί σοι παραγενέσθαι πρὸς ἐμέ».
 Ὁ Ἀντίγονος ἴστατο τότε ἐν τῷ μεσουρανήματι τῆς ἀλκῆς καὶ τῆς
 δόξης, διότι τῷ 277 ἐνίκησε κατὰ κράτος περὶ τὴν Λυσιμάχειαν τοὺς
 εἰς Μακεδονίαν εἰσβαλόντας Κελτοὺς, ἐγένετο δὲ ἀρχηγέτης τῆς τῶν
 Ἀντιγονιδῶν δυναστείας. Ἦτο λοιπὸν πλήρης κλέους ὁ Ἀντίγονος, ἀλλ'
 ἔχρηζε καὶ τῆς τελείας εὐδαιμονίας, ταύτην δὲ μόνος ὁ Ζήνων ἐκέ-
 κτητο κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, ὅστις ἦτο συνήθης καὶ
 γνώριμος τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Στοᾶς, διότι πλέον ἢ ἅπαξ ἠκροάσατο τῶν
 μαθημάτων ἐκείνου ἐν Ἀθήναις. Ἦδη ἐπὶ τοῦ Ἀρχελάου ἐσέμνυναν καὶ
 ἄλλοι σοφοὶ Ἕλληνες τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν, Εὐριπίδης καὶ Ἀγάθων,
 οἱ τραγωδοποιοὶ, Τιμόθεος ὁ περίπυστος μουσικὸς, Ζεῦξις ὁ θαυμάσιος
 ζωγράφος καὶ ἄλλοι. Ὁ Ἀντίγονος ἠθέλησε νὰ μιμηθῇ τὸ ζηλωτὸν τοῦ
 Ἀρχελάου παράδειγμα, εἴτε ἐξ ἰδίας ὁρμώμενος φιλομουσίας, εἴτε ἀν-
 τιφιλοτιμούμενος πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐνθα Πτολεμαῖος
 ὁ Φιλάδελφος περιεΐπε τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας. «Σὺ οὖν (ἔγραφε
 πρὸς τούτοις ὁ Ἀντίγονος πρὸς τὸν Ζήνωνα) πειράθητι ἐκ παντὸς τρό-
 που συμμίξαι μοι, διειληφῶς τοῦτο, ὅτι οὐχ ἐνὸς ἐμοῦ παιδευτῆς ἔση,
 πάντων δὲ Μακεδόνων συλλήβδην. Ὁ γὰρ τὸν τῆς Μακεδονίας ἄρχοντα
 καὶ παιδεύων καὶ ἄγων ἐπὶ τὰ κατ' ἀρετὴν, φανερός ἐστι καὶ τοὺς ὑπο-
 τεταγμένους παρασκευάζων πρὸς εὐανδρίαν· οἷος γὰρ ὁ ἡγούμενος ἦ,
 τοιούτους εἰκὸς ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ γίνεσθαι καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους». —
 Ἀποδέχομαί σου τὴν φιλομάθειαν (ἀποκρίνεται ὁ Ζήνων), καθόσον τῆς
 ἀληθινῆς καὶ εἰς ὄνησιν τεινούσης, ἀλλ' οὐχὶ τῆς δημώδους καὶ εἰς δια-
 στροφὴν ἡθῶν ἀντέχῃ παιδείας. Ὁ γὰρ φιλοσοφίας ὀρεγόμενος, ἐκκλίνων
 δὲ τὴν πολυθρύλητον ἡδονὴν, ἣ τινῶν θηλύνει νέων ψυχὰς, φανερόν
 ἐστὶν οὐ μόνον φύσει πρὸς εὐγένειαν κλίνων ἀλλὰ καὶ προαιρέσει· φύσει
 δὲ εὐγενὴς μετρίαν ἀσκησιν προσλαβοῦσα ῥαδίως ἔρχεται πρὸς τὴν τε-
 λείαν ἀνάληψιν τῆς ἀρετῆς. Ἐγὼ δὲ συνέχομαι σώματι ἀσθενεῖ διὰ
 γῆρας, διόπερ οὐ δύναμαί σοι συμμίξαι, ἀποστέλλω δὲ σοί τινας τῶν ἐ-
 μαυτοῦ συσχολαστῶν». Καὶ τῷ ὄντι ἀπέστειλεν ὁ Ζήνων εἰς Πέλλαν
 Περσαῖον τὸν Κιτιέα καὶ Φιλωνίδην τὸν Θηβαῖον, ἀμφοτέρους τροφίμους

τῆς Στοᾶς καὶ προσφιλεῖς τῷ Ζήνωνι, οὐ μικρὸν δὲ τιμηθέντας παρὰ τῷ Ἀντιγόνῳ· κατ' ἐξοχὴν ὁ Περσαῖος ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀντιγόνου, εἶτα δὲ κατεστάθη καὶ φρούραρχος τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἐπὶ τῆς καταβάσεως τῶν Μακεδόνων εἰς Πελοπόννησον.

Οὐχ ᾔττον τοῦ Ἀντιγόνου, ἐτίμησε τὸν Ζήνωνα ὁ τῶν Ἀθηναίων δῆμος. Καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι εἶναι ψευδὲς τὸ ἱστορούμενον ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι παρακατέθεντο εἰς χεῖρας τοῦ Ζήνωνος τῶν τειχῶν τὰς κλεῖς, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἐτίμησαν τὸν ἄνδρα καὶ χρυσῷ στεφάνῳ καὶ χαλκῇ εἰκόνι «ἀρετῆς ἕνεκα καὶ σωφροσύνης» ὠκοδόμησαν δὲ αὐτῷ, δημοσίοις ἀναλώμασι, καὶ τάφον ἐπὶ τοῦ Κεραιικοῦ, πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι ὁ δῆμος τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας καὶ ζῶντας σέβει καὶ τιμᾷ καὶ τετελευτηκότας κατ' ἀξίαν γεραίρει. Ἴσως οἱ Ἀθηναῖοι ἠθέλησαν οὕτω νὰ ἐπιδείξωσι τὴν πρὸς τὸν Ζήνωνα εὐχαριστίαν των δι' ὅσα ὁ φιλαθήναιος φιλόσοφος ἐπολιτεύσατο πρὸς Ἀντίγονον ὑπὲρ τῆς πόλεως· εἶναι δὲ πιθανώτατον ὅτι ὁ γενναῖος Ἀντίγονος, ὁ περὶ τοῦ ἀρχηγέτου τῆς Στοᾶς εἰπὼν «ὅτι μηδέποτε ἑαυτῷ συνειδέναι ἀγωνιάσαντι εἰμὴ ὅτε Ζήνωνι συντυγχάνοι» προσηνέχθη χάριν τοῦ Ζήνωνος θεραπευτικῶς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Παρὰ πᾶσαν τὴν Ἀθήνησι μακροχρόνιον αὐτοῦ διατριβὴν προεῖλετο ὁ Ζήνων νὰ καλῇται Κιτιεύς μᾶλλον ἢ πολίτης Ἀθηναῖος, διότι ἡ πρὸς τὴν γενέθλιον αὐτοῦ πόλιν στοργὴ ᾗτο πολλῷ ἰσχυροτέρα παντὸς ἄλλου φίλτρου, καὶ ἡγάπα μὲν τὰς Ἀθήνας, ἐνθα ἀπέλαυε φιλοξενίας καὶ τιμῆς, ἀλλ' ὑπερεφίλει τὴν γεννήσασαν αὐτὸν μικρὰν καὶ ἀφανῆ πόλιν καὶ ἐκαυχᾶτο προσαγορευόμενος Κιτιεύς. Ὁ Ἀντίπατρος διηγεῖται ὅτι Ζήνων καὶ Κλεάνθης δὲν ἠθέλησαν νὰ γίνωσιν Ἀθηναῖοι, «μὴ δόξωσι τὰς αὐτῶν πατρίδας ἀδικεῖν». Καὶ περὶ τοῦ πρωτοστάτου τῆς μέσης Στοᾶς, Παναιτίου, ἱστορεῖται ὅτι «πολίτην αὐτὸν Ἀθηναίων ποιεῖσθαι σπευδόντων εἶπε, τῷ σώφρονι μίαν πόλιν ἀρκεῖν». Εἶναι γνωστὸν μεθ' ὁπόσης φειδοῦς οἱ Ἀθηναῖοι μετέδιδον τὴν πολιτείαν εἰς τοὺς ξένους, οὐ μόνον εἰς ἄνδρας ἀλλὰ καὶ εἰς δῆμους. Πολίται Ἀθηναῖοι ἀνηγορεύθησαν πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Φιλαῖος ἢ Φίλαιος καὶ ὁ Εὐρυσάκης, υἱοὶ Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου, οἵτινες παρέδωκαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν νῆσον Σαλαμῖνα· Λεύκων, ὁ ἄρχων τοῦ Βοσπόρου, καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ· Σιτάλκης, ὁ τῶν Θρακῶν βασιλεὺς· Εὐαγόρας ὁ Κύπριος καὶ Διονύσιος ὁ Συρακόσιος καὶ οἱ ἔκγονοι ἐκείνων. Περὶ τοῦ Εὐαγόρου λέγει ὁ Ἰσοκράτης «τὸν δὲ (Εὐαγόραν) διὰ πολλὰς καὶ μεγάλας εὐεργεσίας νόμῳ πολίτην ἐπεποίηντο». Ἔδωκαν ὁμοίως τὴν πολιτείαν, ὥς

ἐλέχθη ἄνωτέρω, εἰς δῆμους δλοκλήρους, οἷον εἰς τοὺς Πλαταιεῖς καὶ εἰς τοὺς Ῥοδίους ἰσοπολιτείαν· ὡσαύτως ἔτυχε τῆς πολιτείας καὶ ὁ μέγας ἱατρὸς Ἱπποκράτης. Ἐν τῷ βίῳ τοῦ Κλεάνθους μνείαν ποιούμενος ὁ Οἰκονομίδης τῆς τοῦ Ἀντιπάτρου διηγήσεως, προσεπιλέγει. «Ταύτην τοῦ Ἀντιπάτρου τὴν διήγησιν παραλαβὼν ὁ Πλούταρχος, βλέπων δὲ ὅτι ὁ Χρύσιππος, ὁ ἐπισημότατος Στωϊκὸς, ἀπ' ἐναντίας τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους, ἐπολιτογραφήθη Ἀθηναῖος, ἀλλὰ καὶ ἀπορῶν πῶς νὰ καταδικάσῃ ἐνταῦθα δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους πράξεις, σοφιστικώτερον ἐξευρίσκει τὴν διάδυσιν τῶν λόγων, ἐπικρίνων κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον. «Ἄς ἀφήσωμεν ὅτι εἰ μὲν ὁ Ζήνων καὶ ὁ Κλεάνθης καλῶς ἔπραξαν, οὐχὶ ὀρθῶς ἔπραξεν ὁ Χρύσιππος ἐγγραφεὶς εἰς τὴν πολιτείαν· πολὺ ὅμως τὸ παράλογον ἔχει ἡ διαγωγὴ ἀνθρώπων, οἵτινες, ἀφ' οὗ καὶ τὰ σώματα καὶ τοὺς βίους αὐτῶν τοσοῦτον μακρὰν ἀπεξένωσαν, διατηροῦσι τὰ ὀνόματα εἰς τὰς πατρίδας· ὥς ἐάν τις ἀπολιπὼν τὴν νόμιμον αὐτοῦ γυναῖκα, μετ' ἄλλης δὲ συζῶν καὶ συναναπαυόμενος καὶ ἐξ ἄλλης τεκνοποιῶν, δὲν ἤθελεν ἔπειτα νὰ συναλλάξῃ γάμον, ἵνα μὴ φανῇ ὅτι ἀδικεῖ τὴν προτέραν». Καὶ ὅμως αὐτὸς ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ περὶ φυγῆς, ἐναντία καὶ φρονῶν καὶ διδάσκων περὶ τῆς εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν μετοικῆσεως, ὥσπερ μεταγράφων ἅμα καὶ παρωδῶν τὸ παράγγελμα τῶν Πυθαγορείων, «έλοῦ βίον ἄριστον, ἡδὺν δὲ αὐτὸν ἡ συνήθεια ποιήσῃ» παραγγέλλει καὶ οὗτος «έλοῦ πόλιν τὴν ἀρίστην καὶ ἡδίστην, πατρίδα δὲ ὁ χρόνος αὐτὴν ποιήσῃ, καὶ πατρίδα μὴ ἐνοχλοῦσαν, μὴ προστάτουσαν εἰσένεγκαι, πρέσβευσον εἰς Ῥώμην, ὑπόδεξαι τὸν ἡγεμόνα, λειτούργησον». Καὶ ἵνα μὴ τις ὑπολάβῃ ὅτι ἡ παραίνεσις αὕτη ἀποτείνεται μόνον πρὸς τοὺς ἐξ ἀνάγκης φεύγοντας τὰς ἰδίαις πατρίδας, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἐκουσίως εἰς τὴν ἀλλοτρίαν μεταναστεύοντας, ὁ πολυίστωρ Χαιρωνεὺς ἀναφέρει λαμπρότατα τῆς ἀρχαιότητος ὀνόματα, τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Αἰσχύλον, τὸν Εὐριπίδην καὶ ἄλλους αὐτοπροαιρέτως ἀπολιπόντας τὴν γενέθλιον χώραν. Καὶ τελευταῖον πᾶσαν ἐνστασιν προλαμβάνων, ἐπιφέρει. «Ἐὰν δέ τις εἴπῃ ὅτι δόξαν οὗτοι καὶ τιμὰς ἐθήρουν, ἐλθὲ πρὸς τοὺς σοφοὺς καὶ τὰς σοφὰς ἐν Ἀθήναις σχολὰς καὶ διατριβάς· ἀναπόλησον εἰς τὴν μνήμην τὸ Λύκειον, τὴν Ἀκαδημίαν, τὴν Στοᾶν, τὸ Παλλάδιον, τὸ Ὠδεῖον. Εἰ μὲν τὴν περιπατητικὴν ἀσπάζεσαι καὶ θαυμάζεις, ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο ἐκ Σταγίρων, ὁ Θεόφραστος ἐξ Ἐφέσου, ὁ Στράτων ἐκ Λαμψάκου, ὁ Λύκων ἐκ Τρωάδος, ὁ Ἀρίστων ἐκ Κέω, ὁ Κριτόλαος Φασηλίτης. Εἰ δὲ τὴν Στωικὴν, ὁ Ζήνων ἦτο

Κιτιεύς, ὁ Κλεάνθης Ἀσσιος, ὁ Χρύσιππος Σολεὺς, ὁ Διογένης Βαβυλῶνιος, ὁ Ἀντίπατρος Ταρσεύς· ὁ δὲ Ἀθηναῖος Ἀρχέδημος εἰς τὴν χώραν τῶν Πάρθων μεταναστεύσας, στωικὴν κατέλιπεν ἐν Βαβυλῶνι διδοχὴν. Τίς λοιπὸν ἐδίωξεν αὐτούς; οὐδεὶς· ἀλλ' αὐτοὶ διώκοντες ἡσυχίαν, ἧς ὀλίγον ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι ἀπολαύουσιν οἱ δόξαν τινὰ ἢ δύναμιν ἔχοντες. ἐν ᾧ τὰ μὲν ἄλλα ἐδίδαξαν ἡμᾶς διὰ τῶν λόγων, τοῦτο δίδασκον διὰ τῶν ἔργων. Καὶ νῦν ἔτι οἱ δοκιμώτατοι καὶ κράτιστοι ζῶσιν ἐπὶ ξένης, οὐχὶ μετοικισθέντες ἀλλὰ μετοικήσαντες, οὐδὲ φυγαδευθέντες ἀλλὰ φυγόντες φροντίδας καὶ περισπασμούς καὶ ἀσχολίας, ἃς φέρουσιν αἱ πατρίδες». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς εἰς ξένην γῆν μετοικήσεως δίδασκει ἐν πλήρει πεποιθήσει ὁ Πλούταρχος· ἀλλ' ἡμεῖς ὀφείλομεν ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ ἀποποίησης τῆς πολιτείας ὑπὸ τῶν δύο Στωικῶν δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀκολουθία τοῦ μεγάλου ἐκείνου δόγματος, ὅπερ, διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἐντεῦθεν τῶν συμφερόντων ἐπικοινωνήσεως, νὰ κατευθύνῃ πρὸς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τέλος τὰς τε ἀτομικὰς καὶ τὰς τῶν ομάδων προσπάθειας, καὶ ἐδίδασκε λοιπὸν ὅτι οὐδεὶς οὔτε δημότης δήμου, οὔτε φυλέτης φυλῆς, οὔτε ἐθνίτης ἔθνους ὠρισμένου δύναται ἀποκλειστικῶς νὰ ᾔῃ, ἀλλὰ πάντων τῶν ἐπὶ γῆς λαῶν μίαν συναποτελούντων οἰκογένειαν, μίαν φράτριν, πᾶσαι τῆς οἰκουμένης αἱ πόλεις μίαν συνιστῶσι κοσμοπόλιν, ἧς ὁ κάτοικος κοσμοπολίτης» (Φιλολογικαὶ Ὑποτυπώσεις σελ. 157—160). Ἄλλως δέ, ἡ προμνημονευθεῖσα τῆς συζύγου πρὸς τὴν πατρίδα σύγκρισις, ἣν ἐφιλοτέχνησεν ὁ καλὸς κάγαθος Πλούταρχος, ἐλέγχεται ὅλως ἀνάρμοστος καὶ ἄστοχος, διότι οὐχὶ πρὸς σύζυγον, ἀλλὰ πρὸς μητέρα δέον νὰ παραβάλληται ἡ πατρίς.

Περὶ τοῦ Ζήνωνος διατείνεται ὁ Κικέρων ὅτι ὑπῆρξε καινῶν μᾶλλον ὀνομάτων ἢ πραγμάτων ἐφευρετὴς (*non tam rerum inventor fuit, quam novorum verborum*). Τὴν αὐτὴν δὲ ταύτην ἀνεπιεικῇ μομφῇ ἐπαναλαμβάνουσι καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν πρὸς τὴν Στοᾶν ἀντιδοξούντων καὶ ἐπὶ πᾶσιν ὁ Πλούταρχος, λέγων ὅτι «ἐπιθυμία καινολογίας» περιέπεσον οἱ Στωικοὶ εἰς παραλογισμούς. Ὁ Ζήνων βεβαίως ἐκαινούργησεν αὐτοβούλως οὐκ ὀλίγας λέξεις, ἄλλων δὲ πάλιν λέξεων τὴν συνήθη ἔννοιαν ἰδιορρυθμῶς μετεσκεύασε, καὶ, ὡς λέγει ὁ Γαληνός, ἐτόλμησε «καινοτομεῖν τε καὶ ὑπερβαίνειν τὸ τῶν Ἑλλήνων ἔθος ἐν τοῖς ὀνόμασιν»· ἀλλ' εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ὑπῆρξε φιλόσοφος ζητητικὸς καὶ περὶ πάντων ἀκριβολόγος, συγγραφεὺς ὀξυνούστατος καὶ πολυγραφώτατος, σαφὴς καὶ ἐναργής

τὴν φράσιν καὶ τὴν ἐρμηνείαν, καὶ τῶν κεφαλαιωδестάτων στωικῶν θεωρημάτων ἑξάρχος καὶ ἱεροφάντης. Ἐκ τῶν ἀντιπάλων τῆς Στοᾶς, ὁ φιλόσοφος Καρνεάδης, τῆς νέας Ἀκαδημίας τὸ ἀγλαΐσμα, τοσοῦτον ἐθαύμαζε τοῦ Ζήνωνος τὴν ἀγχίνοιαν ὥστε ἔλεγεν ὅτι, ὁσάκις ἤθελε νὰ ἀνασκευάσῃ ζηνώνειόν τι δόγμα, ὥφειλε πρῶτον νὰ ἐλλεβορίζῃ τὴν κεφαλὴν του — διότι ὁ ἐλλέβορος εἶχεν ὡς γνωστὸν, τὴν δύναμιν νὰ καθαίρῃ καὶ ὀξύνη τὴν διάνοιαν. Καὶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ἀπαριθμῶν διὰ μακρῶν τὰ πολυάριθμα τοῦ αἰρεσιάρχου καὶ ποικίλα πονήματα (περὶ ὧν, ἐν εἴδει πίνακος, ὁλόκληρον συνέταξε βιβλίον Ἀπολλώνιος ὁ Τύριος) προσεπάγεται «ἔστι μὲν αὐτοῦ καὶ τὰ προσγεγραμμένα βιβλία πολλὰ, ἐν οἷς ἐλάλησεν ὡς οὐδεὶς τῶν Στωικῶν». Ἐξεπόνησε δὲ ὁ Ζήνων παντοῖα ἔργα ἀναγόμενα εἰς τὴν λογικὴν («περὶ λόγου», «καθολικά», «περὶ λέξεων», «τέχνη», «λύσεις καὶ ἑλεγχοί»), εἰς τὴν φυσικὴν («περὶ τοῦ ὅλου», «περὶ φύσεως», «περὶ οὐσίας», «περὶ σημείων», «περὶ ὀψεως», «Πυθαγορικά»), εἰς τὴν ἠθικὴν («περὶ τοῦ καθήκοντος», «περὶ τοῦ κατὰ φύσιν βίου», «περὶ ὁρμῆς ἢ περὶ ἀνθρώπου φύσεως», «περὶ παθῶν», «πολιτεία», «περὶ νόμου», «περὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας», «ἐρωτικά», «διατριβαί», «ἠθικά») καὶ εἰς ἄλλα διάφορα τοῦ ἐπιστητοῦ εἶδη. Ἐκ τῶν πολυτιμῶν τούτων συγγραμμάτων τοῦ ἀθανάτου Κιτιέως, συνιστώντων βιβλιοθήκην ὅλην, ὀλίγιστα μόνον, ὡς μὴ ὥφελε, καὶ ἰσχυρότατα ἀποσπασμάτια διεσώθησαν, τινὰ δὲ τούτων καὶ διαμφισβητοῦνται. Παρὰ τοῖς φιλολόγοις ἐπικρατεῖ διαφωνία καὶ περὶ τῶν φερομένων ἐπιγραφῶν καὶ περὶ τοῦ περιεχομένου πολλῶν τοῦ Ζήνωνος συγγραμμάτων· λόγου χάριν, ἔνιοι μὲν τῶν κριτικῶν ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ «περὶ οὐσίας» ζηνώνειον πόνημα εἶναι ταῦτόν καὶ τὸ «περὶ ὅλου», ἔνιοι δὲ ὅτι τοῦτο εἶναι ὅλως διάφορον ἐκείνου· κατ' ἄλλους πάλιν ἡ «τέχνη» τοῦ Ζήνωνος εἶναι τὸ αὐτὸ πόνημα τὸ καὶ ἄλλως ἀναφερόμενον «ἐρωτικὴ τέχνη» κατ' ἄλλους δὲ, ὅλως διάφορον. Ἐπ' ἴσης διαπορεῖται ὑπὸ σπουδαίων φιλολόγων ἂν πάντα τὰ ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου ἀναγραφόμενα ζηνώνεια ἔργα ἦσαν κατειλεγμένα εἰς τὸν «στωικὸν κανόνα». Οὐδὲ ὑπάρχει ἐλπίς ὅτι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν περιγενομένων λειψάνων, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτυπωθῶσιν μετὰ τινος ἀκριβείας πᾶσαι αἱ φιλοσοφικαὶ τοῦ Ζήνωνος ἀρχαί, καθ' ὃν τρόπον αὗται ἐξηγγέλθησαν ὑπὸ τοῦ ἀρχηγέτου τῆς Στοᾶς, πρὶν δηλαδὴ διασκευασθῶσι μικρὸν ἢ πολὺ ὑπὸ τῶν ὕστερον σχολαρχῶν. Αἱ περὶ τοῦ Ζήνωνος ἀπὸ τοῦ 1872 ἐκδομέναι διατριβαὶ συνέτειναν ὅπωςδῆποτε εἰς τὴν διευκρίνησιν πολλῶν

τέως σκοτεινῶν τόπων τῆς ζηνωνείου φιλοσοφίας, ἐν παραθέσει πρὸς τὰ θεωρήματα τοῦ Κλεάνθους καὶ τοῦ Χρυσίππου. Αἱ πραγματεῖαι τοῦ K. Weygoldt (Zeno von Citium und seine Lehre, Jena 1872) καὶ μάλιστα αἱ τοῦ K. Wellmann (Die Philosophie des Stoikers Zenon, ἐν τοῖς Neue Jahrbücher für Philologie 1873 καὶ 1877), τὰ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Wachsmuth ἐν Γοτίγγῃ τῷ 1874—1875 μετὰ κριτικῆς ἐπιμελείας καὶ ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον τὸ πρῶτον ἐκδοθέντα ἀποσπασμάτια τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους (Commentationes I et II de Zenone Citiensi et Cleanthe Assio), τὰ ὑπὸ τῶν καθηγητῶν Zeller, Hirzel καὶ Stein ἐν τοῖς μεγάλοις αὐτῶν πονήμασι περὶ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας μετὰ δεινότητος καὶ πολυμαθείας ἱστορούμενα, τὰ ὑπὸ τοῦ "Αγγλου καθηγητοῦ Pearson ἐν Λονδίῳ 1891 τυπωθέντα λείψανα τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους, οὐχὶ μὲν μετὰ πολλῶν προσθηκῶν ἀλλὰ μετὰ μακρᾶς εἰσαγωγῆς καὶ ἐρμηνευτικῶν σημειώσεων, τὰ ὑπὸ τοῦ K. Troost ἐν Βερολίῳ τῷ 1891 εἰς φῶς ἐξενεχθέντα ἀποσπασμάτια ἐκ τῶν φυσικῶν τοῦ Ζήνωνος ὑπομνημάτων — πάντα ταῦτα καὶ ἄλλα καλῶς πεφίλοπνημένα ἔργα βεβαίως οὐ μικρὸν συμβάλλονται εἰς πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ φιλοσοφικοῦ τῆς ἀρχαίας Στοᾶς συστήματος, ὅπως ὑπετύπωσε τοῦτο ὁ δεξιὸς τοῦ περιπύστου Κιτιέως νοῦς· ἀλλ' ὅμως, διὰ τὴν ἔλλειψιν ἱκανῶν ἀρχαίων καὶ ἀνοθεύτων πηγῶν, λίαν δυσχερὲς καθίσταται νὰ διαλευκανθῶσιν ἐπὶ τοσοῦτον τὰ τῆς ἀρχηγόνου Στοᾶς δόγματα, καθ' ἕκαστα, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ πλέον μηδεμία ἀμφιβολία ὅτι τοῦτο ἀκριβῶς ἐδογματίσεν ὁ Ζήνων, τοῦτο ὁ Κλεάνθης, τοῦτο ὁ Χρυσίππος. Ἡ ἐπὶ μέρους πλήρης διευκρίνησις τῶν κατ' ἰδίαν θεωριῶν ἀποβαίνει ἀδύνατος, ἀλλὰ καὶ οὕτω, παρὰ πάσας τῶν σχολαρχῶν τὰς μικρὰς ἢ μεγάλας ἑτεροδοξίας, οὐδαμῶς βλάπτεται ἡ καθόλου τῆς Στοᾶς ἐναρμόνιος καὶ αὐτοτελὴς φυσιογνωμία. Ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐξεταζόμενον τὸ φιλοσοφικὸν τῆς Στοᾶς σύστημα ἔχει ἀναντιρρήτως οὐκ ὀλίγα τὰ παράτονα καὶ παράδοξα· ἀλλ' ἐν συνόλῳ σκοπούμενον ὁμοιάζει πρὸς ἀρχιτεκτονικὸν δημιουργημα, καθ' ἐνιαῖον κεκαλλιτεχνημένον ῥυθμὸν. δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ ἀρχηγέτης τῆς νέας Στοᾶς Ἐπίκτητος εἶναι κατὰ τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ βιοτικὰ παραγγέλματα ἰσοστάσιος καὶ ὁμογνώμων πρὸς αὐτὸν τῆς πρωτογόνου αἵρέσεως τὸν πατριάρχην.

Ὡς ὁ Ζήνων ἐφοίτησε κατὰ πρῶτον εἰς τὴν κυνικὴν σχολὴν, οὕτω καὶ ὁ Ἐπίκτητος, μετὰ τετρακοσίων ἐνιαυτῶν πάροδον, τοὺς Κυνικοὺς ἀποθαυμάζων, γεραίρει αὐτοῦ τοῦ Κυνισμοῦ τὸν ἰδρυτὴν ὥς

πρότυπον σοφοῦ καὶ ἐναρέτου ἀνδρός. Ὁ Ζήνων τὸ περίφημον αὐτοῦ σύγγραμμα, τὴν «Πολιτείαν», συνέταξε καθ' ὃν χρόνον ἐμαθήτευσεν παρὰ τῷ κυνικῷ Κράτητι· ἱστορεῖται ὅτι τὸ ζηνώνειον τοῦτο σύγγραμμα τοσοῦτον ἦτο κατάπλεων κυνικῶν θεωριῶν, ὥστε οἱ τοῦ μεγάλου Κιτιέως ἀντίπαλοι ἔλεγον ὅτι «ὁ Ζήνων ἔγραψε τὴν «Πολιτείαν» ἐπὶ τῆς τοῦ κυνὸς οὐράς»· κατὰ δὲ τὸν Πλούταρχον, ἡ ζηνώνειος «Πολιτεία» ἐγράφη κυρίως κατὰ τῆς «Πολιτείας» τῆς πλατωνικῆς, ὅπως ἀντιταχθῇ τοιοῦτοτρόπῳ τὸ πολιτικὸν τοῦ κυνισμοῦ πρόσωπον κατὰ τοῦ ιδεώδους τῆς Ἀκαδημείας προτύπου. Οὕτως ὁ Ζήνων ἀποφαίνει δῆθεν ἄχρηστον τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν, ἐν ᾗ ἀπ' ἐναντίας ὁ Πλάτων κελεύει νὰ διδάσκωνται οἱ νέοι ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Καὶ ταῦτα μὲν λέγουσιν οἱ ἀντίδοξοι τοῦ ἐκ Κιτίου αἰρεσιάρχου· ἀλλὰ καὶ τεθέντος ὅτι ὁ ὕστερον ἡγέτης τῆς Στοᾶς ἐκήρυξε κατ' ἀρχὰς ἄχρηστον τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν, ἐν παραθέσει πρὸς τὴν μόνην ἀληθῆ ἐπιστήμην, τὴν φιλοσοφίαν. οὐδαμῶς θὰ φανῇ τοῦτο παράδοξον πρὸς τοὺς ἀναλογιζομένους ὅτι καὶ ἄλλοι πρὸ τοῦ Ζήνωνος φιλόσοφοι καὶ ῥήτορες ἔλεγον «τοὺς φιλοσοφίας μὲν ἀμελοῦντας, περὶ δὲ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα γινομένους, ὁμοίους εἶναι τοῖς μνηστῆρσιν, οἳ τὴν Πηνελόπην ἐθέλοντες, ταῖς θεραπαίνισιν αὐτῆς ἐμίγνυντο»· παρατηρητέον ὡσχύτως, ὅτι ὁ Ζήνων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐφαίνετο ἐγκολπούμενος τοῦ Ἀντισθένης τὸ δόγμα «τὴν ἀρετὴν τῶν ἔργων εἶναι, μήτε λόγων πλείστων δεομένην μήτε μαθημάτων». Ἐπ' ἱσῆς ἐπικρίνεται ὑπὸ τῶν Σκεπτικῶν καὶ ἐτέρα τοῦ Ζήνωνος ὑφήγησις, ὅτι ἡ φιλία ὑπάρχει δυνατὴ μόνον παρὰ τοῖς ἀγαθοῖς καὶ τοῖς σπουδαίοις, ἐπομένως οἱ ἀληθεῖς σοφοὶ δεόν νὰ ὑπολαμβάνωσι ἐχθροὺς καὶ πολεμίους πάντας τοὺς μὴ σπουδαίους, ἔστωσαν οὗτοι καὶ πατέρες καὶ ἀδελφοὶ αὐτῶν· τὸ δόγμα τοῦτο ὑπετύπωσαν πρῶτοι οἱ Κυνικοὶ καὶ μάλιστα ὁ Ἀντισθένης καὶ ὁ Κράτης, κηρύξαντες ὅτι μόνοι οἱ σπουδαῖοι εἶναι ἀλλήλοις φίλοι καὶ ὅτι ὁ σπουδαῖος τὸν δίκαιον ὀφείλει νὰ ποιῇται περὶ πλείονος ἢ τὸν ἴδιον συγγενῇ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατὰ Ζήνονα πολιτεία ἔδει νὰ συναποτελῇται ἐκ φιλοσόφων μόνον, οὐδεμία ἦτο χρεία οὔτε ναῶν, οὔτε ἀγαλμάτων, οὔτε ἱερῶν, οὔτε δικαστηρίων, οὔτε γυμνασίων. Τίς ἡ ἀνάγκη ἱεροῦ, ὅπερ ἀδύνατον νὰ ᾔῃαι ὄντως ἱερὸν καὶ ἅγιον, ὡς κατασκευαζόμενον ὑπὸ βαναύσων οἰκοδόμων; «Δόγμα Ζήνωνος ἱερὰ μὴ οἰκοδομεῖν· ἱερὸν γὰρ μὴ πολλοῦ ἄξιον καὶ ἅγιον οὐκ ἔστιν· οἰκοδόμων δ' ἔργον καὶ βαναύσων οὐδέν ἐστι πολλοῦ ἄξιον». Τίς ἡ ἀνάγκη ναῶν ἐκτισμένων ὑπὸ ἀνθρωπίνων χειρῶν,

ἀφ' οὗ οἱ θεοὶ, κατὰ τὸν Κράτητα, λατρεύονται ὑπὸ τοῦ σοφοῦ οὐχὶ διὰ θυσιῶν ἀλλὰ διὰ τῆς ἀρετῆς; καὶ αὐτὸς ὁ Ζήνων ἔλεγεν ὅτι αἱ πόλεις ἔδει νὰ κοσμῶνται οὐχὶ ἀναθήμασιν, ἀλλὰ ταῖς τῶν οἰκούντων ἀρεταῖς! Τίς ἡ χρεῖα δικαστηρίων, ὅπου βασιλεύει ἡ δικαιοσύνη; Τίς ἡ χρεῖα γυμνασίων, ὅπου ἡ σωμασκία καθίσταται ἄχρηστος; Τίς ἡ χρεῖα νομισμάτων, ἀφοῦ ὁ σοφὸς οὐδὲν ἔχει νὰ ἀγοράσῃ, οὔτε ἐν τῇ ἰδίᾳ διατρέβων πατρίδι οὔτε εἰς τὴν ξένην ἀποδημῶν; διότι μία μὲν καὶ μόνη ὑπάρχει μεγάλη πατρίς, ὁ κόσμος, κοινοὺς ἔχων τοὺς νόμους, κοινὰ τὰ ἥθη, κοινὰ τὰ ἔθιμα, οὐδεμία δὲ πλέον ἀνάγκη νὰ οἰκῶμεν κατὰ πόλεις ἢ κατὰ δήμους, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους δέον νὰ ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, «εἷς δὲ βίος ἦ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης». Τίς ἡ ἀνάγκη νὰ φέρωσιν ἄλλοίαν μὲν ἐσθῆτα οἱ ἄνδρες, ἄλλοίαν δὲ αἱ γυναῖκες; Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ γάμος ἀποβαίνει περιττός, διότι «κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας δεῖν παρὰ τοῖς σοφοῖς, ὥστε τὸν ἐντυχόντα τῇ ἐντυχούσῃ χρῆσθαι». Οὕτως ὁ θεὸς τῆς φιλίας καὶ τῆς ἐλευθερίας, ὁ πρύτανις τῆς ὁμονοίας Ἐρως δέον νὰ ἐφορᾷ καὶ διοικῇ πάντα τὰ κατὰ τὴν πολιτείαν, περιθάλπων καὶ παραθαρρύνων αὐτὸς μὲν τοὺς σοφοὺς, οἱ δὲ σοφοὶ τοὺς νέους «τοὺς ἐμφαίνοντας διὰ τοῦ εἶδους τὴν πρὸς ἀρετὴν εὐφυίαν». Ὁ Πλούταρχος, Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός καὶ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος διατείνονται πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ Ζήνων ἐπέτρεπεν ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ τὴν αἰμομιξίαν καὶ τὴν παρὰ φύσιν δμιλίαν. Μετριώτερον ἀποφαίνεται ὁ προμνημονευθεὶς Wellmann, λέγων ὅτι τοῦ μὲν Πλάτωνος ἡ Πολιτεία ἔχει τι παραπλήσιον πρὸς τὴν τῶν μέσων αἰώνων ἱεραρχίαν, ἡ δὲ τοῦ Ζήνωνος ἐρμηνεύει μέχρι τινὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ «κομμουνισμοῦ», τοῦ «σοσιαλισμοῦ» καὶ τῆς ἰσοπολιτείας τῶν γυναικῶν. Ἀλλὰ τίς δύναται νὰ πιστεύσῃ ὅτι ὁ ἐγκρατέστατος, ἠθικώτατος καὶ αἰδημονέστατος Ζήνων, ὁ μὴ οἰκειωθείς μηδὲ ἐθισθεὶς πρὸς τὴν τῶν σφόδρα Κυνικῶν θρασύτητα καὶ ἀναισχυντίαν, ἐχώρησεν εἰς τοσοῦτον παρανοίας ὥστε νὰ δογματίσῃ τὰς ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἄλλων προσαπτόμενας αὐτῷ βδελυρὰς εἰσηγήσεις; Λόγου χάριν, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ εἴπῃ ὁ Ζήνων ὅτι αἱ γυναῖκες ἔδει νὰ ἦναι κοιναὶ παρὰ τοῖς σοφοῖς, ἀφ' οὗ, κατ' ἄλλας αὐθεντικὰς μαρτυρίας, αὐτὸς ὁ Ζήνων παρήνει τοῖς σοφοῖς τὸν γάμον καὶ τὴν διὰ τοῦ γάμου πειδοποιίαν; Καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν γινώσκομεν ὅτι ὁ Ζήνων ἐπέτρεπεν εἰς τὸν σοφὸν μετρίαν τινὰ κτῆσιν καὶ χρῆσιν χρημάτων· ὡσαύτως ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ πολιτεύηται «ἂν μὴ τι κωλύῃ», εἰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Ζήνων ἀπέστη τῶν

πολιτικῶν, ἵνα δυνηθῇ οὕτω νὰ διατρίψῃ ἀνετώτερον περὶ τὴν φιλοσοφίαν. Ὅτι οἱ Στωικοὶ ἀπέκλινον πρὸς τὴν κοσμοπολιτείαν, εἶναι ἀναμφισβήτητον· οὐδεμία ὁμως ὑπάρχει παράδοσις ὅτι ὁ Ζήνων ἀπέτρεπε τοὺς σοφοὺς τῆς ἐν ταῖς πόλεσι κατοικίας. Ἡ κυνικὴ φιλοσοφία ἐνέπνευσε κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν Ζήνονα ὑπερβολικά τινα δόγματα, μετριασθέντα ἔπειτα καὶ ὑποκερασθέντα, ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ Ζήνων ἐγένετο ἀρχηγέτης τῆς Στοᾶς. Τούτου ἕνεκα, οἱ ὕστερον Στωικοὶ οὐκ ὀλίγα τῆς ζηνωνείου Πολιτείας χωρία διώρθωσαν ἐπὶ τὸ στωικώτερον ἢ ἡθέτησαν ἢ καὶ ὅλως διεσκεύασαν. Ὅτι ὁ Ζήνων οὐδαμῶς ἡσπάζετο πάντα τῶν Κυνικῶν τὰ δόγματα, γίνεται καὶ ἐκ τούτου φανερόν, ὡς παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ καθηγητὴς Hirzel, ὅτι ὁ μὲν Ἀντισθένης ἀπεκήρυττε τὸν Ἑρωτα, ὡς «κακίαν φύσεως» ὁ δὲ Ζήνων τοῦναντίον ἡγεῖτο τὸν Ἑρωτα θεὸν φιλίας καὶ ἐλευθερίας, ἅμα δὲ καὶ ὁμονοίας παρασκευαστικόν· «διὸ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ, ἔφη τὸν Ἑρωτα θεὸν εἶναι συνεργὸν ὑπάρχοντα πρὸς τὴν τῆς πόλεως σωτηρίαν». Τὸ ἀπόφθεγμα καθ' ὃ ὁ Ζήνων ἔγραψε τὴν Πολιτείαν ἐπὶ τῆς τοῦ κυνὸς οὐράς ἐμφαίνει βεβαίως ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐδόξαζε τὰ τῶν Κυνικῶν· ἐνδέχεται ὁμως νὰ σημαίνῃ συγχρόνως ὅτι ὁ Ζήνων διανοεῖτο νὰ ἐκλίπῃ τὸν Κυνισμόν, ὃν ἄλλως οὐδέποτε ἀπεκήρυξεν ἐν συνόλῳ, ἐπειράθη δὲ μόνον ὅπως διαρρυθμίσῃ καὶ διαπλατύνῃ κατὰ μικρὸν τὰς μονομερεῖς ἐκείνου ἀρχάς. Τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀντισθένης ἀποβληθεῖσαν φιλοσοφίαν περὶ τῆς τοῦ παντὸς φύσεως παρέλαβεν ὁ Ζήνων εἰς τὸν κύκλον τῆς ἐπιστήμης· ἐκ τοῦ πυρῆνος δὲ τῶν ἀντισθενείων δογμάτων διεκόσμησεν ὀργανικῶς καὶ ἰδιοτύπως τὸ ἴδιον φιλοσοφικὸν σύστημα.

Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ Ζήνωνος καταμηνύονται τρανότατα ἐκ τῶν σωζομένων αὐτοῦ ὑποθηκῶν καὶ ἀποφθεγμάτων, ἅτινα εἶναι μὲν ὀλίγιστα ἀλλὰ τεκμηριοῦσι τὴν σύνεσιν, τὴν βιοτικὴν σοφίαν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν τοῦ ἀνδρὸς βαθύνοιαν. Ἐλέχθη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ὅτι ὁ Ζήνων ἀπεκήρυττε δῆθεν τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν, ὡς περιττὸν καὶ ἀνωφελὲς χρῆμα. Ἀλλ' αἱ χρυσαῖ παραινέσεις, ὅσας ὁ μέγας φιλόσοφος ἀποτείνει πρὸς τοὺς νέους, δηλοῦσιν ἀπ' ἐναντίας ὅτι ἐκ τῶν πρωτίστων αὐτοῦ μελημάτων ἦτο ἡ ἀνατροφή καὶ ἀγωγή τῆς νεότητος καὶ ὅτι τὴν παιδείαν ἐνόμιζεν «ἕτερον ἥλιον εἶναι τοῖς πεπαιδευμένοις». Οὐδεὶς ἄλλος ὑπέγραψεν ὡς ὁ Ζήνων χαριεστέραν καὶ γνησιωτέραν εἰκόνα τοῦ φιλομαθοῦς καὶ σώφρονος νέου. «Ἐστω καθαρὸς τὸ πρόσωπον· ὁφρὺς μὴ καθειμένη μηδὲ ὄμμα ἀναπεπταμένον μηδὲ ἀνακεκλασμένον· μὴ ὕπτιος

ὁ τράχηλος, μηδὲ ἀνιέμενα τὰ τοῦ σώματος, ἀλλὰ μετέωρα ἐντόνοις ὅμοια· ὀρθὸς νοῦς πρὸς τὸν λόγον, καὶ κατοχὴ τῶν ὀρθῶς εἰρημένων, καὶ σχηματισμοὶ καὶ κινήσεις μηδὲν ἐνδιδούσαι τοῖς ἀκολάστοις ἐλπίδος· αἰδῶς μὲν ἐπανθείτω καὶ ἀρρενωπία· ἀπέστω δὲ καὶ ὁ ἀπὸ τῶν μυροπωλίων καὶ χρυσοχοίων καὶ ἐριοπωλίων ἄλλυς καὶ ὁ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐργαστηρίων, ἔνθα καὶ ἐταιρικῶς κεκοσμημένοι ὥσπερ ἐπὶ τέγους καθεζόμενοι διημερεύουσιν». Ἐπὶ πᾶσιν ὁ Ζήνων ἐνόμιζεν ὅτι πᾶς ἕκαστος νέος ἐλάχιστα ἀμαρτάνει ἂν ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν οὐς τιμᾶ καὶ αἰσχύνεται, κύριον δὲ καθήκον ἐθεώρει νὰ ἐπιπλήττῃ καὶ συνετίξῃ τὰ ἄκοσμα, θρασέα καὶ ἀφιλομαθῆ μειράκια. Ὅτε νεανίσκος ἀπέτεινε πρὸς αὐτὸν ἐρωτήσεις μείζονος παρὰ τὴν ἡλικίαν, προσήγαγεν ὁ Ζήνων πρὸς κάτοπτρον καὶ ἐκέλευσε νὰ ἐμβλέψῃ, εἶτα δὲ ἠρώτησεν αὐτὸν ἂν νομίζει ὅτι εἶναι ἀρμόζοντα τῇ ὄψει τοιαῦτα ζητήματα. Πρὸς μειράκιον πολλὰ λαλοῦν ἔλεγε «τὰ ὦτά σου εἰς τὴν γλῶσσαν συνεῤῥύηκε», πρὸς ἕτερον δὲ φλυαροῦν μειράκιον, «διὰ τοῦτο, εἶπε, δύο ὦτα ἔχομεν, στόμα δὲ ἓν, ἵνα πλείω μὲν ἀκούωμεν, ἥττονα δὲ λέγωμεν». Πρώτη τῶν νέων ἀρετὴ δέον νὰ ᾖναι, κατὰ Ζήνωνα, ἡ εὐπειθεία, κρηπίς δὲ τῆς εὐπειθείας ἡ σιγὴ, τουτέστιν ἡ περὶ τὴν γλῶσσαν ἐγκράτεια, ἀμφότερα δὲ, σιγὴ τε καὶ εὐπειθεία, εἶναι τὰ μόνα ἀντίδοτα φάρμακα «τοῦ κακοῦ διδασκαλείου» ὅπως ἐκάλει τὸν τυφὸν ὁ Πυθαγόρας ἢ ὁ Πλάτων. Πυθαγόρας, Σωκράτης καὶ Πλάτων ἐδίδασκον ὅτι ἡ σιωπὴ εἶναι οὐ μικρὸν μέρος ἀρετῆς, μόνος δὲ ὁ παντελῶς ἀπαίδευτος καὶ σκαιὸς ἀδυνατεῖ νὰ φυλάττῃ σιγὴν. Αἰσχίνης ὁ Σωκρατικὸς, ἐπιπληχθεὶς ὅτι, εἰ καὶ ἐσχόλασε παρὰ τῷ Σωκράτει, ὅμως σιωπᾶ, «οὐ γὰρ μόνον (ἀπεκρίνατο) λέγειν ἔμαθον παρὰ Σωκράτει ἀλλὰ καὶ σιωπᾶν». Γνωστὸν τοῖς πᾶσι τοῦ Πυθαγόρου τὸ παράγγελμα «χρὴ σιγᾶν» καὶ ἡ τοῦ Πλάτωνος πρὸς τοὺς νέους παραίνεσις, ὅτι ἐπὶ μὲν τῆς γνώμης δέον νὰ ἔχωσι σωφροσύνην, ἐπὶ δὲ τῆς γλώσσης σιωπὴν καὶ ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν αἰδῶ. Παρομοίως καὶ ὁ Ζήνων ἠγεῖτο τὴν σιγὴν οὐσιώδες τῆς ἀρετῆς κεφάλαιον. Ἀντιγόνου τοῦ βασιλέως πρέσβεις εἰς Ἀθήνας πέμψαντος, κληθεὶς ὑπ' αὐτῶν σὺν ἄλλοις φιλοσόφοις ὁ Ζήνων, αὐτὸς μὲν οὐδὲν ἐλάλησεν, οἱ δὲ ἄλλοι φιλόσοφοι ἔσπευδον νὰ ἐπιδείξωσι τὴν ὁμιλητικὴν των ἔξιν· οἱ πρέσβεις ἠρώτησαν ἐπὶ τέλους τὸν «ἀρεοπαγίτου στεγανώτερον» Ζήνωνα, τί ὤφειλον νὰ ἀπαγγείλωσι περὶ αὐτοῦ πρὸς Ἀντίγονον· «εἶπατε αὐτῷ (ὑπέλαβεν ὁ Ζήνων) ὅτι ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις πρεσβύτης παρὰ πότον σιωπᾶν δυνάμενος» θελήσας οὕτω νὰ ὑποδείξῃ ὅτι δυσκρατέστατον μὲν πάντων εἶναι

ὁ λόγος, αὐτὸς ὅμως ὁ Ζήνων ἠπίστατο σιωπᾶν. Τὸ ἀρχαῖον γνωμικὸν ὅτι «κρεῖττον τοῖς ποσὶν ὀλισθεῖν ἢ τῇ γλώσσῃ» εἶναι αὐτὸ καθ' αὐτὸ ζηνώνειον. Κατὰ τὸ παράδειγμα δὲ τοῦ πρώτου σχολάρχου, πάντες οἱ κορυφαῖοι Στωικοὶ ἡγάπων καὶ εἰς ἄλλους παρήγγελλον τὴν σιωπὴν «διότι οἱ ἀκαίρως περὶ τινος λέγοντες καὶ οἱ πολλὰ ὑπὲρ τὸ δέον ἀδολεσχοῦντες εἶναι φλύαροι, ὀχληρῶς κόπτοντες τοὺς ἀκούοντας, ὥσπερ οἱ μὴ πρὸς ἐρωτῶντα ἀποκρινόμενοι καὶ οἱ περὶ τῶν μὴ προσηκόντων αὐτοῖς λαλοῦντες εἶναι θρασεῖς τῶν παρόντων ὑβρισταί». Πολλὰ ἐπομένως καὶ τοῦ Ζήνωνος ἀναφέρονται περὶ σιγῆς ἀποφθέγματα, καὶ τῶν ἔπειτα Στωικῶν αἱ βίβλοι πολλὰς περιέχουσι περὶ τούτου σοφὰς παραινέσεις. Καὶ ὁ τοῦ Ζήνωνος διάδοχος, Κλεάνθης, θεωρῶν τὴν σιγὴν ἀπαραίτητον καὶ μάλιστα κύριον τῆς ἀγωγῆς στοιχεῖον, πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα τί πρέπει νὰ συμβουλεύῃ εἰς τὸν υἱόν, ἐξεφώνησε τὸν ἐκ τοῦ Ὁρέστου τοῦ Εὐριπίδου πρῶτον τοῦ χοροῦ στίχον

Σῖγα, σῖγα· λεπτὸν ἵχνος ἀρβύλης
Τιθεῖτε, κτλ.

Ὁ δὲ Ζήνων ἀπέβαλλεν οὐ μόνον τοὺς φιλολάλους καὶ δυσπειθεῖς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀφιλοσόφους τῶν μαθητῶν του. Ῥόδιόν τινα νεανίσκον, καλὸν μὲν καὶ πλούσιον, ἀφιλομαθῆ δὲ καὶ τετυφωμένον, οὐδαμῶς ἀνεχόμενος, «πρῶτον μὲν ἐπὶ κεκονιμένα τῶν βάθρων ἐκάθιζεν αὐτόν, ἵνα μολύνῃ τὴν χλαμύδα· ἔπειτα εἰς τὸν τῶν πτωχῶν τόπον, ὥστε συνανατρίβεσθαι τοῖς ῥάκεσιν αὐτῶν». Ἐπὶ τέλους ὁ νεανίσκος, δυσανασχετῶν ἐπὶ ταῖς ἀλλεπαλλήλοις ταύταις καταφρονήσεσιν, ἀπεχαιρέτισε τὸν διδάσκαλον καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὰ ἴδια. Ἰδὼν ὁ Ζήνων ἕτερον μαθητὴν κεχρισμένον μύρῳ «τίς ἐστίν, ἔφη, ὁ γυναικὸς ὄζων;» Ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι δὲν ἀρκεῖ μόνον πρὸς παιδείυσιν ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία ἀλλὰ προσαπαιτοῦνται καὶ τῆς ἀρετῆς τὰ ἔργα, οὐδαμῶς ὥκνει νὰ διορθοῖ καὶ τοὺς κατ' αὐτὸν πλημμελῶς ἔχοντας στίχους τῶν ποιητῶν. Πάντες ἐνθυμοῦνται τὰς ἐν τοῖς «Ἔργοις καὶ ἡμέραις» τοῦ Ἀσκραίου ποιητοῦ ὑποθήκας

οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτῷ πάντα νοήσῃ
φρασσάμενος, τὰ κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ᾗτιν ἀμείνω·
ἐσθλὸς δ' αὖ κακεῖνος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται·
ὃς δέ κε μήτ' αὐτῷ νοέῃ μήτ' ἄλλου ἀκούων
ἐν θυμῷ βάλληται, ὃ δ' αὖτ' ἀχρήσιος ἀνὴρ.

Τουτέστι, πανάριστος εἶναι ὅστις ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ αὐτοδιδάκτως τὸ πρέπον νοεῖ, προβουλευσάμενος καὶ προγνοὺς τὰ μέχρι τέλους βέλτιστα · ἀγαθὸς δὲ κατὰ δεύτερον λόγον, ὁ μὴ ἀφ' ἑαυτοῦ μὲν γνοὺς, πεισθεὶς δὲ τοῖς καλῶς συμβουλευσάσιν. Ἀπ' ἐναντίας, ὁ Ζήνων, «τῇ εὐπειθείᾳ τὰ πρῶτα διδοὺς» ἐνήλλαττε τοὺς στίχους λέγων ·

οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται.

ἐσθλὸς δ' αὖ κακείνος, ὃς αὐτῷ πάντα νοήσῃ,

διότι, κατὰ τὸν Ζήνωνα, κρείσσων εἶναι ὁ δυνάμενος νὰ ἀκούσῃ καὶ οἰκονομήσῃ τὸ καλῶς λεγόμενον, ἢ ὁ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ οἴκοθεν τὰ πάντα νοήσας · «τῷ μὲν γὰρ εἶναι μόνον τὸ συνεῖναι, τῷ δ' εὖ πεισθέντι προσεῖναι καὶ τὴν π ρ ᾱ ξ ι ν». Ἐντεῦθεν ὀρμώμενος ἐδίδασκεν ὁ τῆς Στοᾶς ἀρχηγέτης ὅτι ἡ εὐπειθεια εἶναι ἀρετὴ βασιλικωτέρα τῆς ἀγχινοίας, διότι προϋπονοεῖ ὑγιᾶ νοῦν, πρὸς ὃν καὶ συνάπτει τὴν πρὸς ἐπιτέλειαν τοῦ καθήκοντος ἀναγκαίαν θέλησιν. Κατὰ τὸν Ζήνωνα, οὐ μόνον οἱ νέοι ἀλλὰ καὶ οἱ πρεσβύτεροι φιλόσοφοι δέον πρῶτον νὰ ἀποβάπτωσιν εἰς νοῦν, εἶτα δὲ νὰ προφέρωσι τὴν λέξιν. Βεβαίως τινὰ τῶν ζηνωνείων παραγγελμάτων φέρουσι τὸν τύπον τῆς ὑπερβολῆς · λ. χ. ὅτι τὸ κείρεσθαι ἀρμόζει μᾶλλον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἢ τὸ κομᾶν, οὐ μόνον ὡς φυσικώτερον ἀλλὰ καὶ ὡς ἀποτρεπτικὸν τοῦ βάρους τῆς κόμης, θὰ εὐαρεστήσῃ μόνον εἰς τοὺς θιασώτας τῆς τῶν τριχῶν κουρᾶς · πάντες ὅμως οἱ χρηστοὶ θὰ ἐπεὶ φημήσωσι τὸν Ζήνωνα, στηλιτεύοντα τοὺς φέροντας τὰς ἡδονὰς τοῦ βίου ἀπὸ τῶν μαγειρείων καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῶν πόνων. Οὐχὶ ἄλλως καὶ ὁ ῥωμαῖος στωϊκὸς Μουσώνιος ἐδίδασκεν, «ἄν τι πράξης καλὸν μετὰ πόνου, ὁ μὲν πόνος οἴχεται, τὸ δὲ καλὸν μένει · ἄν τι ποιήσῃς αἰσχροὺς μεθ' ἡδονῆς, τὸ μὲν ἡδὺ οἴχεται, τὸ δὲ αἰσχρὸν μένει». Ἐπ' ἴσης ἀξιόλογον εἶναι ἕτερον τοῦ Ζήνωνος γνωμικόν, ὅτι γελοῖον τὸ μὴ στέργειν τὰ παραγγέλματα τῶν ἱκανῶν εἰς τὸ συμβουλευσάσιν πῶς πρέπει νὰ ζῇ τις καλῶς, λόγῳ ὅτι οὗτοι εἶναι ἀνίκανοι νὰ συμβουλευώσιν, ἀποδέχεσθαι δὲ τὸν ἔπαινον ἐκάστου καὶ δὴ καὶ ἀπονέμειν αὐτῷ ἀξίαν · «Ζήνων δὲ ἔφη, γελοῖον ἐκάστους μὲν τοῖς παραγγείλασιν ὡς δεῖ ζῆν μὴ προσέχειν, ὡς οὐκ εἰδότες, τὸν δὲ παρὰ πάντων ἔπαινον θαυμάζειν ὡς ἐχόμενον κρίσεως». Κατὰ τὸν Ζήνωνα, εὐκολώτερον εἶναι νὰ καταποντισθῇ εἰς τὸ ὕδωρ ἄσχος πλήρης πνεύματος ἢ νὰ βιασθῇ ὁ σοφὸς «δραῖσαι τι τῶν ἀβουλήτων» Ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῆς ζωῆς ἵνα ζῇ καλῶς · «ζῆθι, ὦ ἄνθρωπε, μὴ μόνον ἵνα φάγῃς καὶ

πίης, ἀλλ' ἵνα τὸ ζῆν πρὸς τὸ εὖ ζῆν καταχρήσῃ». Ἀλλοτε πάλιν ἔλεγεν ὅτι «οὐδενὸς ἡμᾶς οὕτω πένεσθαι ἢ χρόνου»· ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρά, καὶ μάλιστα ἡ τέχνη, «ἡ τὰς τῆς ψυχῆς νόσους ἰᾶσθαι· δυναμένη»· ἐπὶ πᾶσι περὶ πλείστου ἐποιεῖτο τὴν διὰ τῆς ἐγκρατείας πρακτικὴν τῆς ἀρετῆς ἀσκησιν, ἀποστρεφόμενος καὶ ἀποδοκιμάζων τοὺς ψιλοὺς λόγους καὶ τὰ κενὰ λαλήματα· «καλῶς ὁ Ζήνων ἐπὶ τῶν Ἰνδῶν ἔλεγεν ἓνα Ἰνδὸν παροπτώμενον ἐθέλειν ἰδεῖν ἢ πάσας τὰς περὶ πόνου ἀποδείξεις μαθεῖν». Ὠραία εἶναι καὶ ἡ σύγκρισις τοῦ εὖ ποιούντος καὶ εὖ πάσχοντος ἀνθρώπου πρὸς φιλόπονον γεωργόν. «Ὁ μὲν γεωργὸς ἀφ' ὧν ἂν πολὺν καὶ καλὸν θέλοι καρπὸν λαβεῖν ὠφελίμον ἑαυτὸν ἐκείνοις παρέχεται καὶ πάντα τρόπον ἐπιμελεῖται καὶ θεραπεύει· πολὺ δὲ μᾶλλον ἄνθρωποι τοῖς ὠφελίμοις πεφύκασι χαρίζεσθαι καὶ περὶ τοὺς τοιούτους μάλιστα σπουδάζειν· καὶ θαυμάστον οὐδέν. Καὶ γὰρ καὶ τῶν μερῶν τοῦ σώματος ἐκείνων ἐπιμελούμεθα μᾶλλον ἢ περὶ ὠφελιμώτερα ἑαυτοῖς πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν νομίζομεν εἶναι, ὅθεν ὁμοίως ὑφ' ὧν εὖ πάσχειν ἀξιούμεν, ὠφελίμους αὐτοῖς ἔργοις, ἀλλὰ μὴ τοῖς λόγοις εἶναι δεῖ· οὐδὲ γὰρ ἡ ἐλαία τῷ θεραπεύοντι αὐτὴν ἐπαγάζεται, ἀλλ' ἐκφέρουσα πολλοὺς τε καὶ καλοὺς καρποὺς ἔπεισεν ἑαυτῆς ἐπιμελεῖσθαι μᾶλλον». Ἀλλὰ καὶ ἡ παρρησία καὶ ἡ ἀφοβία τοῦ Ζήνωνος δὲν ἦσαν ὑποδεέστεραι τῆς τοῦ καλῶς ζῆν ἐπιστήμης, ἣν διетράνωσε διὰ τοσούτων καὶ τηλικούτων παραγγελμάτων. Ὁ Αἰλιανὸς ἐν τῇ «Ποικίλῃ Ἱστορίᾳ» παρατίθεται τι διήγημα, ὅπερ, ἐάν τε ψευδές, ἐάν τε ἀληθές ἦναι, καταμηνύει ὅπωςδὴποιε τὸ ἀδάμαστον καὶ ἀδεές τοῦ αἰρεσιάρχου φρόνημα. «Ζήνωνα τὸν Κιτιέα δι' αἰδοῦς ἄγαν καὶ σπουδῆς ἦγεν Ἀντίγονος ὁ βασιλεὺς. Καί ποτε οὖν ὑπερπλησθεὶς οἴνου ἐπεκώμασε τῷ Ζήνωνι, καὶ φιλῶν αὐτὸν καὶ περιβάλλον ἅτε ἕξοινος ὦν, ἠξίου τι αὐτὸν προστάξαι, ὁμνὺς καὶ νεανιευόμενος σὺν ὄρκῳ μὴ ἀτυχῆσειν τῆς αἰτήσεως· ὁ δὲ λέγει αὐτῷ, π ο ρ ε υ θ ε ῖ ς ἔ μ ε σ ο ν, σεμνῶς ἅμα καὶ μεγαλοφρόνως τὴν μέθην ἐλέγξας καὶ φεισάμενος αὐτοῦ μὴ ποτε διαβρᾶγῃ ὑπὸ πλησμονῆς».

Ὁ Ζήνων, ἄνοσος καὶ ὑγιής παρ' ὅλον τὸν βίον διατελέσας, ἀπέθανε «πολλὰ καμὼν ὑπὸ γήρως»· κατὰ τὸν Διογένην τὸν Λαέρτιον μετήλλαξεν οὕτως· «ἐκ τῆς σχολῆς ἀπιὼν, προσέπταισε καὶ τὸν δάκτυλον περιέβρῃξε· παίσας δὲ τὴν γῆν τῇ χειρὶ, φησὶ τὸ ἐκ τῆς Νιόβης (τραγωδίας τοῦ Τιμοθέου, κατὰ τὴν εἰκασίαν τοῦ Nauck) «ἔρχομαι, τί μ' αὖεις»; καὶ παραχρῆμα ἐτελεύτησεν ἀποπνίξας ἑαυτόν». Τὰ αὐτὰ

σχεδὸν διηγεῖται καὶ ὁ Στοβαῖος· «Ζήνων ὡς ἤδη γέρων ὢν, πταίσας κατέπεσε, «ἔρχομαι» εἶπε «τί με αὖεις»;». Κατὰ δὲ τὸν Λουκιανὸν «Ζήνων, εἰσερχόμενος εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ προσπταίσας, ἀνεφθέγγετο «τί με βοᾷς;» καὶ ὑποστρέψας οἶκαδε καὶ ἀποσχόμενος τροφῆς, ἐτελεύτησε τὸν βίον». Ἀλλ' εἴτε ἐξ ἀσιτίας ἀπέθανεν ὁ Ζήνων εἴτε ἐξ ἀποπνιγμοῦ, εἰς οὐδεμίαν ὑπόκειται ἀμφιβολίαν ὅτι ἀπέθανεν ἐκουσίως, ὑπακούσας αὐτόματος εἰς τὴν κλῆσιν τῆς εἰμαρμένης· οὕτω δὲ ὁ ἐκούσιος τοῦ αἵρεσιάρχου θάνατος ἐνεκαίνισε καὶ καθιέρωσε παρὰ τοῖς Στωικοῖς τὸ πολυθρύλητον δόγμα τῆς «εὐλόγου ἐξαγωγῆς» (αὐτοχειρίας) περὶ ἧς ὁ ὀλλανδὸς Baumhauer, συνέγραψε πρὸ πεντήκοντα ἐνιαυτῶν ἐξαίρετον πόνημα ἐκ τετρακοσίων ὡς ἔγγιστα σελίδων. Ἀλλ' ἦτο ἄρα γε ὁ Ζήνων ὄντως Ἕλληνα, ὄντως ἐλληνικῆς καταγωγῆς; Βλέπομεν ἤδη τὸν ἀναγνώστην ὑπομειδιῶντα πρὸς τὸ ἀλλόκοτον καὶ παράδοξον τοῦτο ἐρώτημα· ἀλλ' ὅμως εἶναι ἀληθές ὅτι ἀμφισβητεῖται ὑπὸ πολλῶν οὐ μόνον τοῦ Ζήνωνος ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Στοᾶς ἡ ἐλληνικὴ γένεσις. Ὁ μὲν Ζήνων ἦτο οὐχὶ Ἕλληνα ἀλλὰ Σημίτης, ἡ δὲ Στοὰ οὐχὶ ἐλληνικὸν γέννημα ἀλλὰ μᾶλλον εἰπεῖν παραβλάστημα ἀγνοοῦμεν καὶ ἡμεῖς τίνος ἀσιατικῆς σοφίας! Ὁ κτίστης τῆς στωικῆς αἵρέσεως ἐγεννήθη ἐν Κιτίῳ, τὸ Κίτιον ἔσχε τὸ πάλαι Φοίνικας ἐποίκους, ἄρα ὁ Ζήνων ἦτο φοινικικοῦ γένους! Μήπως ὁ Κράτης δὲν ὀνομάζει αὐτὸν σκωπτικῶς «φοινικίδιον»; Μήπως Τίμων ὁ σιλλογράφος δὲν ἀποκαλεῖ τὸν Ζήωνα «Φοίνισσαν λιχνόγραυν»; Μήπως ἐπὶ τέλους καὶ αὐτὸς ὁ Πολέμων, οὗ διήκουσεν ὁ Ζήνων, δὲν εἶπε διαρρήδην εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ τοῦ Κιτιέως «οὐ λανθάνεις, ὦ Ζήνων, ταῖς κηπαίαις παρεισρέων θύραις, καὶ τὰ δόγματα κλέπτων φοινικικῶς μεταμφιεννύς». Τίνας ἄλλας θέλετε θετικώτερας ἀποδείξεις ὅτι ὁ Ζήνων ἦτο οὐ μόνον Φοῖνιξ pur sang, ἀλλὰ καὶ περιβόητος φιλοσοφικῶν δογμάτων λογοκλόπος; Καὶ αὐτὸ δὴ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς τοῦ Ζήνωνος εἶναι, λέγουσι, φοινικικόν, διότι, κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ πολυίστορος Scaliger, τὸ ὄνομα «Μνασέας» μνήμης ὄν σύμβολον, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἐβραϊκόν «Μανασῆς»! Ὀλίγον ἔτι, καὶ θὰ εἴπωσιν ὅτι καὶ τὸ ὄνομα «Ζήνων» εἶναι γνήσιώτατον ἐβραϊκόν ὄνομα, μέχρι παντελοῦς παραφθορᾶς ἐξηλληνισμένον. Οἱ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις περὶ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας διαλαβόντες, ἐν παρόδῳ μόνον μνημονεύουσι τοῦ γενεαλογικοῦ τούτου ζητήματος· καὶ ἄλλοι μὲν ἀποδέχονται τὴν σημιτικὴν, ἄλλοι δὲ τὴν ἐλληνικὴν τοῦ Ζήνωνος καταγωγὴν. Ὁ καθηγητὴς Stein, ὁ συγγραψας

τὴν ἀρίστην περὶ τῆς στωικῆς ψυχολογίας πραγματείαν, ἀποφαίνεται, ὅτι ὁ Ζήνων ἦτο κατὰ μὲν τὸ γένος ἡμισημίτης (Halbsemit), κατὰ δὲ τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἡμέρωσιν τέλειος Ἑλληγν (Vollgriech). Ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ὁ Stein, ἀλλαχοῦ τοῦ ἱστολόγου αὐτοῦ συγγράμματος, παρατηρεῖ «ὅτι δὲν ἐλύθη εἰσέτι ὀριστικῶς τὸ ζήτημα ἂν ὁ Ζήνων κατήγετο ἐκ Φοινίκων ἢ ἐξ Ἑλλήνων» φωρᾶται δὲ οἶονεὶ ὑπέρμαχος τῆς φοινικικῆς τοῦ Ζήνωνος καταγωγῆς, ἐπαγόμενος εἰς ἐπιβρώσιν τῆς γνώμης ταύτης· 1) ὅτι ὁ ἀρχηγέτης τῆς Στοᾶς οὐδαμῶς ἐδέξατο τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων προσενεχθεῖσαν αὐτῷ πολιτείαν· 2) ὅτι ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους μαθητάς του ἡγάπα τὸν ἐπ' ἴσης ἐκ Κιτίου καταγόμενον Περσαῖον, οὗ τὸ ὄνομα καταμηνύει προδήλῳ (!) τῷ λόγῳ σημιτικὴν καταγωγὴν· 3) ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Ζήνωνος ἦτο ἔμπορος, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ζήνων, κατὰ τὴν νεανικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν, ἐπλευσε πολλάκις εἰς Φοινίκην, πορφύραν ἐμπορευόμενος· 4) ὅτι ἡ τοῦ Ζήνωνος πατρίς, τὸ Κίτιον, διετέλει ἀνέκαθεν ἐν ἐμπορικῇ πρὸς τοὺς Φοίνικας κοινωνίᾳ, πάμπολλοι δὲ Φοίνικες ἐγένοντο τοῦ πολιχνίου ἔποικοι. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι εἶναι ἀναμφισβήτητον τὸ σημιτικὸν τοῦ Ζήνωνος γένος, οὐδαμῶς ἔπεται (κατὰ τὸν Stein) ὅτι ἐν τῇ στωικῇ φιλοσοφίᾳ λανθάνουσι σημιτικὰ ἔχνη, ὅπως ὑπέλαβεν ὁ καθηγητὴς Creuzer, ὁ ὀνομαστὴς τῆς «Συμβολικῆς» συγγραφεὺς, ἀναρρίψας γνώμην, ὅτι τὸ «αἰθερώδες πνεῦμα» τῶν Στωικῶν ἐλήφθη ἐκ τῆς φοινικικῆς κοσμογονίας. Περίεργον δὲ ὅτι οἱ τοσοῦτον ἀκριβολόγοι Γερμανοὶ οὐδεμίαν οὐδαμοῦ σχεδὸν ποιοῦνται μνείαν τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ Niebuhr, ὅστις πρῶτος σχεδὸν ἐδογματίσας (Vorträge über alte Geschichte 3 τόμ. σελ. 60) ὅτι «ἡ Στοά, οὕσα οὐχὶ καθαρὸν ἐλληνικὸν προῖον, περιέχει πλείους ἢ ὅσας νομίζει τις ἀνατολικὰς δοξασίας, καὶ τούτων ἕνεκα οὐχὶ ἀπεικόντως ἐκλήθη ὁ Ζήνων Φοῖνιξ». Ὁ Zeller, ὁ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν ὡς ἀριστοτέχνης ἱστοριογραφήσας καὶ τὴν πληρεστάτην περὶ τῆς Στοᾶς διαπονήσας ἔκθεσιν, κηρύττει διαρρήδην ὅτι ὁ Ζήνων ἦτο καὶ τὸ γένος καὶ τὸν νοῦν Ἑλληγν· ἀπ' ἐναντίας ὁ Hirzel (ὁ ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τῶν «Ζητήσεων περὶ τῶν φιλοσοφικῶν τοῦ Κικέρωνος ἔργων» τὴν ἀνέλιξιν ἢ ὀρθότερον εἰπεῖν διαπτέειν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας σαφηνίσας μετὰ πολλῆς ἀγχινοίας ἀλλὰ καὶ μετὰ πλείστων ὅσων παρακεκινδυνευμένων εἰκασιῶν) ὀνομάζει τὸν Ζήωνα Σημίτην καὶ συγκρίνει αὐτὸν πρὸς τὸν Ἰουδαῖον φιλόσοφον Σπινόζαν· ὁ δὲ Schuster, ὁ περὶ Ἡρακλείτου σοφὸν συντάξας πόνημα, ἰδὼν προτομὴν τοῦ Ζήνωνος, ἐν Νεαπόλει, ἐμφαίνουσιν δῆθεν ἐναργῶς

τοὺς «σημιτικούς» τοῦ προσώπου χαρακτηῖρας, λέγει διαρρήδην ὅτι ὁ Ζήνων ἦτο «σημιτικοῦ γένους» οὐδαμῶς μὲν ἐξετάσας μήπως ἡ προτομή αὕτη παριστάνει ἕτερον Ζήνωνα, τὸν Ἐπικούρειον, οὐδὲ ἀναμνησθεῖς ὅτι ἐν τῷ Βατικανῷ ὑπάρχει ἑτέρα τοῦ Ζήνωνος προτομή, ἔχουσα ἑλληνικωτάτην τὴν ὄψιν.

Πολλῷ προσωτέρω ἐχώρησαν Ἄγγλοι τινὲς φιλόλογοι καὶ θεολόγοι πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ σημιτισμοῦ τοῦ Ζήνωνος, θαυμάζομεν δὲ πῶς τὰ ἀγγλικά ταῦτα ἐπιχειρήματα διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν ἐλλογίμων καὶ λεπτεπιλέπτων Γερμανῶν. Ὁ sir Alexander Grant, ὁ τὰ «Ἠθικά» τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκδοὺς καὶ ἐρμηνεύσας, ἐν τῇ προτεταγμένῃ αὐτόθι μακροτάτῃ εἰσαγωγῇ, ἰσχυρίζεται σπουδαίως ὅτι οἱ ἡγέται τῆς Στοᾶς, ἔλκοντες τὸ γένος ἐκ Κύπρου καὶ ἄλλων ἀσιατικῶν χωρῶν, ἐπέβαλον εἰς τὸν στωικὸν σύστημα σφραγίδα αὐτόχρημα σημιτικὴν, εἰσήγαγον δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν τὸ σημιτικὸν πνεῦμα καὶ τὴν σημιτικὴν ἰδιοκρασίαν, ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε οὐχὶ ἀλόγως ἐρρήθη ὅτι «Ὁ Ὀρόντης κατεῖρευσεν εἰς τὸν Ἰλισσον» (In Pissum defluxit Orontes!). Κατὰ τὸν Grant, οἱ κύριοι τῶν Στωικῶν δογμάτων χαρακτηῖρες ὀφείλονται εἰς τὴν (ἀσιατικὴν) φυλὴν, ἐξ ἧς ἔλκουσι τὸ γένος οἱ τῆς Στοᾶς ἰδρυταί. «Διεξερχόμενοι τὸν ὀνοματικὸν κατάλογον τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν, θὰ ἴδωμεν ὅτι οἱ πλείους τούτων ἦλθον εἰς Ἀθήνας ἐκ σημιτικῶν πόλεων καὶ ἀποικιῶν. Ὁ Ζήνων κατήγετο ἐκ Κιτίου, φοινικικῆς πόλεως ἐν Κύπρῳ, ἀνήκει δὲ εἰς τὴν σημιτικὴν φυλὴν, ὡς γίνεται ἐμφανὲς ἐκ τοῦ προσαπτομένου αὐτῷ ὀνόματος «Φοῖνιξ» «Φοινικίδιον». Ἐκ τῶν ἄλλων κορυφαίων Στωικῶν, ὁ Περσαῖος ἦτο Κιτιεὺς, ὁ Ἡρίλλος Καρχηδόνιος, ὁ Ἀθηνόδωρος Ταρσεὺς, ὁ Κλεάνθης Ἀσσιος, ὁ Χρύσιππος Σολεὺς, ὁ Σφαῖρος Βοσποριανὸς, ὁ Διογένης Βαβυλώνιος, ὁ Ἀρχέδημος Ταρσεὺς. Ἡ Ταρσὸς ἐγέννησε καὶ ἄλλους στωικοὺς, Νέστορα, Κορδυλίωνα καὶ Ἡρακλείδην, ἡ Σελεύκεια τὸν Διογένην, ἡ Ἐπιφάνεια τὸν Εὐφράτην, ἡ Σκυθόπολις τὸν Βασιλείδην, ἡ Ἀσκάλων τὸν Ἀντίβιον, τὸν Ἀντίπατρον ἡ Τύρος, τὸν Βόηθον ἡ Σιδῶν, καὶ ἡ Πτολεμαῖς τὸν Διογένην. Βλέπει λοιπὸν πᾶς ἕκαστος ὅτι πάντες οἱ Στωικοὶ ὑπῆρξαν Ἀνατολίται, οὐδεὶς δὲ τούτων αὐτόχθων Ἑλλήν. Ἀπὸ Τύρου καὶ Σιδῶνος, ἀπὸ Πτολεμαίδος καὶ Ἀσκάλωνος, ἀπὸ Ταρσοῦ, Βαβυλῶνος καὶ Ἀπαμείας ἐξέδραμον οἱ μέλλοντες τῆς Στοᾶς διδάσκαλοι· ἡ Κιλικία καὶ τὰ σημιτικὰ ἐν Κύπρῳ κτίσματα εἶναι αἱ ἐστίαι, ἀφ' ὧν προῆλθον τῆς Στοᾶς οἱ κτίσται, ἐκ τῶν πρώτων δὲ καρπῶν τῆς

διὰ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου γενομένης συναφείας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἦτο ἡ γένεσις τοῦ στωικισμοῦ». Τὰ αὐτὰ ὡς ἔγγιστα ἀλλ' ὅπως οὖν μετριώτερον γράφει ὁ σοφώτατος ἄγγλος θεολόγος καὶ ἐπίσκοπος Lightfoot ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. «Οὐδεὶς τῶν προεξαρχόντων Στωικῶν ἐγεννήθη ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι· ἡ ἠθικὴ δὲ σπουδαιότης καὶ τὸ ὑπεράγαν αὐστηρὸν καὶ στυγνὸν τῶν τοῦ Ζήνωνος ὀπαδῶν ἀπάδουσι πρὸς τὴν θαλερὰν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος φαιδρότητα. Ὁ Στωικισμὸς ἀποπνέει τὴν θρησκευτικὴν τῆς Ἀνατολῆς αὔραν, παραχθεὶς δὲ ἐκ τῆς συζεύξεως τῶν ἀνατολικῶν ῥοπῶν πρὸς τὴν ἐλληνικὴν εὐκοσμίαν, ἐμφανίζεται πρὸς ἡμᾶς ὡς τὸ ἀρχέγονον τέκνον τοῦ συνδέσμου τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴν πνευματικὴν τῆς Ἑσπερίας ἡμέρωσιν. Εἰ καὶ ὁ σπόρος τῆς Στοᾶς ἐφυτεύθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἡ πνευματικὴ ὁμῶς ἀνάπτυξις καὶ οἱ πρακτικοὶ αὐτῆς καρποὶ ἐτελεσφορήθησαν ὅποτε ὁ σπόρος μετεφυτεύθη εἰς τὴν γῆν τὴν ἐσπερίαν. Τὸ στάδιον τῆς πρὸς δυσμὰς περιοδευσάσης Στοᾶς ἔχει τι παραπλήσιον πρὸς τὴν πρόοδον τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Αἱ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς εἰσαχθεῖσαι θεμελιώδεις θεωρίαι διεκοσμήθησαν ἔπειτα ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου. Αἱ σχολαὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ταρσοῦ κατώρθωσαν ὑπὲρ τῆς Στοᾶς ὅ,τι ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου τὰ ἐριστικὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων συγγράμματα καὶ οἱ ὅροι τῶν Συνόδων. Ζήνων, Χρύσιππος καὶ Παναίτιος διαδραματίζουσιν οὕτως εἰπεῖν τοιοῦτο πρόσωπον οἷον ὁ Ὠριγένης, ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Βασίλειος. Ἀλλ' ἂν ἡ συστηματικὴ ἔκθεσις τῶν στωικῶν δογμάτων ἦτο ἀμέσως ἢ ἐμμέσως προῖον τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἡ παλαίστρα ὁμῶς τῶν πρακτικῶν τῆς Στοᾶς ἐκδηλώσεων ὑπῆρξεν ἀλλαχοῦ. Ὁ φιλόσοφος Σενέκας, εἷς τῶν ἡρώων τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, κατήγετο ἐκ Σημιτῶν, διότι ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ Κορδύβη ὦκουν τὸ πάλαι Φοίνικες· τὸ ὄνομα δὲ «Σεννεκᾶς» ἢ «Σενεκᾶς» ἔφερον καὶ πολλοὶ Ἑβραῖοι. Οἱ προεξάρχοντες τῶν Στωικῶν ἔχουσι τὸ γένος ἐκ Βαβυλωνίας, Φοινίκης, Συρίας καὶ Παλαιστίνης. Ὁ μὲν ἔρχεται ἐκ Σκυθοπόλεως, ὁ δὲ ἐξ Ἀπαμείας· ἐκεῖνος ἐξ Ἀσκάλωνος, οὗτος ἐκ Πτολεμαίδος· ἄλλος πάλιν ἐξ Ἱεραπόλεως, καὶ ἄλλος ἐκ Σιδῶνος καὶ Τύρου, ἢ ἐκ τῶν ἀποικιῶν αὐτῶν, Κιτίου καὶ Καρχηδόνης. Παράδοξον ἀληθῶς θὰ ἦτο ἂν οἱ ἄνδρες οὗτοι, διατρίβοντες ἐντὸς τῶν συνόρων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, οὐδεμίαν εἶχον ἔννοιαν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ θρησκευματος. Ἐνῖα τῶν ἠθικῶν παραγγελμάτων καὶ τῶν θεολογικῶν ὅρων

ὀφείλουσιν οἱ Στωικοὶ εἰς τὰς τότε ἀκμαζούσας ἰουδαϊκὰς σχολὰς, αἵτινες ἠρεῖδοντο ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἀλλὰ πιθανώτερον εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ Στωὰ ἐπενήργησεν εἰς τοὺς Ἑβραίους διὰ τῶν ἐν Ταρσῷ καὶ ἄλλοθι τῆς Ἀσίας φιλοσοφικῶν σχολῶν, ὅπερ μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἔνθα ἡ στωικὴ ἠθικὴ ὑπάρχει ἡρμοσμένη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ χριστιανοῦ Ἀποστόλου». Ταῦτα διδάσκει ἐν περιλήψει ὁ ὀνομαστὸς ἄγγλος ἐπίσκοπος, προσεπαγόμενος ὅτι ὁ μὲν Ἑλλήν διδάσκαλος τῆς ἠθικῆς ἦτο πρῶτιστα καὶ μάλιστα διαλεκτικὸς, ὁ δὲ Ἀνατολίτης ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ προφήτης· καὶ ὅτι οἱ Στωικοί, καίπερ περιελίξαντες τὸ ἠθικὸν αὐτῶν σύστημα περὶ διαλεκτικὰς λεπτότητας, ἀνῆκον οὐδὲν ἦττον εἰς τῶν προφητῶν τὴν τάξιν. Αὐτὸς οὗτος ὁ διαλεκτικώτατος Χρύσιππος πρὸς τὸν διδάσκαλόν του Κλεάνθην ἔλεγε πολλάκις «μόνης τῆς τῶν δογμάτων διδασκαλίας χρῆζειν, τὰς δ' ἀποδείξεις αὐτὸν εὐρήσειν». Ἐν τῇ ῥήσει ταύτῃ διαβλέπει ὁ ἐπίσκοπος Lightfoot τὸ προφητικὸν πνεῦμα τῆς στωικῆς σχολῆς· ἀλλ' ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι οὐδεμία λανθάνει αὐτόθι προφητεία, καὶ ὅτι ὁ Χρύσιππος ἠθέλε μόνον νὰ ὑποδείξῃ τὴν ὑπερτέραν τοῦ Κλεάνθους βαθύνοιαν.

Διογένης ὁ Σινωπεὺς «πρὸς τὸν εἰπόντα ὅτι κίνησις οὐκ ἔστιν, ἀναστὰς περιεπάτει». Αὐτὸ τοῦτο δύναται νὰ πράξῃ καὶ ἡ Στωὰ πρὸς ἀναίρεσιν τῶν λεγόντων, ὅτι τὰ δόγματα αὐτῆς παρέλαβεν ἢ ὑπέκλεψεν ἐκ τῆς «σημιτικῆς φιλοσοφίας». Ἐν πρώτοις παρατηρητέον ὅτι ἡ Κύπρος ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, δηλαδὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, εἶναι νῆσος ἐλληνικὴ, τὰ ἐλληνικὰ γράμματα τὰ μάλιστα θεραπεύσασα καὶ δοξάσασα, πλείστους σοφοὺς ἄνδρας γεννήσασα καὶ ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἱστορίᾳ οὐχὶ μικρὸν εὐδοκιμήσασα. Οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων ὅτι ἐν τοῖς παναρχαίοις χρόνοις ἰδρύθησαν αὐτόθι φοινικικαὶ ἀποικίαι· ἀλλὰ φοινικικὰ κτίσματα οὐκ ὀλίγα ἀπαντῶσι καὶ ἐν ἄλλαις νήσοις, ἐν Κρήτῃ, Ῥόδῳ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι. Ἡ διάπλασις τοῦ ἀρχεγόνου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ βεβαίως δὲν ὑπῆρξεν ἄμικτος πρὸς αἰγυπτιακὰς καὶ ἀσιατικὰς ἐπιδράσεις· οὐδὲν ἦττον, οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν νὰ περιάψωσιν εἰς τὸν καθόλου αὐτῶν βίον αὐτοτελεῆ καὶ αὐτόνομον ὑπόστασιν. Οἱ Τύριοι καὶ οἱ Σιδώνιοι ἦσαν ὁμολογουμένως γένος δραστήριον, φιλαπόνημον καὶ φιλοχρήματον, ἀλλὰ, πλὴν τῆς ἐμπορικῆς ἐπιμιξίας, ἄδηλον ἂν ἠύμωρον νὰ ἐξημερώσωσι τοὺς ἐπιθαλασσίους λαοὺς, παρ' οἷς ἦσαν ἐπωκισμένοι. Ἀπ' ἐναντίας, τὰ φοινικικὰ κτίσματα τὰ ἐν τοῖς μυθικοῖς χρόνοις ἴσως πρωταγωνιστήσαντα, ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν ἱστορικῶν εἶναι ἤδη

ἐστὶν αὖθις καὶ γονίμου ἐλληνικοῦ βίου, οὐδεμίαν δὲ ἔχουσι πλέον μνήμην τῆς παλαιᾶς φοινικικῆς ἡγεμονίας. Ἡ Κύπρος, ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, εἶχε τὸ πάλαι πολλοὺς Ἀσιανοὺς ἐποίκους, ἀλλὰ πάντες οὗτοι κατὰ μικρὸν παραγκωνισθέντες καὶ ἐξαφανισθέντες, οὐδεμίαν ἐπήνεγκαν ἐθνολογικὴν ἀλλοίωσιν, ἀπ' ἐναντίας μάλιστα διετράνωσαν τὴν ἀπόλυτον ἐπικράτησιν τοῦ ἐγχωρίου ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ζήνωνος, οἱ ἐν Κιτίῳ Ἀσιανοὶ ἔποικοι ἦσαν βεβαίως ἀσήμενοι τὸν ἀριθμὸν παραβαλλόμενοι πρὸς τὸν ἐλληνικὸν πληθυσμόν· τὸν λέγοντα δὲ ὅτι ἐν τῇ ἐλληνικῇ πόλει τοῦ Κιτίου ὁ Ζήνων ἐγεννήθη ἐξ Ἀσιατῶν, δύναται τις εὐλόγως νὰ ἀντερωτήσῃ, διατί ἄρα γε δὲν θὰ ἐπετρέπετο καὶ ἑτέρα ὑπόθεσις ὅτι δηλ. ὁ Ζήνων ἔλκει τὸ γένος ἐκ τινος τῶν πολυπληθῶν ἐξ Ἑλλάδος ἀποίκων, ὅσοι κατὰ τοὺς παλαιούς χρόνους ἐπορεύθησαν εἰς Κύπρον; Αἱ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Stein καὶ ἄλλων φερόμεναι ἀποδείξεις περὶ τῆς σημιτικῆς τοῦ Ζήνωνος καταγωγῆς οὐδὲν ἔχουσι στήριγμα. Οἱ διατεινόμενοι ὅτι ὁ Ζήνων ἦτο Φοῖνιξ, ἀνάγκη ἐπομένως νὰ στέρξωσιν, ὅτι πάντες οἱ πρὸ τοῦ Ζήνωνος καὶ μετὰ τοῦτον ἐν τοῖς γράμμασι διαλάμψαντες Κιτιεῖς καὶ ἐν γένει πάντες οἱ Κύπριοι ἦσαν ἐξ ἴσου σπορὰ Σημιτῶν· ἀνάγκη πρὸς τούτοις, κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν, νὰ στέρξωσι καὶ ἄλλην τερατώδη ὑπόθεσιν, ὅτι καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς Κύπριοι, εἰς ὧν τὴν διάπυρον φιλοπατρίαν συμπαραστατεῖ ἐκάστοτε ἄκρατος φιλομουσία, εἶναι ἅπαντες Φράγχοι, λόγῳ ὅτι κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα διήγαγεν ἡ Κύπρος ἐπὶ μικρὸν ὑπὸ τὴν φραγκικὴν κυριαρχίαν! Οὕτως ἡ «σημιτικὴ» θεωρία μεταπίπτει εἰς προφανῆ παρχλογισμόν, ὃν ἔτι μᾶλλον διατρανεῦσι καὶ ἑτέρα ἐν τῇ ἀρχαιότητι συμβεβηκότα. Ὅτε ἤκμαζον οἱ περὶ τὸν Ζήωνα, συνήκμαζον καὶ αἱ ἀρχαί, ὥς ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ οἱ Διάδοχοι εἰσέγαγον εἰς ἅπαντα τὸν τότε πεπολιτισμένον κόσμον. Ἡ μὲν Ἑλλὰς ἐσπάρη οὕτως εἰπεῖν εἰς τὴν Ἀσίαν, πλήθη δὲ Ἀσιατῶν, διψῶντα παιδείας ἐλληνικῆς, ἐπέρρυσαν ἀθρόα εἰς Ἀθήνας ἵνα μαθητεύσωσι παρὰ ταῖς αὐτόθι σχολαῖς. Ὁ πρόσθεν «φιλόπολις» ἐγένετο τότε «φιλόπατρις» πρῶτον δὲ ἀκραιφνοῦς καὶ γνησίου ἐλληνισμοῦ γνώρισμα ὑπελαμβάνετο οὐχὶ τὸ γένος ἀλλ' ἡ διάνοια. Πᾶς ὁ μετασχὼν ἐλληνικῆς παιδείας, ἐσεμνύνετο καλούμενος Ἕλλην, ἀδιάφορον ἂν εἶλκε τὸ γένος ἐκ Σύρων, ἐκ Βαβυλωνίων ἢ ἐξ Ἰουδαίων. Ἡ καθαίρεσις τῶν κατ' ἰδίαν ἐθνολογικῶν φραγμῶν, προεβίβασε τὸν κοσμοπολιτικὸν ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων χαρακτῆρα, ὃν καὶ πρὸ αὐτῶν τῶν Στωικῶν ὑπεδήλωσεν ὁ

τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας δημιουργὸς Σωκράτης. Ἀλλὰ τεθείσθω ἐπὶ μικρὸν ὅτι ὁ Ζήνων ἦτο αὐτόχρημα «Σημίτης» — τί πρὸς τοῦτο; Μὴ δὲν ἦσαν «σημιῖται» καὶ καθόλου «ἄσιανοί» καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι διαπρεπέστατοι ἄνδρες, ἀπολαμπρύναντες ἐτέρας σχολάς, τὴν ἀκαδημαϊκὴν καὶ τὴν περιπατητικὴν; Ἄν ὁ Ζήνων ἦτο ἐκ Κύπρου, ὁ Μητρόδωρος καὶ ὁ Πολύαινος, τῶν μαθητῶν τοῦ Ἐπικούρου οἱ ἐγκριτώτατοι, ἦσαν ἐκ Λαμψάκου. Ὁ Κολώτης ἢ Κωλώτης ἦτο ἐπ' Ἰσῆς ἐκ Λαμψάκου, Διογένης ὁ Ἐπικουρείος, διάσημος ποιητὴς καὶ γραμματικὸς, ἐκ Ταρσοῦ, ὁ Μίθρας ἐκ Συρίας, ὁ Φιλόδημος ἐκ Γαδάρων τῆς Κοίλης Συρίας. Ὁ πρὸς τὸν Κιτιέα ὁμώνυμος καὶ ἐπ' Ἰσῆς ὀνομαστὸς Ζήνων, ὁ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος καλούμενος «κορυφαῖος τῶν Ἐπικουρείων» ὑπὸ δὲ τοῦ Κικέρωνος princeps epicureorum, ὁ σφόδρα ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου ἐπαινούμενος ὡς «ἰκανὸς νοῆσαι καὶ ἐρμηνεύσαι σαφῶς», ὁ πολυγράφος καὶ ἀδρὸς τὸν νοῦν φιλόσοφος Ζήνων, ἐγεννήθη ἐν Σιδῶνι, ἦτο δηλαδὴ γνήσιος Φοῖνιξ· εἰς οὐδενὸς ὁμῶς τὴν διάνοιαν ἐπῆλθε νὰ εἰκοτολογήσῃ ὅτι ἡ ἐπικουρείος φιλοσοφία ἦτο «σημιτικὸν» γέννημα, λόγῳ ὅτι οἱ κορυφαῖοι τῶν ὁπαδῶν αὐτῆς ἐγεννήθησαν ἐν Φοινίκῃ ἢ ἐν ἄλλαις ἀσιατικαῖς πόλεσιν. Ἐπὶ τέλους, ὁ Κιτιεὺς Ζήνων, πρὸς τοὺς καταγγέλλοντας αὐτὸν ἐπὶ σημιτικῇ καταγωγῇ, δύναται νὰ ἐκφωνήσῃ τὸ τοῦ Ζηνοδότου

εἰ δὲ πάτρα Φοίνισσα, τίς ὁ φθόνος; οὐκ ἦν καὶ ὁ Κάδμος κεῖνος, ἀφ' οὗ γραπτὰν Ἑλλάδα ἔχει σελίδα;

Ἀλλὰ μήπως καὶ περὶ τοῦ Πυθαγόρου δὲν ἱστορεῖται ὅτι ἦτο Τυρρηνὸς ἢ Σύριος, βάρβαρος τὸ γένος; Καὶ αὐτὸς ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, «ὁ τῶν σοφῶν παλαιότατος» λέγεται ἔλκων τὸ γένος ἐκ Φοινίκων, ὑπ' αὐτοῦ δὲ τοῦ πατρὸς τῆς ἱστορίας ὀνομάζεται Φοῖνιξ. Καὶ τὸν μέγαν καὶ πανεπιστήμονα Ἀριστοτέλη ἀπεκάλεσαν τινες ἡμιέλληνα, λόγῳ ὅτι ἐγεννήθη ἐν Σταγίροις, καὶ ἄλλων δὲ πολλῶν, ἐκτὸς τῆς κυρίως Ἑλλάδος γεγονότων, ἡμφισβητήθη τὸ ἐλληνικὸν γένος, λόγῳ ὅτι ἐγεννήθησαν ἢ ἐβίωσαν ἐν χώραις δῆθεν ἀνελληνίστοις, ὡς ἂν ὁ ἐλληνισμὸς ὤφειλε νὰ μείνῃ ἐς αἰὲν προσπεπατταλευμένος ἐπὶ τῆς μικρᾶς κλασικῆς χώρας καὶ νὰ μὴ ἐπιτελέσῃ τὴν ἐν τῷ ἔξῳ κόσμῳ μεγάλην καὶ παγκόσμιον αὐτοῦ ἐντολήν. Ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν τοῦ θεσπεσίου καὶ θειοτάτου Πυθαγόρου, ὡς δῆθεν βαρβάρου τὸ γένος· πρό τινων ἐτῶν,

εἰς τῶν ἐν τῷ ῥωσικῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Dorpat καθηγητῶν, ὁ Schroeder ἐξέδωκε πονημάτιον πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ αὐτοῦ δόγματα παρέλαβεν ὁ Πυθαγόρας ἐκ τῆς Ἰνδικῆς· πρὸ τοῦ Schroeder, ἕτερος γερμανὸς καθηγητῆς, ὁ Gladisch, ἀνέρριψε καὶ ἐπειράθη μάλιστα διὰ παντοίων εἰκασιῶν νὰ ἐμπεδώσῃ τὸν παραδοξότατον ἰσχυρισμὸν, ὅτι σύμπασα τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῶν Πυθαγορείων ἡ φιλοσοφία μετηνέχθη εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῆς Σινικῆς! Πρὸς τούτους ἀμιλλώμενος ὁ ἄγγλος sir Alexander Grant ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ τοῦ Ζήνωνος τοῦ Κιτιέως ἡ φιλοσοφία εἶναι «προῖον σημιτικὸν» καὶ ὅτι ἡ Στοὰ οὐδὲν ἄλλο κυρίως ἔπραξεν ἢ ὅπως ἀντιγράψῃ τῶν «Ἀνατολιτῶν» τὴν σοφίαν. Ἀλλ' ὅμως ἐν τοῖς δόγμασι τῆς Στοᾶς οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ὑποφαίνεται ἵχνος «σημιτισμοῦ», ἄλλως τε καὶ διότι ἡ λεγομένη «σημιτικὴ φιλοσοφία» εἶναι ἢ ἀνύπαρκτον ὅλως ἢ ἀκατάληπτον μέχρι τοῦδε μυστήριον. Εἰς τί ἄρά γε συνίσταται ἡ θρυλουμένη φοινικικὴ φιλοσοφία; Ποῦ σώζονται οἱ ἐκ Τύρου Σαγχουινιάθωνες, ἐξ ὧν θὰ ἡδυνάμεθα ἴσως νὰ μάθωμεν τὰ περὶ τῆς κοσμογονίας, φιλοσοφίας καὶ ἱστοριογραφίας ὑψηλὰ τῶν Φοινίκων θεωρήματα; Ἐκ τῶν Σιδωνίων ἄρά γε ἡ ἐκ τῶν Τυρίων ὑπέκλεψεν ὁ Ζήνων τὴν «καταληπτικὴν φαντασίαν», τὸν «ὀρθὸν λόγον», τὰ «ἐννοήματα», τὴν «κράσιν δι' ὅλου», τὸ «ἐνθερμον πνεῦμα», τὸ «προηγμένον» καὶ «ἀποπροηγμένον», τὸ «ὁμολογουμένως ζῆν» καὶ τοὺς ἄλλους λογικοὺς, φυσικοὺς καὶ ἠθικοὺς ὅρους, ὧν εὐπορεῖ ἡ στωικὴ φιλοσοφία; Οὐχὶ οἱ «σημιῖται» ἐπενήργησαν ἐπὶ τὴν Στοάν, ἀλλ' ἀντιστρόφως οἱ παρ' Ἑβραίοις λόγοι, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ μερὶς τῶν Σαδδουκαίων, ἠνθολόγησαν, ὡς γράφει Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, οὐκ ὀλίγα ἐκ τῶν στωικῶν δογμάτων. Τὸ στωικὸν δὲ σύστημα εἶναι καθ' αὐτὸ ἐλληνικὸν δημιουργήμα, στηριζόμενον κατὰ τὰ πλεῖστα ἐπὶ τῶν πρόσθεν ἐλληνικῶν φιλοσοφημάτων ὀργανικῶς μὲν πρὸς ἐκεῖνα συνημμένον, ἀλλὰ πρωτοτύπως καὶ ἰδιοφυῶς καθόλου τε καὶ ἐπὶ μέρους διαπτυχθέν.

Ὁ τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπαναστάσεως μέγιστος ῥήτωρ, Mirabeau, ἐν τοσαύτῃ ἤγε τὸν Ζήωνα τιμῇ, ὥστε τὴν εἰκόνα τοῦ κτίστου τῆς Στοᾶς εἶχεν ἀνηρτημένην ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του εἰς περιφανῆ τόπον, ἵνα ὑπάρχῃ εὐθέατος εἰς τὸν εἰσιόντα. Ἀλλ' οὐχὶ πάντες οἱ μαθηταὶ τοῦ Ζήνωνος προσηνέχθησαν πρὸς τὸν διδάσκαλον μετὰ τῆς αὐτῆς ὡς ὁ Mirabeau εὐσεβείας καὶ στοργῆς. Ἀρίστων ὁ Χῖος ἔδωκε πρῶτος τὸ κακὸν τῆς ἀπειθείας παράδειγμα, «τὴν ἀδιαφορίαν τέλος εἰσηγησάμενος», δογματίσας κατὰ τοὺς Κυνικοὺς ὅτι αἱ λογικαὶ καὶ φυσικαὶ θεωρίαι εἶναι

ἢ ὅλως ἀνωφελεῖς ἢ ὑπέρτεραι τῶν ἡμετέρων δυνάμεων, παρομοιώσας δὲ ἀγαθῷ ὑποκριτῇ τὸν σοφόν, «ὃς ἂν τε Θεραΐτου ἂν τε Ἀγαμέμνωνος πρόσωπον ἀναλάβῃ, ἐκάτερον ὑποκρινεῖται προσηκόντως». Ἐκ τῶν λιποτακτησάντων μαθητῶν μνημονεύονται, πλὴν τοῦ Ἀρίστωνος, Ἡρίλλος ὁ Καρχηδόνιος, «ὁ τὴν ἐπιστήμην τέλος εἰπὼν» καὶ ὁ ἐξ Ἡρακλείας Διονύσιος, ὁ εἰς τὴν Κυρηναϊκὴν μεταχωρήσας αἵρεσιν καὶ τούτου ἕνεκα «Μεταθέμενος» ἐπικληθεῖς. Ἀλλ' ἡ λιποταξία δύο ἢ τριῶν αἵρετικῶν μαθητῶν οὐδαμῶς ἐκλόνησε τὰ στερεὰ τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος θεμέλια· ὁ τὴν σχολὴν διαδεξάμενος Κλεάνθης ὁ ἐξ Ἀσσοῦ, ἦτο ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἱκανὸς νὰ βαστάσῃ τὸ βαρὺ τοῦ Ζήνωνος φορτίον, διότι εἶχε καὶ νοῦ καὶ σώματος ἡράκλειον ὄντως εὐρωστίαν. Περὶ τοῦ ἔτους τῆς γεννήσεως καὶ τῆς τελευτῆς τοῦ Κλεάνθους ἐπικρατοῦσιν αἱ αὐταὶ ὡς καὶ περὶ τοῦ Ζήνωνος διαφωνίαι. Ἐκ τοῦ προμνημονευθέντος παπύρου μανθάνομεν ὅτι ὁ Ἀσσιος φιλόσοφος ἐγεννήθη τῷ 331 π. Χ.· ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν παράδοσιν, προέστη τῆς σχολῆς ἐπὶ τριάκοντα δύο ἐνιαυτοὺς ἀπὸ τῆς τελευτῆς τοῦ Ζήνωνος (264 π. Χ.), δυνατόν εὐλόγως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Κλεάνθης ἀπέθανε τῷ 232, βιώσας ἔτη ἑννέα καὶ ἐνενήκοντα. Ἀλλὰ πῶς συμβιβάζονται ταῦτα πρὸς τὰ ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου ἱστορούμενα, ὅτι ὁ Κλεάνθης ἐβίωσεν ἔτη ὀγδοήκοντα, ἤκουσε δὲ τοῦ Ζήνωνος ἐπὶ ἔτη ἑννεακαίδεκα; Κατὰ τὸν καθηγητὴν Rohde, ὁ Διογένης παρέλιπεν ἴσως τὰ ἑννεακαίδεκα ἔτη τῆς τοῦ Κλεάνθους μαθητείας, ἀλλ' ἡ παράλειψις αὕτη δὲν εἶναι πιθανή. Ὁ δὲ Οἰκονομίδης ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Κλεάνθους παρατηρεῖ. «Ἐζῆσε δὲ (ὁ Κλεάνθης) κατὰ μὲν τὸν Λουκιανὸν καὶ Οὐαλέριον τὸν Μάξιμον παρ' ἑν ἔτος μίαν ἑκατονταετηρίδα, ὁ δὲ Λαέρτιος λέγει ὅτι, καθ' ἃ τινες ἱστοροῦσιν, ἔζησεν ἔτη ὀγδοήκοντα ὅσα καὶ ὁ Ζήνων. Ἀλλὰ περὶ Ζήνωνος πάλιν ὁ αὐτὸς λέγει ὅτι ἔζησεν ἐνενήκοντα ὀκτὼ ἔτη, συνάδων κατὰ τοῦτο τοῖς ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ μαρτυρουμένοις. Ὡστε ἢ τοῦτο εἶναι φανερὰ ἀντίφασις, ἢ θέλει νὰ εἴπῃ, ὅτι οἱ λέγοντες περὶ τοῦ Κλεάνθους ὅτι ἔζησεν ὀγδοήκοντα, τοσαῦτα ἀποδίδουσι καὶ εἰς τὸν Ζήνονα. Ἀλλὰ τῶν εἰρημένων συγγραφέων ἡ σύμφωνος διήγησις φαίνεται ἡμῖν ἢ ἀκριβεστέρα, τοσούτῳ ὅσῳ καὶ ὁ Πλούταρχος, εἰς μακροβιότητα οὐχὶ βεβαίως κοινὴν ἀποβλέπων, λέγει «τίς οὖν μᾶλλον ἐν τῷ σχολαστικῷ βίῳ τούτῳ κατεγήρασεν ἢ Χρύσιππος καὶ Κλεάνθης»». Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς παλαιότερων κριτικῶν ὁ Κλεάνθης ἐγεννήθη δῆθεν τῷ 290 ἢ τῷ 300, εἰ δὲ μὴ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβιβάσῃ τις τὴν φερομένην διαβεβαίωσιν, ὅτι

ἤκμασε τῷ 260. Ἐκ τῶν χρονολογικῶν τούτων διαφωνιῶν καὶ ἀντιφάσεων, παραχθέντες καὶ ἡμεῖς ἄλλοτε κατεκρίναμεν παρὰ τὸ εἶκος ὡς σφόδρα ὑπερβολικὸν τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι «ὁ Κλεάνθης ἐγεννήθη περὶ τὰ τέλη τῆς τετάρτης π. Χ. ἑκατονταετηρίδος» προσθέντες καὶ ἀπαραδρομὴν ἅμα καὶ παρεκδοχὴν ὅτι, «κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον ἐγεννήθη ὁ Κλεάνθης καὶ πρὸ αὐτῆς τῆς γεννήσεως τοῦ διδασκάλου τοῦ Ζήνωνος»! (Πρβλ. «Φιλολ. Ὑποτυπώσεις» σελ. 137· αὐτόθι ἀπὸ τῆς 132 μέχρι τῆς 171 σελίδος γίνεται διὰ μακροτάτων λόγος περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ καρτεροπόνου καὶ πολύτλαντος φιλοσόφου). Ἐκ τῶν διαπυροτάτων τοῦ Κλεάνθους θαυμαστῶν εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ ἡμέτερος Κοραῆς, ὅστις καὶ ἐν τοῖς Προλεγομένοις εἰς τὸ Ἑγχειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει τῆς μεταφράσεως τοῦ Βεκκαρίου, προβάλλει τὸν πτωχότατον καὶ τλησίπονον τοῦ Ζήνωνος μαθητὴν καὶ διάδοχον «παράδειγμα ἐγκρατείας, ἐλευθερίας καὶ μεγαλοφροσύνης» προτρέπων τοὺς νέους Ἑλληνας νὰ μελετῶσι νυκτὸς καὶ ἡμέρας τοῦ ἀνδρὸς τούτου καὶ τοῦ Ἐπικτήτου τὸν βίον «διότι εἰς τοιούτους ἀνδρας δύναται νὰ προσαρμοσθῇ ὅ,τι λέγει ὁ Ἀπόστολος, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες, ἑαυτοῖς εἰσι νόμοι». Ὁ Κλεάνθης ἤσκει κατὰ πρῶτον τὴν πυκτικὴν τέχνην, ἥτο δὲ, ὡς ἱστορεῖται, ἄριστος πυγμάχος· ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας τέσσαρας μόνον ἔχων δραχμάς, ἀλλ' ὁ πενέστατος οὗτος ἀθλητὴς εἶχε φύσει τοσαύτην φιλομάθειαν καὶ φιλοπονίαν ὥστε ἀπὸ πύκτου ἀπεδείχθη κράτιστος φιλόσοφος, καὶ δὴ καὶ διάδοχος τοῦ κατάρξαντος τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Διαβόητος ἐγένετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἢ διὰ τὴν ἄκραν φιλομάθειαν παραδειγματικὴν τοῦ Κλεάνθους φιλοπονία, διότι καὶ αὐτῆς τῆς εἰς ἀνάπαυσιν διωρισμένης νυκτὸς κατέτριβε τὸ πλεῖστον εἰς ἐπίμοχθον ἔργον, ἀντλῶν ὕδωρ ἀπὸ φρεάτων καὶ ἀρδεύων τοὺς κήπους τῶν Ἀθηναίων, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἐπίθετον φρεάντλης. Ἀλλ' εἰ καὶ τὸ ἀντλημα, ὡς ἐκ τῆς ἐπικλήσεως τεκμηριοῦται, ἦτο ἴσως τὸ κυριώτερον ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τὸ συνηθέστερον τῶν ἐπιπόνων αὐτοῦ ἀσχολημάτων (γράφει ὁ Οἰκονομίδης, ὁ τοῦ Κλεάνθους τὴν φυσιογνωμίαν ἐντέχνως καὶ πάνυ γλαφυρῶς σκιαγραφήσας), οὐδὲν ἦττον ἐταλαιπώρει ἑαυτὸν καὶ εἰς ἄλλα· διότι καὶ εἰς ἀλφιτοποιίαν εἰργάζετο ἀλέθων κριθὰς διὰ χειρομύλου, καὶ ἀρτοκίπου ἔργα ἐτέλει πέττων καὶ διαφυρῶν τὰ ἄλφιστα ἐν τῇ μάκτρα, καὶ τοῦ γεωργοῦ τὴν σκαπάνην μετεχειρίζετο ἀναστρέφων τὰς βώλους τῆς γῆς, καὶ παντοίους ὑφίστατο καμάτους, θητεύων ἐπὶ μικροῖς, καὶ οἷον ἐθελόδουλον προσάγων ἑαυτὸν

τῇ φιλοσοφίᾳ. Ὅτι ἔσκαπτεν ἐργαζόμενος τὴν γῆν, σαφῶς ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ λόγου, ὃν αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ ἔλεγεν, ὅτι δηλαδὴ προέκρινε τὸν ἴδιον βίον τοῦ τῶν πλουσίων, διότι, ἐν ᾧ ἐκεῖνοι ἐσφαίριζον, αὐτὸς τὴν σκληρὰν καὶ ἄκαρπον γῆν εἰργάζετο σκάπτων. Τοσοῦτους δὲ καὶ τοιούτους κόπους ὑπομένων ἀδιαλείπτως ὁ Κλεάνθης, ἔγραφεν ὁμῶς, λέγουσιν, εἰς ὄστρακα καὶ ὠμοπλάτας βοῶν ὅσα ἤκουε παρὰ τοῦ Ζήνωνος, δι' ἀπορίαν τῶν πρὸς ἀγορὰν χαρτίων ἀπαιτουμένων χρημάτων (καὶ περὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ περιφήμου γραμματικοῦ λέγεται ὅτι ἦτο τοσοῦτον πένης, «ὥς ἐν ὀστράκῳ γράφειν τὰ ἑαυτοῦ συγγράμματα διὰ τὸ μὴ εὐπορεῖν χάρτας πρίασθαι»). Διὰ τὸ πολύμοχθον μᾶλλον δὲ τὸ πολυάθλον τοῦ βίου, ἐκλήθη ὁ Κλεάνθης δεύτερος Ἡρακλῆς. Τὴν ἐπὶ κλησιν ταύτην ἀποδίδουσιν Διογένης ὁ Λαέρτιος καὶ ὁ λεξικογράφος Σουΐδας εἰς τὴν ἄκραν αὐτοῦ περὶ τοὺς κόπους καρτερίαν· ἀλλ' εἰς τοῦτο καὶ ἄλλος συνέβαλε λόγος οὐχ ἦττον σημαντικὸς, ὁ τῆς σωματικῆς αὐτοῦ εὐεξίας, ῥητῶς μὲν μαρτυρουμένης, ἄλλως δὲ καὶ κατὰ πρόληψιν πιθανωτάτης ὡς ἐκ τῆς πυκτικῆς τέχνης, ἣν πρότερον ἤσκει. Οὐδὲ μάχεται πρὸς τοῦτο ἡ ὑπόθεσις, ὅτι εἰς τὴν εὐσωμίαν αὐτοῦ προσυπῆρχε τὸ εὐμέγεθες τοῦ ἀναστήματος καὶ ὅλη αὐτοῦ ἡ ἰδέα ἐδήλου ζωηρῶς ῥωμαλεότητα οὐχὶ ἀναξίαν τοῦ Ἡρακλέους. Σημειωτέον ὡσαύτως ὅτι εἰς τὰ κοπώδη ταῦτα ἔργα, καθ' ἃ ὁ Κλεάνθης φαίνεται τοσοῦτον πονητικὸς, εἶχεν ἤδη αὐτὸν καὶ πρότερον παρεσκευασμένον ἢ γυμναστική. Ἔσκαπτε, φέρ' εἰπεῖν, γεωργῶν, ὡς ἔλεγε, τὴν γῆν· ἀλλὰ τὸ ἔργον δὲν ἦτο πρὸς αὐτὸν παντάπασιν νέον, διότι οἱ ἀθληταὶ ἔσκαπτον ἰδίαις χερσὶ τὸ ὄρυγμα τῆς ψάμμου, ἐνθα ἠγωνίζοντο. Ὁ Κλεάνθης, παραλαβὼν τὸ φιλοσοφικὸν δόγμα παρὰ τοῦ Ζήνωνος καὶ πολὺν χρόνον ἀσκήσας ὑπ' αὐτὸν τὰ παραγγέλματα τῆς Στοᾶς, ἀπέδειξεν ἑαυτὸν οὐδὲν τοῦ διδασκάλου ὑποδεέστερον. Καὶ τῷ ὄντι ὁ μαθητὴς οὗτος, ὃν ὁ Ζήνων διαφερόντως ἠγάπα ὡς ἄξιον αὐτοῦ φίλον καὶ ἐτίμα ὡς ἐνάρετον ἄνδρα, ἐσπούδασεν ὅπως μιμηθῇ κατὰ πάντα τὸν διδάσκαλον, καὶ τὴν ἄκραν ὁμοιότητα εὐρίσκει καθ' ἕκαστον βῆμα ὅστις, χωρῶν διὰ παραλληλισμοῦ, διεξέλθῃ τοὺς βίους καὶ τὰ ἀποφθέγματα ἀμφοτέρων. Ἀφ' οὗ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κλεάνθους διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐγίνετο περικλεές καὶ ἤδη ἡ φήμη τοῦ ἀνδρός, ὑπερβᾶσα τῆς Ἀττικῆς τὰ ὅρια, ἐφέρετο ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος ἔγραφεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἡμέτερον φιλόσοφον, προσκαλῶν αὐτὸν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, μετὰ παραγγελίας, ἂν αὐτὸς μὴ ἐδέχετο τὴν πρόσκλησιν,

νά πέμψη ἄλλον τινὰ τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν. Καὶ ὁ Κλεάνθης ἔπεμψε τὸν Σφαῖρον, τὸν ὀλίγω ὕστερον γενόμενον διδάσκαλον τοῦ μεγαλόφρονος ἀλλ' ἀτυχοῦς βασιλέως τῆς Σπάρτης, Κλεομένους. Τοιοῦτος ὢν ὁ Κλεάνθης ἠδυνήθη, καὶ ἀπελθόντος τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Στοᾶς, νά διατηρήσῃ ἀκμάζουσιν τὴν σχολήν, ἥτις διὰ τὸ αὐστηρὸν τοῦ βίου, ὀλίγους ἠδύνατο νά ἐλπίσῃ ὁπαδοὺς, ἐν ᾧ πολλοὺς εἶχε τοὺς πολεμοῦντας ἀντιδόξους. Ἀσφαλῶς δὲ φρουρούμενος ὑπὸ τῆς φιλοπονίας αὐτοῦ καὶ τῆς αὐστηραίας τοῦ βίου διαίτης, προῆλθεν εἰς βαθύτατον γῆρας, ὑγιεῖς ἔχων πάντοτε τὰς φρένας καὶ ἀδιαλείπτως ἐπιτελῶν τὰ καθήκοντα τῆς διδασκαλίας, ἣν ὁ Ἐπίκτητος παραβάλλει πρὸς τὴν τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Ζήνωνος· διότι μεταδίδων τὰς ἰδέας αὐτοῦ, οὔτε τῶν ἀλαζόνων καὶ ἀγυρτῶν ἠγάπα τὴν μεγαλορρημοσύνην, οὔτε τῶν ἀρεσκευομένων ἐθήρευε τὰ κομψὰ καὶ ἀστεῖα νοημάτια, δι' ὧν προκαλοῦνται συνήθως οἱ κρότοι καὶ αἱ ἀνευφημίαι τῶν παρόντων· ἀλλ' ὥσπερ εἰς νοσοῦσας ψυχὰς ἀρμοδίαν ἐπάγων τὴν θεραπείαν, ἀφελῶς μὲν ἀλλὰ συνετῶς καὶ σπουδαίως διελέγετο περὶ πάντων. Ὡς ὁ Ζήνων, ἐξῆλθε καὶ ὁ Κλεάνθης τοῦ βίου ἐκουσίως, λαβὼν ἀφορμὴν, κατὰ μὲν τὸν Λουκιανὸν, ἔκ τινος φύματος ἐπὶ τοῦ χείλους, κατὰ δὲ τὸν Λαέρτιον, ἔκ τινος οἰδήματος τοῦ οὐλοῦ, καὶ κατὰ τὸν Στοβαῖον, ἔκ τινος ἔλκους, γενομένου ὑπὸ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ, δι' ὃ δὲν ἠδύνατο νά παραπέμψῃ τὴν τροφήν. Ὅπως ἂν ἔχῃ, δύο ἡμέρας ἔμεινεν ἄσιτος, εἴτε κατὰ παραγγελίαν ἰατρικὴν, εἴτε ἐξ ἀνάγκης τοῦ νοσήματος. Ἀφ' οὗ δὲ ἀνέβρωσεν ὀλίγον, ὁ ἱατρὸς ἔκρινεν ὅτι ἀκινδύνως ἠδύνατο νά φάγῃ, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν συνήθη τροφήν. Ἀλλ' ἐκεῖνος ἀποβαλὼν τὴν προσφορὰν, εἶπε· σὺ λοιπὸν θέλεις, ἀφ' οὗ διήνυσαι ἤδη τὸ πλεῖστον τῆς ὁδοῦ, νά ἐπιστρέψω ὀπίσω, καὶ ἔπειτα πάλιν νά ἀναλάβω τὴν ὁδοιπορίαν. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἐπιμόνως ἀποκαρτερῶν, καὶ, ὥσπερ ἀλλότριος ἤδη πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὰ τοῦ κόσμου, ἀμετάστροφος ἐβάδιζε πρὸς τὸ ἔσχατον τῆς ζωῆς τέρμα, γράμματα ἐπελθόντα παρά τινων φίλων, ἴσχυσαν, πρὸς καιρὸν, τοῦλάχιστον, ὑπὲρ τὴν παρακίνησιν τοῦ ἱατροῦ. Ὅθεν ἀναλαβὼν τροφήν καὶ ἐκτελέσας τὰς παραγγελίας περὶ ὧν οἱ φίλοι παρεκάλουν αὐτὸν, πάλιν ἔμεινεν ἄσιτος καὶ ἐτελεύτησεν ὃν τρόπον καὶ ὁ Ζήνων.

Κατὰ τὰς πλείστας, εἰ μὴ πάσας, τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας, ὁ Κλεάνθης οὐ μόνον ἐμάχετο πρὸς δυσμενῆ τύχην, πενόμενος καὶ γυμνητεύων καὶ πολυειδῶς ταλαιπωρούμενος, ἀλλ' ἠγωνίζετο οὐδὲν ἥττον παλαίων καὶ πρὸς τὴν ἄστοργον φύσιν. «Ὁ Κλεάνθης ὅσον φιλομαθὴς, τόσον

νωθρὸς, ἀφυῆς ἐν γένει καὶ ἀνεπιτήδειος ἦτο πρὸς τὴν φιλοσοφίαν· εἰς τοῦτο δὲ συνέβαλεν ἴσως καὶ ἡ ὀψιμάθεια καὶ ἡ κατὰ τὸν ἀθλητικὸν βίον πολυχρόνιος ἐκείνη δίαιτα, ἡ τὰς σωματικὰς μὲν δυνάμεις ἐκτρέφουσα πολλαχῶς καὶ αὐξάνουσα, τὰς διανοητικὰς δὲ τοῦναντίον ἀμβλύνουσα, διὰ τὴν παντελῆ τῆς ἀσκήσεως ἔλλειψιν· «ὁ μὲν γὰρ ἀθλητὴς πάντα ἐπὶ τὴν τοῦ σώματος εὐεξίαν ἀναφέρει, καὶ τὴν ψυχὴν αὐτὴν πρόοιτ' ἂν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἅτε φιλοσώματος ὑπάρχων». Τὴν βραδύνοιαν τοῦ Κλεάνθους καταμαθὼν ἐκ πείρας ὁ Ζήνων, ἀφωμοίου αὐτὸν, ὡς λέγει Διογένης ὁ Λαέρτιος, πρὸς τὰς σκληροκήρους δέλτους, αἵτινες μόλις μὲν γράφονται, διατηροῦσι δὲ τὰ γραφέντα. Κατὰ δὲ τὸν Πλούταρχον, οὐχὶ ὁ Ζήνων ἀλλ' αὐτὸς ὁ Κλεάνθης ἔλεγε τοῦτο περὶ ἑαυτοῦ, εἰ καὶ μετὰ τινος διαφορᾶς ὡς πρὸς τὴν ἀφομοίωσιν. Διὰ τὴν δυσμάθειαν ταύτην, καὶ βάρβαρα σκώμματα ὑπέμενε πολλάκις, πραότητα καὶ ἀνεξικακίαν ἀντιπαρβαλλὼν πρὸς ταῦτα, καὶ τὸ ἀθόρυβον ἐκεῖνο ἦθος, τὸ τοὺς ἀληθεῖς φιλοσόφους τῆς ἀρχαίας μάλιστα Ἑλλάδος χαρακτηρίζον, ἐνίστε δὲ οὐχὶ ἀφυῶς οὐδὲ ἀστόχως ἀποκρινόμενος. Ὅθεν καὶ πρὸς τοὺς συμμαθητὰς αὐτοῦ, οἵτινες τὸ πονητικὸν καὶ τὸ δυσπαίδευτον τοῦ ἀνδρὸς αἰνιττόμενοι, λαιδῶρως ἅμα καὶ ἀγοραίως σκώπτοντες, ἐκάλουν αὐτὸν διὰ τοῦ ὀνοματος τοῦ ὑπομενετικοῦ μὲν καὶ ὠφελίμου ἀλλ' ὑπὸ πάντων περιφρονουμένου ζώου, οὐχὶ ἄνευ δξύτητος ἀπεκρίνατο, ὅτι αὐτὸς μόνος ἠδύνατο νὰ βαστάζῃ τὸ φορτίον τοῦ Ζήνωνος. Ὡσαύτως διὰ τὴν αὐτὴν τοῦ νοῦ βραδύτητα, λίαν ἴσως περισκευμένως καὶ μετὰ πολλῆς εὐλαβείας ἀπτόμενος παντὸς ἔργου, ἐνίστε δὲ καὶ πρὸς τὰ ἥττον δυσχερῆ ἀποδυσπετῶν, ὑπέφαινε δειλίαν τινά, ἧς ἔνεκεν ὀνειδιζόμενος, εὐστόχως ἀπεκρίνατο, διὰ τοῦτο ὀλίγα ἀμαρτάνω. Ἀμφότερα δὲ τὰ ἐλαττώματα ταῦτα, καὶ ἡ βραδύνοια καὶ ἡ δειλία, δὲν διέφυγον τοῦ σιλλογράφου Τίμωνος τὴν κέρτομον γλῶσσαν· δημοσιώτερον δὲ καὶ πικρότερον ἐλοιδορήσε τὸν φιλόσοφον Σωσίθεος, ὁ τραγικὸς ποιητὴς, εἰπὼν περὶ αὐτοῦ, παρόντος ἐν θεάτρῳ «οὓς ἡ Κλεάνθους μωρία βοηλατεῖ», ὁπότε καὶ τοσαύτην ἔδειξεν ἀταραξίαν, ὥστ' ἔμεινεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχήματος, ὡς ἂν πρὸς ἄλλον τινά, ἀπόντα ἢ ἄγνωστον, ἀπετοξεύετο ἡ ὕβρις· δι' ὃ θαυμάσαντες οἱ ἀκροαταί, τοῦτον μὲν ἐκρότησαν, ἐξέβαλον δὲ τὸν Σωσίθεον. Ὁ δὲ Κλεάνθης βλέπων τὸν ὕβριστὴν αὐτοῦ μετανοοῦντα διὰ τὴν λαιδορίαν, προθύμως ἠξίωσεν αὐτὸν συγγνώμης, καὶ εἶπεν ὅτι ἄτοπον εἶναι ὁ μὲν Διόνυσος καὶ ὁ Ἡρακλῆς, φλυαρούμενοι ὑπὸ τῶν ποιητῶν, νὰ μὴ ὀργίζωνται, αὐτὸς δὲ νὰ δυσχεραίνει ἐπὶ τῇ τυχούσῃ βλασφημίᾳ.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Κλεάνθης συνησθάνετο τὴν ἰδίαν τοῦ νοῦ ἀμβλύτητα καὶ μεταμελόμενος περὶ πολλῶν συνείθιζε νὰ ἐπιπλήττῃ εἰς ἑαυτὸν ἀκρισίαν. Ἐπίπληξιν τοιαύτην ἀκούσας ποτὲ καὶ ὁ Ἀρίστων, ἥδη τοῦ Κλεάνθους προβεβηκότος τῇ ἡλικίᾳ, καὶ οὐδένα βλέπων παρόντα, ἠρώτησεν εἰς τίνα ἐπιπλήττει· ὁ δὲ γελάσας, εἰς γέροντα εἶπεν, ὅστις φέρει λευκὰς ἤδη τὰς τρίχας, ἀλλὰ δὲν ἔχει νοῦν.

Τὰ παλαιὰ ταῦτα διηγήματα περὶ τῆς ἀμβλύτητος τῆς διανοίας καὶ τῆς μωρίας τοῦ Κλεάνθους εἶναι φιλομεμοφούς καὶ φιλοσκώμματος ἐπινοίας πλάσματα, ἠλέγχθησαν δὲ πρὸ πολλοῦ ὅλως ἀπάδοντα πρὸς τὴν ἀλήθειαν, εἰ καὶ φέρουσι τὴν σεμνὴν ἐπίφασιν παραδεδομένων μύθων. Ἡδὴ πρὸ ἐπτὰ ἐνιαυτῶν ἐγράφομεν. «Οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων κριτικῶν καὶ φιλοσόφων, ἀποδεχόμενοι ἀβασανίστως τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν περὶ τῆς ἀφυίας καὶ βραδυνοίας τοῦ Κλεάνθους, εἰκάζουσιν ὅτι εἰς ταύτην συνεβάλετο ἴσως ἡ ὀψιμάθεια καὶ ἡ κατὰ τὸν ἀθλητικὸν βίον πολυχρόνιος αὐτοῦ δίαιτα· τοῦτο εἶναι μέχρι τινὸς ἀληθές, ἀλλ' ὁ κανὼν ἔχει ἐξαιρέσεις· διότι καὶ ὁ Εὐριπίδης, ὁ ἐπισημότατος τραγωδοποιὸς, ἤσκησε πρότερον παγκράτιον καὶ πυγμὴν καὶ ἐνίκησεν ἐν Ἀθήναις· οὐδὲ ἐγένετο ἔνεκα τούτων καταγέλαστος ἐπὶ ἀμβλύτητι νοῦ. Καὶ ὁ Χρύσιππος, ὁ πολυγραφώτατος τῆς ἀρχαίας Στοᾶς τελεσιουργός, καλῶς ἐδολιχοδρόμησε, πρὶν ἐπιδοθῇ εἰς τὰ φιλοσοφικὰ ἀγωνίσματα. Ἡ μαρτυρία τοῦ Λαερτίου ὅτι ὁ Κλεάνθης ἦτο «ἀφύσικος» τουτέστιν ἀφυῆς καὶ ὑπερβαλλόντως βραδὺς, συνδυαζομένη πρὸς τοὺς χλευασμοὺς Τίμωνος τοῦ σιλλογράφου, ἀποκαλέσαντος τὸν ἡμέτερον φιλόσοφον «μωλύτην» καὶ «ὄλμον» («χαῖβάνι») δὲν εἶναι ἀρκούσα ἀπόδειξις ὅτι ὁ Κλεάνθης εἶχε τῷ ὄντι ἀσθενεῖς καὶ οἷον ἐκ παρακμῆς γεγηρακυίας τὰς φρένας. Τὰ κατὰ τοῦ Στωικοῦ φιλοσόφου σκώμματα τοῦ Τίμωνος δὲν ἔχουσι μείζονα ἰσχὺν ἢ ὅσῃν τὰ τοῦ χαριεστάτου Ἀριστοφάνους κατὰ τοῦ σοφωτάτου τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλ' ἂν ἦτο ἀφυῆς καὶ δυσμαθὴς ὁ τῆς Ζηνωνείου Σχολῆς διάδοχος, πῶς συνέταξε παντοδαπὰ φιλοσοφικὰ πονήματα καὶ δὴ καὶ βιβλία κάλλιστα, ὡς οἱ ἀρχαῖοι εὐφήμως περὶ τούτων ἀποφαίνονται; Τί παθὼν ὁ Κικέρων ἐκάλεσεν αὐτὸν *majorum gentium Stoicum*, ὁ δὲ Οὐάρρων διατί ἐκθειάζει τὴν περὶ τὴν διαλεκτικὴν τέχνην ἐμπειρίαν του; Καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ὁ πολλὴν κεκτημένος ἀρετὴν οὐδεμίαν ἐκέκτητο ἐπιστημονικὴν ἱκανότητα, πῶς ἡ σοφία καὶ ὁ βίος αὐτοῦ ἐθαυμάσθησαν τοσοῦτον ἐν Ἀθήναις, ὥστε ἡ ἐστία ἐκείνη τῆς ἀνθρωπίνης μαθήσεως ἠθέλησε νὰ τιμήσῃ τὸν μεγαλῶνυμον τῆς Ἀσσοῦ

πολίτην, μεταδίδουσα αὐτῷ τὴν πολιτείαν, ἐφ' ἣ ἐσεμνύνοντο βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες; Ἐπὶ τέλους εἰς τί συνίστατο ἡ τοῦ Κλεάνθους ἀφυία καὶ βραδύνοια; Ἄν ἐνέμεινε πιστὸς ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Ζήνωνος, τοῦτο ἐμφαίνει μόνον ὅτι δὲν ἐγένετο αἰρετικὸς ὡς ὁ Ἀρίστων καὶ ὁ Ἡρίλλος· ἄλλως δὲ, ἀνέπτυξεν ὁ Κλεάνθης καὶ διεπλάτυνε τὰ θεωρήματα τῆς Στοᾶς, διαφωνήσας ἐν τισι μὲν πρὸς τὸν Ζήνωνα, ἐν πολλοῖς δὲ πρὸς τὸν Χρύσιππον καὶ ἐπὶ τῆς διαιρέσεως τῶν ἀρετῶν καὶ ἐπὶ τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως καὶ ἐπὶ πολλῶν φυσικῶν ὅρων· καὶ οὐ μόνον διέπλασεν ἐπὶ τὸ τελειότερον τὰ τῆς Στοᾶς, ἀλλ' ἐπὶ πολλῶν ἠθικῶν, διαλεκτικῶν καὶ φυσικῶν θεωρημάτων ἐνεκαίνισε νέας δόξας καὶ νέας μεθόδους... Ὁ Κλεάνθης ἦτο βεβαίως εὐφυέστερος καὶ εὐμαθέστερος ἢ ὅσον παρίστησιν αὐτὸν ἡ ὁμόθυμος τῶν ἀρχαίων παράδοσις. Ἴσως ἡ πρὸς τὴν ποίησιν ἐπιρρέπτης αὐτοῦ φαντασία ἐπενήργησεν ἐπὶ βλάβῃ τοῦ σχολαρχικοῦ ἀξιώματος, ἀλλ' οὐδενὶ τρόπῳ ἠλάττωσε τὴν ἀναμφισβήτητον τοῦ Κλεάνθους φήμην, ὡς ἀξίου τοῦ Ζήνωνος διαδόχου· διότι, παραλαβὼν τὸν θησαυρὸν τῆς στωικῆς σχολῆς, οὐ μόνον διεφύλαξεν αὐτὸν κατ' οὐσίαν ἀνέπαφον ἀλλὰ καὶ περιεθρίγκωσε καὶ ἐπηύξησε διὰ νέων τιμαλφημάτων, ἅτινα δὲν εἶναι ὁ ἐλάχιστος τῆς Στοᾶς κόσμος».

Εἰς ἐπίμετρον τῶν εἰρημένων δυνατὸν νὰ ἐπενεχθῶσι καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις. Π ρ ῶ τ ο ν· ὁ Κλεάνθης ἐμαθήτευσεν, ὡς ἐλέχθη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἐννεακαίδεκα ἔτη παρὰ τῷ Ζήνωνι, τὸ διάστημα δὲ τοῦτο τῆς μαθητείας αὐτοῦ, ὡς ὀρθῶς παρετήρησε καὶ ὁ Οἰκονομίδης, οὐ μόνον δὲν εἶναι μακρὸν, σκοπούμενης τῆς τοῦ ἀνδρὸς δῆθεν ἀφυίας, ἀλλὰ καὶ τεκμήριον φαίνεται ἐναργέστατον τῆς ἄκρας αὐτοῦ ἐπιμελείας καὶ προκοπῆς· διότι, κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους, ἡ φιλοσοφία περιελάμβανε σύμπασαν τὴν ἀνθρωπίνην ἐπιστήμην, ἐξ οὗ καὶ βλέπομεν τὸν μὲν Ἀριστοτέλη, φέρει πείν, καίτοι «χαλινοῦ δεόμενον» εἴκοσιν ἔτη διατρίβοντα παρὰ Πλάτῳ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀπολλοδώρου· τὸν δὲ Ζήνωνα, τοσαῦτα καὶ τοῦτον σχολάζοντα παρὰ Στίλπῳ καὶ Ξενοκράτει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὅσα διέτριψεν ἀκροώμενος τοῦ κυνικοῦ Κράτητος καὶ τοῦ Πολέμωνος. Ἀλλὰ καὶ ὁ Λουκιανὸς ἐν Ἑ ρ μ ο τ ῖ μ ω ἢ π ε ρ ῖ Α ἰ ρ έ σ ε ω ν, εἰς εἴκοσιν ἔτη ὑπολογίζεται τὸν πρὸς ἐκμάθησιν ἐκάστης αἵρέσεως ἀπαιτούμενον χρόνον. Δ ε ύ τ ε ρ ο ν· τὸ ὑπὸ τοῦ Λαερτίου ἀναφερόμενον «διηνέχθη (Χρύσιππος) πρὸς Κλεάνθην, ᾧ καὶ πολλάκις ἔλεγε μόνῃς τῆς τῶν δογμάτων διδασκαλίας χρῆζειν, τὰς δὲ ἀποδείξεις αὐτὸν εὐρήσειν» διατρανοὶ ἐναργέστατα τὸν ὑπέρτερον δημιουργικὸν καὶ

πρωτότυπον τοῦ Κλεάνθους νοῦν καὶ τὴν διαλεκτικὴν εὐμηχανίαν καὶ εὐστροφίαν τοῦ Χρυσίππου· εἰ δὲ μὴ, βεβαίως δὲν θὰ ἔλεγεν ὁ Χρυσίππος, ὅτι ἔχει μόνον χρεῖαν τῆς τῶν δογμάτων διδασκαλίας τοῦ Κλεάνθους, αὐτὸς δὲ ἔμελλε νὰ εὖρη ἔπειτα τὰς ἀποδείξεις. Ὅτι Κλεάνθης καὶ Χρυσίππος διηνέχθησαν πρὸς ἀλλήλους περὶ μεγάλων ἢ πολλῶν ζητημάτων, ἔχομεν ἱκανὰς μαρτυρίας, καὶ δὴ καὶ τὴν τοῦ Ἀντιπάτρου, γράψαντος βιβλίον «περὶ τῆς Κλεάνθους καὶ Χρυσίππου διαφορᾶς»· ἀλλ' αἱ διαφοραὶ αὗται, ὡς γνωστὸν, εἰς οὐδένα περιήγαγον κίνδυνον τὴν ἐνότητα τῆς σχολῆς. Τρίτον· ὁ Κλεάνθης συνέγραψεν ἐν πολιτικῷ καὶ ποιητικῷ λόγῳ πάμπολλα καὶ, κατὰ τὸν Λαέρτιον, καὶ ἄλλιστα βιβλία, πραγματευόμενα λογικὰς, φυσικὰς καὶ ἠθικὰς θεωρίας· δὲν ἦτο δὲ μόνον πρακτικὸς φιλόσοφος ἀλλὰ καὶ φοιβόληπτος ποιητὴς καὶ δὴ ἐνόμιζεν ὅτι οἱ θεοὶ ἔδει νὰ ὑμνῶνται οὐχὶ διὰ ψιλῶν λόγων, ἀλλὰ διὰ ποιητικῶν λέξεων καὶ φράσεων, συμμέτρων πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῆς τῶν θείων θεωρίας. Ὁ σωζόμενος τοῦ Κλεάνθους ὕμνος εἰς τὸν Δία εἶναι ἅμα μὲν τὸ μακρότατον τεμάχιον ἐκ τῶν περιγενομένων λειψάνων τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, ἅμα δὲ θαυμάσιον ὑπόδειγμα θρησκευτικῆς καὶ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ ἐμπεφορημένης ποιήσεως· περὶ τοῦ ὕμνου τούτου λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Havet (*Le Christianisme et ses Origines*, τόμ. I. σελ. 326), ὅτι *jamais Église n'a eu un plus beau cantique!* Τέταρτον· ὁ K. Ogereau ἐν τῷ πλείστου λόγου ἀξίῳ «δοκιμίῳ περὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ τῶν Στωικῶν συστήματος» (1885), ἰσχυρίζεται ὅτι ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, τὸ κύριον τοῦ Κλεάνθους ἔργον περιστράφη εἰς τὴν βελτίονα διάταξιν καὶ διακόσμησιν τῶν διαφορῶν τοῦ δόγματος μερῶν καὶ εἰς τὸν τελειότερον τοῦ ὅλου συστήματος συναπαρτισμόν. Ὁ Κλεάνθης δὲν ἦτο ἀπλοῦς τοῦ συστήματος διακοσμητὴς, ἀλλὰ προσέθηκεν εἰς αὐτὸ οὐκ ὀλίγας ἀρχετύπους θεωρίας, καὶ μάλιστα τὴν τοῦ τόνου, δι' ἧς καὶ ἠρμήνευσε πολλὰ φυσικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα· σπουδαῖος ἄγγλος συγγραφεὺς ἀπεφάνητο ἐσχάτως ὅτι «αἱ τοῦ Κλεάνθους συμβολαὶ εἰς τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν ἔχουσι μείζονα πρωτοτυπίαν ἢ αἱ τῶν ἄλλων τῆς Στοᾶς ἡγετῶν». Ἐγκεῖται ἴσως ἐνταῦθα ὑπερβολή τις, ἀλλ' εἰς τὸν καθηγητὴν Hirzel φέρει εὐκλείαν, ὅτι πρῶτος μετὰ βαθείας ἐπιστήμης ἐξέθηκε καὶ ἐξῆρε τὸ κῦρος καὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ Ἀσίου φιλοσόφου. Ὁ μὲν Ζήνων περιέλαβε τὴν ἀδελφὴν τῆς ῥητορικῆς διαλεκτικῆς, εἰς τὸν κύκλον τῶν φιλοσοφικῶν μαθήσεων, ὁ δὲ Κλεάνθης εἶναι ὁ πρῶτος Στωικὸς, ὁ κατ' ἰδίαν μέθοδον συγγράψας

«ρήτορικὴν τέχνην» ἦν μνημονεύει ὁ Κικέρων. Ἐν τῇ ἠθικῇ θεωρίᾳ ἀπεδείχθη ὁ Κλεάνθης οὐδὲν ἥττον αὐτοτελὴς, διότι εἰς τὰς τέσσαρας ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος διακριθείσας ἀρετὰς («φρόνησιν» «ἀνδρείαν» «σωφροσύνην» «δικαιοσύνην») προσέθηκεν ἀντὶ τῆς «φρονήσεως» τὴν «ἐγκράτειαν», ἣν ὁ Σωκράτης ἀπέφηνε «κρηπῖδα ἀρετῆς». «Ὁ Κλεάνθης (λέγει ὁ Pearson) ἀνεκαίνισε τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς θεωρίας τοῦ τόνου καὶ τῆς περαιτέρω ἀνεξίξεως τῶν πανθεϊκῶν δοξασιῶν, ἐφαρμόσας δὲ ἐπὶ τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν τὰς ὑλικὰς αὐτοῦ θεωρίας ἔτι μᾶλλον διεφώτισε τὴν προσάλληλον ἐξάρτησιν τῶν τριῶν τούτων κλάδων». Ὁ Hirzel ὑπέδειξεν διὰ γενικῶν χαρακτήρων τὴν ἑξοχὸν «ποιητικὴν φύσιν» τοῦ Κλεάνθους· ἀλλὰ καὶ ὁ Stein εἰς τὸν διάδοχον τοῦ Ζήνωνος ἀναφέρει τὴν περὶ τοῦ αὐτεξουσίου στωικὴν θεωρίαν. Ἐτυχε δὲ ὁ Κλεάνθης καὶ μετὰ θάνατον μεγάλων τιμῶν· ἰδίως ἐν Ῥώμῃ τοσαύτης ἀπέλαυε σχεδὸν εἰπεῖν λατρείας, ὥστε «δόγματι τῆς Ῥωμαίων Συγκλήτου» ἰδρύθη ἐν Ἀσσω, ἐπὶ τιμῇ καὶ δόξῃ τοῦ μεγάλου αὐτῆς πολίτου, ἀνδριᾶς, οὗ τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος μετὰ θαυμασμοῦ μνημονεύει ὁ Σιμπλίκιος (500 μ. Χ.).

Τὸν Κλεάνθην διεδέξατο ὁ Χρύσιππος (280—206), ἀκριβῶς καθ' ἣν χρόνον στιγμὴν αἱ ἀντίπαλοι φιλοσοφικαὶ σχολαί, καὶ μάλιστα ἡ ἀκαδημαϊκὴ, ἠλείφοντο εἰς δεινότατον κατὰ τῆς Στοᾶς ἀγῶνα. Κατὰ τὸν Πλούταρχον, τῶν Στωικῶν τις ἐκήρυξεν «ὥς οὐκ ἔκ τῆς τύχης ἀλλ' ἐκ προνοίας νομίζοι μετ' Ἀρκεσίλαον καὶ πρὸ Καρνεάδου γεγονέναι Χρύσιππον»· διότι ἄλλως ἡ Στοὰ θὰ καθίστατο εἰς τὸν ἔσχατον κίνδυνον, πανταχόθεν πολεμουμένη ὑπὸ πανόπλων ἐχθρῶν καὶ κινδυνεύουσα νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὰ σφοδρὰ καὶ ἄλλεπάλληλα τούτων πλήγματα. Ὁ Χρύσιππος ἐνομίζετο τῆς Στοᾶς ὁ ἐδραιότατος στῦλος, διὸ καὶ ἐλέγετο περὶ αὐτοῦ «εἰ μὴ ἦν Χρύσιππος οὐκ ἂν ἦν Στοὰ» καὶ, «εἰ παρὰ θεοῖς ἦν ἡ διαλεκτικὴ, οὐκ ἂν ἦν ἄλλη ἢ ἡ Χρυσίππειος». Οὕτως ὁ Χρύσιππος ἐγένετο ἡ κοπὴς τῶν «ἀκαδημαϊκῶν στραγγαλίδων» ἐστήριξε δὲ καὶ ἐστερέωσε, κατὰ τὸν Κικέρωνα, τὴν ὑπὸ παντοίων καὶ στιβαρῶν ἀντιδόξων πιεζομένην Στοάν. Κατὰ τὸν Λαέρτιον, ὁ Χρύσιππος εἶλκε τὸ γένος ἐκ Σόλων τῆς Κιλικίας (ἢ ἐκ Ταρσοῦ, ἔνθα ἐγεννήθη ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ὁ εἰς Σόλους ἔπειτα μετοικήσας)· καὶ πρότερον μὲν δόλιχον ἥσκει, ὕστερον δὲ, ἀκούσας Κλεάνθους, κατέστη μέγας ἐν φιλοσόφοις καὶ δξύτατος ἐν παντί μέρει. Ἡ φιλεργία καὶ ἡ πολυγραφία αὐτοῦ ἐγένοντο ἐν τῇ ἀρχαιότητι παροιμιώδεις. Λέγεται μὲν ὅτι πάντων τῶν ἀρχαίων

συγγραφέων πολυγραφώτατος ἀπεδείχθη ὁ Ἐπίκουρος· ἀλλὰ καὶ τὰ εἰς τὸν Χρύσιππον ἀναφερόμενα πονήματα δὲν εἶναι ὀλίγα· διότι «τὸν ἀριθμὸν ὑπὲρ πέντε καὶ ἑπτακόσιά ἐστιν»· ἐπλήθυνε δὲ αὐτὰ «πολλάκις ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ δόγματος ἐπιχειρῶν καὶ πᾶν τὸ ὑποπεσὸν γράφων καὶ διορθούμενος πλεονάκις πλείστη τε τῶν μαρτυριῶν παραθέσει χρώμενος· ὥστε, καὶ ἐπειδὴ ποτε ἐν τινι τῶν συγγραμμάτων παρ' ὀλίγον τὴν Εὐριπίδου Μήδειαν ὅλην παρέθετο, καὶ τις μετὰ χειρὸς εἶχε τὸ βιβλίον, πρὸς τὸν πυθόμενον τί ἄρα ἔχοι, ἔφη, «Χρυσίππου Μήδειαν»· Αἱ παραθέσεις αὗται ἦσαν, ὡς φαίνεται, τοσοῦτον δαψιλεῖς καὶ πλουσιοπάροχοι, ὥστε Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος ἔγραψεν «εἰ γάρ τις ἀφέλοι τῶν Χρυσίππου βιβλίων ὅσ' ἀλλότρια παρατίθεται κενὸς αὐτῷ ὁ χάρτης καταλείψεται». Καὶ ὁ Γαληνὸς διηγεῖται ὅτι τοῦ Χρυσίππου τὰ βιβλία ἦσαν πεπλησμένα ἰδιωτικῶν λημμάτων, «ποτὲ μὲν ἰδιώτας ἐπικαλούμενα μάρτυρας, ἔστι δ' ὅτε ποιητάς, ἢ τὴν βελτίστην ἐτυμολογίαν, ἢ τι ἄλλο τοιοῦτον, ἃ περαίνει οὐδέν». Περίεργον ὑπόμνημα τῆς θρυλουμένης ταύτης συσσωρεύσεως καὶ οἶονεὶ συμπιλήσεως ποιητικῶν παραθέσεων παρέχει τὸ σωζόμενον ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ χρυσιππείου πονήματος «περὶ τῶν ἀποφατικῶν» ὅπερ ἐξέδωκε τῷ 1841 ὁ καθηγητὴς Bergk μετὰ σημειώσεων. «Ἐμπλήσας ὁ Χρύσιππος ὅλον τὸ βιβλίον ἐπὶ τῶν Ὀμηρικῶν καὶ Ἡσιοδείων καὶ Στησιχορείων, Ἐμπεδοκλείων τε καὶ Ὀρφικῶν, ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἐκ τῆς τραγωδίας, καὶ παρὰ Τυρταίου καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν οὐκ ὀλίγα παραθέμενος, οὐ συνήσει τῆς θαυμαστῆς ταύτης ἀπεραντολογίας». Χωρὶς ἀμφιβολίας ὁ Χρύσιππος εἶχε τὴν κακὴν συνήθειαν, ἐν τῇ ἀλλεπαλλήλῳ παραθέσει τῆς τῶν ποιητῶν μαρτυρίας, νὰ παρεμβάλλῃ ὀλίγους λόγους ἰδίους, «πολλάκις μὲν ὥσπερ ἐξήγησιν ὧν ἡ ῥῆσις βούλεται, πολλάκις δὲ ὥσπερ ἐπιτομήν τινα καὶ οἷον καθόλου τι κεφάλαιον»· λόγου χάριν, πρὸς ὁρισμὸν τῶν παθῶν, ἤθροισε παρὰ τῶν ποιητῶν, ὡς λέγει τις γραμματικὸς, ἄπειρα μαρτύρια λύπης καὶ δακρύων καὶ κλαυθμοῦ καὶ θρηνοῦ! Γράφων λίαν διεξοδικῶς, ἐφωρᾶτο ἐνίοτε ἀμελῆς περὶ τὴν λέξιν καὶ τὴν ὀρθοεπὴ καὶ καλλιεπὴ ἐρμηνείαν· εἶναι δὲ ἀληθῶς παράδοξον, πῶς ὁ συντάξας τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα γραμματικὰ πονήματα, ἐγκαινίσας δὲ ἢ ἀκριβώσας πλείστους γραμματικούς καὶ λογικούς ὄρους, ἐπετήδευσε τοσοῦτον ἀνειμένον καὶ ἀναφρόδιτον λόγου χαρακτῆρα, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ φιλόκαλος τεχνογράφος καὶ κριτικὸς Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς οὐδαμῶς ἐδίστασε νὰ στηλιτεύσῃ τοῦ Σολέως φιλοσόφου τὴν μεγάλην πρὸς τὸ λεκτικὸν ὀλιγωρίαν. «Καὶ οἱ τὴν

φιλοσοφίαν ἐπαγγελλόμενοι καὶ τὰς διαλεκτικὰς ἐκφέροντες τέχνας οὕτως εἰσὶν ἄθλιοι περὶ τὴν σύνθεσιν τῶν ὀνομάτων, ὥστε αἰδεῖσθαι καὶ λέγειν· ἀπόχρη δὲ τεκμηρίῳ χρῆσθαι τῷ λόγῳ Χρύσιππον τὸν Στωικόν· περαιτέρω οὐκ ἂν προβαίην. Τούτου γὰρ οὐδὲ ἄμεινον οὐδεὶς τὰς διαλεκτικὰς τέχνας ἠκρίβωσεν, οὔτε χείρονι ἁρμονίᾳ συνταχθέντας ἐξήνεγκε λόγους τῶν ὀνόματος καὶ δόξης ἀξιωθέντων». Οὕτω λοιπὸν ὁ Χρύσιππος «πλεονάσας τοῖς πράγμασι, τὴν λέξιν οὐ κατώρθωσεν»· ἀλλ' ὁ ἀπειρόκαλος οὗτος καὶ πολυεπὴς καὶ σχοινοτενὴς πεζογράφος, ὁ ἀμελῶν νὰ ἀπολεαίνῃ καὶ ῥυθμίζῃ τὰς προτάσεις καὶ τὰς περιόδους, ἦτο συνάμα καὶ σφόδρα δῆθεν ἀλαζῶν καὶ ὑπερόπτης. «Οὕτω δ' ἦν φρονηματίας, ὥστε ἐρομένου τινὸς «τίνι συστήσω τὸν υἱόν», εἰπεῖν, ἐμοί· εἰ γὰρ ὑπελάμβανον εἶναί τινα ἐμοῦ βελτίονα, παρ' αὐτῷ ἂν ἐγὼ ἐφιλοσόφουν· ὅθεν φασὶν ἐπ' αὐτοῦ λεχθῆναι τὸ «οἷος πέπνυται, τοὶ δὲ σκιαὶ αἴσσουσιν»». Ἡ ἀπόκρισις τοῦ Χρυσίππου πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα «τίνι συστήσω τὸν υἱόν» μετέχει ὅπως οὖν ὑπερφιάλου φρονηματισμοῦ· ὁ ἐνθυμούμενος ὅμως τὸ γνωστὸν τοῦ Goethe ῥητὸν, nur die Lumpen sind bescheiden, θὰ κρίνῃ μετὰ συγγνώμης τοῦ Στωικοῦ φιλοσόφου τὴν παρρησίαν καὶ θὰ εἴπῃ καθ' ἑαυτὸν ὅτι τοῦλάχιστον ὁ Χρύσιππος ἦτο ἄμοιρος τῆς ἐπιπλάστου ἐκείνης μετριοφροσύνης, ἥτις πρὸς ἄνδρας τὴν ἰδίαν ἀξίαν συνειδότας, φωρᾶται οὔσα καθαρὰ ὑπόκρισις. Κατεκρίθη ὡσαύτως ὁ Χρύσιππος ἐπὶ ἀγερῶχῳ ὑπεροψίᾳ, λόγῳ ὅτι «τοσαῦτα γοῦν συγγράψας οὐδενὶ τῶν βασιλέων προσπεφώνηκε» καὶ ὅτι «Πτολεμαῖον πρὸς Κλεάνθην ἐπιστείλαντος ἢ αὐτὸν ἐλθεῖν ἢ πέμψαι τινὰ, Σφαῖρος μὲν ἀπῆλθε, Χρύσιππος δὲ περιεΐδε». Τὸναντίον, ἡ ἀλλόκοτος αὕτη κατάκρισις φέρει δόξαν πρὸς τὸν Χρύσιππον, καταδεικνύουσα τὸ εὐγενές, εὐπρεπές, ἀκόλακον καὶ ἀδούλωτον τῆς γνώμης καὶ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἦθος. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους ἀπέστη καὶ ὁ Χρύσιππος τῶν πολιτικῶν, διότι, ὡς ἔλεγεν, «εἰ μὲν πονηρὰ πολιτεύεται, τοῖς θεοῖς ἀπαρέσει, εἰ δὲ χρηστὰ τοῖς πολίταις». Καὶ οἱ τρεῖς τῆς ἀρχαίας Στοᾶς ἡγέται ἔλαβον ἱκανὴν πείραν τῆς ἐπιπολαζούσης τότε πολιτικῆς σαπρότητος ὥστε νὰ μὴ ἀναμιχθῶσιν εἰς τὰ κοινὰ· τούτοις δὲ συμμαρτυρεῖ καὶ ὁ Σενέκας γράφων, Zenonem, Cleanthem, Chrysippum, quorum nemo ad rempublicam accessit. Κατὰ τὸν Σέξτον τὸν Ἐμπειρικὸν καὶ ἄλλους τῆς Στοᾶς ἀδιαλλάκτους ἐχθροὺς, ὁ Χρύσιππος ἐδογματίζε «τόν τε πατέρα ἐκ τῆς θυγατρὸς παιδοποιεῖσθαι καὶ τὴν μητέρα ἐκ τοῦ παιδὸς καὶ τὸν ἀδελφὸν ἐκ τῆς ἀδελφῆς» ἐκέλευε δὲ «καὶ τοὺς ἀποθανόντας

κατεσθίειν». Ἀλλὰ ῥαδίως πᾶς ἕκαστος νοεῖ ὅτι αἱ καταγγελίαι αὗται εἶναι ψευδεῖς καὶ ὅλως ἀστήρικτοι, ἄλλως τε καὶ διότι ἐκ προνοίας ἐσφενδονήθησαν κατὰ τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Κλεάνθους καὶ τοῦ Χρυσίππου, ὅπως, διαβαλλομένων προῖκα τῶν τῆς Στοᾶς ἀρχηγετῶν, συνδιαβληθῇ καὶ προπηλακισθῇ ὅλον τὸ φιλοσοφικὸν ἐκείνων σύστημα. Ὁ Χρυσίππος, παρὰ πάντα αὐτοῦ τὰ θρυλούμενα ἐλλείμματα, εἶναι, κατὰ τὴν ἐμόθυμον παράδοσιν, ὁ τελεσιουργὸς τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, καὶ ὁ κράτιστος εἰσηγητὴς τῶν λογικῶν αὐτῆς ἀρχῶν. Ὁ Σενέκας τάσσει τὸν Χρυσίππον ὑπεράνω τῶν ἀρίστων στρατηγῶν καὶ νομοθετῶν, οὐδὲν σημαίνει δὲ ἂν ὁ εὐτράπελος καὶ φιλοπαίγμων Λουκιανὸς καταγελᾷ τῶν χρυσιππειῶν θεωριῶν. Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Adam Smith ψέγει τὸν Χρυσίππον ὡς ἄκομψον καὶ ἀφιλόκαλον διαλεκτικόν, ὁ δὲ καθηγητὴς Prantl ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τῆς Λογικῆς» διατείνεται ὅτι «ἡ ὑπέρμετρος τοῦ Σολέως φιλοσόφου πολυγραφία ἦτο ἐφάμιλλος πρὸς τὴν ἀδολεσχίαν του», ὅτι «ἡ διαλεκτικὴ αὐτοῦ ἦτο κενῆς κεφαλῆς ἀπόρροια», εὐτύχημα δὲ ὅτι «δὲν διεσώθησαν τὰ ἔργα τοῦ Χρυσίππου». Ἀλλ' εἶναι ὅλως ἄτοπον τὸ ἀποκηρύττειν ἀξιωματικῶς ὡς ἀνάξια λόγου τὰ ἀπολωλότα, ἐπομένως ἄγνωστα, πονήματα τοῦ κατ' Ἀθήναιον «θαυμασιωτάτου καὶ ὄντως φιλοσόφου Χρυσίππου». αὐτὸς ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς, καίτοι κατακρίνων τὸν λεκτικὸν τοῦ φιλοσόφου χαρακτῆρα, ἀποφαίνεται διαῤῥήδην, ὅτι «οὐδεὶς ἄμεινον τοῦ Χρυσίππου ἠκρίβωσε τὰς διαλεκτικὰς τέχνας» ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἡ κατὰ τὴν λογικὴν ἐπιστήμην ἡγεμονία τοῦ Χρυσίππου ἦτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἀναμφισβήτητος. Καὶ ὁ τῶν Στωικῶν διαπρεπέστατος καὶ δεινότατος ἀντίπαλος, Καρνεάδης, ἔλεγεν «εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρυσίππος οὐκ ἂν ἦν ἐγώ». ἡ ἀπόφανσις δὲ αὕτη τοῦ περιπύστου ἀκαδημαϊκοῦ εἶναι τοῦ Χρυσίππου τὸ κάλλιστον ἐγκώμιον. «Ταῦτα ἐκήρυττεν ὁ φιλόσοφος Καρνεάδης (παρατηρεῖ καὶ ὁ Κοραῆς ἐν τοῖς «Αὐτοσχεδίοις Στοχασμοῖς») θέλων νὰ δείξῃ ὅτι καὶ τὴν πολλὴν σοφίαν, καὶ τὴν ὁποίαν εἶχε δι' αὐτὴν ἀποκτήσειν δόξαν, τὰς ἐχρεώσται εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ μελέτην τῶν συγγραμμάτων τοῦ Στωικοῦ Χρυσίππου». Κατὰ δὲ τὸν Κικέρωνα, τοσοῦτον διηκρίβωσεν ὁ Χρυσίππος τῆς σχολῆς τὰ δόγματα, ὥστε «οὐδεμίαν κατέλιπεν εἰς τοὺς ὕστερον Στωικοὺς ὑπερβολὴν» (*quid enim est a Chrysippo praetermissum a Stoicis?*), διὸ καὶ ἡγεμὼν τῆς Στοᾶς εἰκότως προσηγορεύθη. Ἡ ἀνεπιεικὴς τοῦ Prantl γνώμη οὐδαμῶς ἐκώλυσεν τοὺς λογίους ἐν Γερμανίᾳ καθηγητὰς νὰ διατρίψωσι ἐπιμελῶς περὶ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἄλλας τοῦ

Χρυσίππου θεωρίας, ὡς μαρτυροῦσι αἱ μεγάλαι καὶ μικραὶ πράγματεϊαι, αἱ ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν «Θεμελιωδῶν Ἀρχῶν τῆς Χρυσιππείου Φιλοσοφίας» τοῦ Petersen (1827) μέχρι τῶν «Χρυσιππείων» τοῦ Gercke (1885), ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τετυπωμέναι, ἐν αἷς καὶ ἡ τοῦ Σμυρναίου Χ. Ἀρώνη μικρὰ ἐναίσιμος διατριβὴ «Χρυσίππος γραμματικός».

Ῥίζα καὶ βάσις τῶν φιλοσοφικῶν καὶ μάλιστα τῶν ἠθικῶν τῆς Στοᾶς θεωρημάτων εἶναι ἡ σωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς παραχθεῖσαι σχολαί. Τὴν φιλοσοφίαν, τέως ὑπερνεφῇ οὔσαν, πρῶτος κατεβίβασεν εἰς τὴν γῆν ὁ υἱὸς τῆς Φαιναρέτης. Πάντες οἱ πρότερον φιλοσοφήσαντες ἡσχολήθησαν μόνον περὶ τὰς φυσικὰς θεωρίας. Ὁ μὲν Θαλῆς ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τῶν ὄντων, ἔθετο τὸ «ὔδωρ», ὁ Ἀναξίμανδρος τὸ «ἄπειρον», ὁ Ἀναξίμενης, τὸν «ἀέρα», ὁ Ἡράκλειτος τὸ «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει»· οἱ δὲ Πυθαγόρειοι τὸν «ἀριθμὸν» ἡγοῦντο ἀρχὴν καὶ ὕλην τῶν ὄντων, καὶ οἱ τῆς Ἑλεατικῆς σχολῆς τὸ «ἀμεταβλήτως ὄν». Παρελθὼν εἰς τὸ μέσον ὁ Σωκράτης ἔστρεψε τὰ ὄμματα πρὸς αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, πρῶτος δὲ ἐκήρυξε μεγαλοφώνως ὅτι «τὸ ἀγνοεῖν ἑαυτὸν καὶ ἂ μὴ οἶδε δοξάζειν τε καὶ οἶεσθαι γινώσκειν ἐγγυτάτω μανίας εἶναι». Πρῶτος ὁ Σωκράτης ἐζήτησε τὸ τί ἐστίν, εἰπὼν ὅτι ἐν μόνον ὑπάρχει ἀγαθόν, ἡ ἐπιστήμη, καὶ ἐν μόνον κακόν, ἡ ἀμαθία. Ἐπὶ Σωκράτους ἔληξε, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «τὸ ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως» ἀντὶ τούτου δὲ καθιερώθη τὸ εἰδέναι. Βεβαίως τὸ «ἔληξε» εἶναι ὀπωσοῦν ὑπερβολικόν, διότι αὐτὸς μὲν ὁ Σωκράτης δὲν ἀπέστεργεν ὅλως τὴν περὶ τῆς φύσεως θεωρίαν· μετ' ἐκείνον δὲ ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ ὁ Ζήνων, ἵνα τοὺς ἄλλους παραλίπωμεν, ὑπέλαβον τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην οὐσιῶδες τῆς φιλοσοφίας κεφάλαιον. Ὁ Σωκράτης ἀπέτρεπε μόνον τοὺς συγχρόνους νὰ γίνωνται ὅλως φροντισταὶ τῶν οὐρανίων, ἐπαγόμενος ὅτι ἡ ἐπιστήμη, τὸ «εἰδέναι», εἶναι ἡ ἀληθοῦς σοφία, ἀρχὴ δὲ γνώσεως τῆς ἀγνοίας ἡ γνῶσις. Ἡ ἀρετὴ εἶναι αὕτη καθ' ἑαυτὴν ἐπιστήμη· «εὐσεβής» λέγεται καὶ εἶναι ὁ τὰ περὶ τοὺς θεοὺς νόμιμα εἰδώς· «δίκαιος» ὁ εἰδὼς τὰ περὶ τοὺς ἀνθρώπους νόμιμα· «ἀνδρεῖος» ὁ εἰδὼς τοῖς δεινοῖς τε καὶ ἐπικινδύνοις καλῶς χρῆσθαι· «σοφός» καὶ «σώφρων» ὁ γινώσκων χρῆσθαι τοῖς καλοῖς καὶ ἀγαθοῖς καὶ τὰ αἰσχρὰ εὐλαβεῖσθαι· τοιούτῳ τρόπῳ πᾶσα «ἀρετὴ» εἶναι «σοφία» καὶ «ἐπιστήμη» ὅσαι δὲ ἀρεταὶ τοσαῦται καὶ ἐπιστήμαι, καὶ τούτου ἕνεκα τὸ μὲν «εἰδέναι» εἶναι ρίζα πάσης ἠθικῆς πράξεως, ἡ δὲ

«ἄγνοια» πηγή πάντων τῶν ἀμαρτημάτων. Στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὁ Σωκράτης διελέγετο πάντοτε περὶ τῶν ἀνθρωπείων πραγμάτων, σκοπῶν τί εὐσεβές, τί ἀσεβές, τί καλόν, τί αἰσχρὸν, τί δίκαιον, τί ἄδικον, τί σωφροσύνη, τί μανία, τί ἀνδρεία, τί δειλία, τί πόλις, τί πολιτικὸς» κτλ. Ἐν πᾶσι τούτοις διορῶμεν τὰ θεμέλια τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ὡς ἐπιστήμης σκοπούσης τὸ ἀγαθὸν καὶ διὰ τοῦ ἀγαθοῦ τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν· καὶ ἐντεῦθεν καλεῖται ὁ Σωκράτης πρῶτος ἠθικὸς φιλόσοφος, εἰ καὶ, ὡς παρατηρεῖ εὐλόγως ὁ Zeller, τὴν σωκρατικὴν μέθοδον προπαρεσκεύασαν μέχρι τινὸς ὁ Ἀρχέλαος, τῶν Ἰώνων φυσιολόγων ὁ ἔσχατος, καὶ οἱ Σοφισταί. Ὁ Σωκράτης «ἐβάλετο φαεινὰν κρηπίδα» φιλοσοφίας, ἀλλὰ δὲν διέτλασε τέλειον φιλοσοφικὸν σύστημα· αὐτὸς μὲν ὑπέδειξε τὰ γενικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ οἰκοδομήματος κατέλιπεν εἰς τοὺς μαθητάς του· ἐπειδὴ δὲ τοῦ Σωκράτους οἱ μαθηταὶ κατ' ἄλλοιον ἕκαστος τρόπον ἀντελάβοντο τῶν δογμάτων τοῦ διδασκάλου, οὐδὲν ἄπορον ἂν αἰ ὀλίγῳ ὕστερον δημιουργηθεῖσαι σωκρατικαὶ σχολαὶ ἀπέστησαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τῆς ἀρχηγόνου καὶ γνησίας τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας. Καὶ ὁ μὲν Πλάτων μετ' ἀρχιτεκτονικῆς μεγαλονοίας ὥριστο ἔπειτα ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον, ἐπεξέτεινε δὲ καὶ διέπλασεν ἐπὶ τὸ τελειότερον τὴν σωκρατικὴν φιλοσοφίαν· οἱ ἄλλοι ὅμως μαθηταὶ παρήλλαξαν ἐν πολλοῖς καὶ μετεῤῥύθμισαν αὐθαίρετως καὶ μονομερῶς τὰς τοῦ διδασκάλου θεωρίας, παρειαγαγόντες ὡς δῆθεν σωκρατικά, δόγματα ὅλως ἀλλότρια τοῦ σωκρατικοῦ τρόπου. Λόγου χάριν, ὁ Σωκράτης ἐδόξαζεν ὅτι τὸ ἡδὺ καὶ τὸ πικρὸν εἶναι ἀλλήλοις συνημμένα ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κορυφῆς· ἀλλὰ τοῦ δόγματος τούτου τὴν ἐνότητα αὐτεπαγγέλτως διασπᾶσαντες, παρέλαβον οἱ μὲν Κυρηναῖοι τὸ ἡδὺ, οἱ δὲ Κυνικοὶ τὸ πικρὸν, ἑκάτεροι δὲ κατασκεύασαν οὕτως ἰδίαν σχολήν, ἥς τὰ φιλοσοφήματα εἶναι ἐν πολλοῖς αὐτόχρημα παρωδία τῶν σωκρατικῶν δογμάτων. Ἡ κυνικὴ ἰδίως αἴρεσις παρεστάθη ὑπὸ τινων ὡς μάνδρα ἀγρίων καὶ λυσσαλέων θηρίων, ἀενάως ὠρυομένων καὶ ἀπειλούντων νὰ κατασπαράξωσι πάντα τὸν προστυχόντα. Ἀλλὰ βεβαίως ἔνιοι τῶν Κυνικῶν, παρὰ πάσας αὐτῶν τὰς ὑπερβολὰς, ἀπεδείχθησαν πολλῶν κρείσσονες ἢ ὅπως περιγράφει αὐτοὺς ὁ χαριέστατος Λουκιανός.

Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Κυνισμοῦ, Ἀντισθένης, ἦτο ἐκ τῶν φιλτάτων καὶ σωφρονεστάτων τοῦ Σωκράτους μαθητῶν, ἀνὴρ ἐνάρετος καθ' ὅλην τοῦ ὄρου τὴν ἐννοιαν, εὐθυρρήμων καὶ καλλιρρήμων συγγραφεὺς, ἔστω καὶ

ὀψιμαθής, ἀρχαῖκός τὸ ἦθος καὶ ἐμβριθής τὴν γνώμην (εἰ καὶ δυσμενῶς κρίνεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους). Οἰκῶν ἐν Πειραιεῖ διήνυε καθ' ἐκάστην τοὺς μέχρι Ἀθηνῶν τεσσαράκοντα σταδίους, ἵνα ἀκούσῃ τοῦ Σωκράτους. Ἐν τῷ «Συμπόσιῳ» τοῦ Ξενοφῶντος ἐρωτᾷ ὁ Σωκράτης τὸν Ἀντισθένην πῶς, οὕτω πένης ὢν, μέγα φρονεῖ ἐπὶ πλούτῳ; Πρὸς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀποκρίνεται ὁ Ἀντισθένης, ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὐχὶ ἐν τῷ οἴκῳ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πενίαν ἔχουσιν, ἀλλ' ἐν ταῖς ψυχαῖς· καταγγέλλει δὲ τοὺς πεινῶντας χρημάτων, ὡς πάσχοντας ὅμοια «ὥς περ εἴ τις πολλὰ ἐσθίων μηδέποτε ἐμπίπλαιο». Ὁ Ἀντισθένης ἐνόμιζε τὴν οἰκίαν τοῦ ἀληθῆ παράδεισον· οἱ πενιχροὶ τοῖχοι ἐφαίνοντο αὐτῷ «ἄλγεινοὶ χιτῶνες», οἱ ὄροφοι «πάνυ παχεῖαι ἐφειστρίδες» εἶχε δὲ καὶ στρωμνὴν τοσοῦτον ἀρκοῦσαν ὥστε δυσχερῶς πάνυ ἠγείρετο ἐκ τῆς κλίνης. Ὅταν βουληθῇ νὰ ἡδυπαθήσῃ «οὐκ ἐκ τῆς ἀγορᾶς τὰ τίμια ὠνεῖται, ἀλλ' ἐκ τῆς ψυχῆς ταμιεύεται»· εἶναι δὲ πάντοτε πρόθυμος νὰ μεταδίδῃ εἰς πάντα τὸν βουλούμενον τὸν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ (τοῦ Ἀντισθέτους) πλοῦτον. Καὶ τῷ ὄντι ὁ ἀρχηγέτης τῆς κυνικῆς σχολῆς ἐκέκτητο ἄφθονον ψυχικὸν πλοῦτον, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ποικίλων καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ φρονίμων αὐτοῦ ὑποθηκῶν. Ἐδίδασκε πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι «αἱ πόλεις ἀπόλλυνται ὅταν μὴ δύνωνται τοὺς φαύλους ἀπὸ τῶν σπουδαίων διακρίνειν»· ὅτι πάντων τῶν μαθημάτων ἀναγκαιότατον ἦτο τὸ κακὰ ἀπομαθεῖν· ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ καὶ ἀναπόβλητος καὶ αὐτάρκης πρὸς εὐδαιμονίαν, μηδενὸς ἄλλου προσδεομένη ἢ σωκρατικῆς ἰσχύος· ὅτι ἡ ἀληθὴς ἀρετὴ συνίσταται εἰς τὸ πράττειν τὸ ἀγαθόν, ἐπομένως οὔτε πολλῶν λόγων χρῆζει οὔτε πολλῶν μαθημάτων· ὅτι αὕτῃ μὲν ἡ ἀρετὴ εἶναι ὄπλον ἀναφαίρετον, ἡ δὲ φρόνησις τεῖχος ἀσφαλέστατον· ὅτι ὁ σοφὸς θέον νὰ ᾔῃ αὐτάρκης καὶ νὰ πολιτεύηται οὐχὶ κατὰ τοὺς κειμένους νόμους ἀλλὰ κατὰ τὰ παραγγέλματα τῆς ἀρετῆς· ὅτι ἐπὶ τέλους αὐτὸς ὁ Κυνισμὸς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ σύντομος ἐπ' ἀρετὴν ὁδός. Πάντες ἐνθυμοῦνται τὰς μεστὰς ἀποφθεγματικῆς ἀρχειυπίας καὶ εὐθυβόλου συνέσεως ῥήσεις τοῦ ἰδιογνώμονος τοῦ Ἀντισθέτους μαθητοῦ, Διογέτους τοῦ Σινωπέως, ὅστις κατάλυμα ἔχων τὸν ἐν τῷ Μητρώῳ πίθον, τοῦ μὲν θέρους ἐπὶ ψάμμου ζεστῆς ἐκυλίνδετο, τοῦ δὲ χειμῶνος ἀνδριάντας κεχιονισμένους περιελάμβανε, πανταχόθεν ἑαυτὸν συνασκῶν. Ὁ Διογένης ἦτο ὁ πρῶτος Ἕλληνα ὁ ὀνομάσας ἑαυτὸν «κοσμοπολίτην», ἐξ οὗ φανερόν ὅτι πρῶτοι οἱ Κυνικοὶ προεκήρυξαν διαρρήδη τὴν κοσμοπολίτειαν. «Οὐ γὰρ ἦσαν αὐτῷ θύραι, οὐδὲ οἶκος ἴδιος, οὐδὲ ἐστία· ἀλλ' οἴκοις μὲν ἐχρῆτο ταῖς

πόλεσι καὶ ἐνταῦθα διέτριβεν ἐν τοῖς κοινοῖς τε καὶ ἱεροῖς, ἅπερ ἰδρύνονται τοῖς θεοῖς, ἐστὶαν δὲ ἐνόμιζε τὴν γῆν ἅπασαν, ἥπερ ἐστὶ κοινὴ τῶν ἀνθρώπων ἐστία καὶ τροφός». Οὐχ ἥττον χρηστὸς ἀπεδείχθη καὶ ὁ τοῦ Διογένους μαθητὴς καὶ τοῦ Ζήνωνος διδάσκαλος Κράτης, ὁ ἐπονομασθεὶς «θυρεπχνοίκτης» «διὰ τὸ εἰς πᾶσαν εἰσιέναι οἰκίαν καὶ νουθετεῖν». Ὁ Κράτης, φορῶν κατὰ μὲν τὸ θέρος ἱμάτιον δασὺ «ἔν' ἐγκρατὴς ἦ» κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ῥάκος, ἔλεγεν ὅτι πατὴρ αὐτοῦ ἦτο ἡ ἀδοξία (ἡ καταφρόνησις δηλ. τῆς δόξης) καὶ ἡ πενία. Εὐμοιρῶν πλούτου, ἐδωρήσατο πᾶν ὅ,τι εἶχεν εἰς τοὺς ἐνδεεῖς, συνεπίκουρον ἔχων τὴν λογίαν αὐτοῦ καὶ χρηστοτάτην σύμβιον Ἰππαρχίαν· οὕτω δὲ ὁ πρόσθεν πλούσιος ἐγένετο οἰκεία προαιρέσει πτωχότατος ἐπαίτης, ἀρκούμενος καθ' ἐκάστην εἰς «χοίνικα θερμῶν». Εἰς τὸν Κράτητα ἀναφέρεται καὶ τὸ γνωστὸν δίστιχον, ὅτι ἔρωτα παύει λιμὸς, εἰ δὲ μὴ, χρόνος· «ἐὰν δὲ τούτοις μὴ δύνῃ χρῆσθαι, βρόχος». Ἐσεμνύνετο δὲ καὶ οὗτος οὐχ ἥττον τοῦ διδασκάλου του ἐπὶ κοσμοπολιτείᾳ, λέγων ὅτι πατὴρ αὐτοῦ εἶναι «πάσης χέρσου καὶ πόλις καὶ δόμος». Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι, οἱ τρώγοντες κρόμυα, σκόροδα καὶ θερμούς καὶ πίνοντες ψυχρινὸν ὕδωρ ἥδιον ἢ οἱ ἄλλοι τὸν Θάσιον οἶνον, οἱ φέροντες τρίβωνα, πήραν καὶ βάκτρον, ἀνυπόδητοι δὲ καὶ ῥακόδυτοι περιπατοῦντες, καὶ χαμαὶ ἐν τοῖς περιστώοις κοιμώμενοι, δὲν ἦσαν τοσοῦτον καταφρονηταὶ τῆς παιδείας, ὥς κοινῶς ὁμολογοῦνται· ὁ μὲν Ἀντισθένης ἔλεγεν ὅτι «ἀρχὴ παιδείας ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις» καὶ ὅτι οἱ μέλλοντες νὰ γίνωσιν ἀγαθοὶ ἄνδρες δέον «τὸ μὲν σῶμα ἀσκεῖν γυμνασίῳ, τὴν δὲ ψυχὴν παιδεύειν»· ὁ δὲ Διογένης «τὴν παιδείαν τοῖς μὲν νέοις σωφροσύνην, τοῖς δὲ πρεσβυτέροις παραμυθίαν, τοῖς δὲ πένησι πλοῦτον, τοῖς δὲ πλουσίοις κόσμον εἶναι»· καὶ ὁ Μόνιμος, ὅτι «κρεῖττον εἶναι τυφλὸν ἢ ἀπαίδευτον· τὸν μὲν γὰρ εἰς τὸν βόθρον, τὸν δ' εἰς τὸ βάραθρον ἐμπίπτειν». Τὴν ἀξίαν ὁμῶς τῆς παιδείας ἐξετίμων οἱ Κυνικοί, καθ' ὅσον αὕτη συνεβάλλετο εἰς τὴν ἀρετὴν· ἡ ἐπιστήμη ἔδει κατ' αὐτοὺς νὰ ποιῇ ἐπὶ πᾶσιν ἐνάρετον τὸν ἄνθρωπον, διὰ τῆς ἀρετῆς δὲ νὰ ἀποδεικνύῃ αὐτὸν εὐδαίμονα. Ἵνα καταστῇ εὐδαίμων ὁ ἄνθρωπος χρήζει μόνως τῆς ἀρετῆς. Πλοῦτος, δόξα, εὐγένεια καὶ πάντα τὰ μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας εἶναι ὅλως ἀδιάφορα. Τί ὠφελεῖ ὁ πλοῦτος, χωρὶς τῆς ἀρετῆς; τί ἡ εὐγένεια, τί ἡ δόξα; Ἡ δὲ πρὸ τῶν πόνων ἡδονὴ εἶναι τὸ βλαβερώτατον καὶ χαλεπώτατον πάντων τῶν κακῶν, καὶ τούτου ἕνεκα προηρεῖτο ὁ Ἀντισθένης νὰ πάσχη τὰς φρένας ἢ νὰ ἀπολαύῃ τῶν ἡδονῶν («μανεῖν μᾶλλον ἢ ἡσθεῖν»),

ἀσμένως δὲ θὰ κατετόξευε καὶ τὴν Ἀφροδίτην ἂν ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ αὐτήν. Ὡστε, κατὰ τοὺς Κυνικοὺς, μόνος ὁ ἐνάρετος εἶναι εὐδαίμων, ἡ δὲ ἀρετὴ ἔγκειται ἐν τῇ φρονήσει· οὐχὶ διὰ θεωριῶν ἀλλὰ δι' ἠθικῆς ἀσκήσεως γίνεται ἐπίκτητος ἡ ἀρετὴ, ὁ δὲ ταύτην κεκτημένος εἶναι ἀληθῶς σοφός. Ὡντως αὐτάρκης, ὄντως ἀγαθός, ὄντως τοῦ Θεοῦ ὁμοίωμα εἶναι μόνον ὁ σοφός· ἀλλ' ὀλίγιστοι μὲν εἶναι οἱ σπουδαῖοι, πάνπολλοι δὲ οἱ ἀπαίδευτοι, οἱ οὐδεμίαν ἔχοντες αἴσθησιν τῆς ἰδίας κακοδαιμονίας. Παρὰ τοῖς Κυνικοῖς δὲν ἤκμαζεν ἡ πολυθεότης, ἀλλ' εἷς καὶ μόνος θεός, πρὸς λατρείαν δὲ τοῦ θεοῦ ἤρκει μόνῃ ἡ ἀρετὴ. Ὁ Κράτης λατρεύει τὸν Ἑρμῆν καὶ τὰς Μούσας «οὐ δαπάναις τρυφεραῖς ἀλλ' ἀρεταῖς ὁσίαις»· τίς ἡ χρεία θυσιῶν, ἀφ' οὗ ἔξαρκεῖ μόνῃ ἡ ἀρετὴ; Καὶ οἱ μὲν ἀρχαιότεροι τῶν Κυνικῶν, καὶ ἐν τοῖς ὀλισθήμασιν αὐτῶν ἠπίσταντο τοῦλάχιστον νὰ διαφυλάττωσι τοὺς τύπους τῆς σωκρατικῆς σωφροσύνης, εἰ καὶ Διογένης ὁ Σινωπεὺς, παραβαλλόμενος πρὸς τὸν νήφοντα Σωκράτην, ἐνομίζετο αὐτόχρημα Σωκράτης μαινόμενος· ἀλλ' οἱ ὕστερον ἰδίως ἐχώρησαν κατὰ μικρὸν εἰς τοσοῦτον ἱταμότητος καὶ ἀγροικίας, τοσοῦτον δὲ θρασέως περιεφρόνησαν καὶ ἐξεφάυλισαν τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα τῆς κοινωνίας, καὶ τὰ ἄγραφα τῆς πολιτείας νόμιμα, ὥστε καὶ αὐτὸ τῆς σχολῆς τὸ ὄνομα, ὅλως ἐκμυκτηρισθὲν, ἐχρησίμευσεν ἔκτοτε καὶ ἔτι καὶ νῦν χρησιμεύει εἰς δῆλωσιν πάσης ἀναισχύντου καὶ ὑπερόπλου δοξασίας καὶ ἀξιώσεως.

Πλὴν τῆς Κυνικῆς ἤκμαζον τότε καὶ αἱ ἄλλαι μονομερεῖς σωκρατικαὶ σχολαί, ἡ μεγαρική, ἣν ἱδρυσεν ὁ Εὐκλείδης, συναναμίξας πρὸς τὴν σωκρατικὴν φιλοσοφίαν δόγματα ἐλεατικά, ἡ κυρηναϊκὴ, ἥς ἀρχηγέτης ἐγένετο ὁ Ἀρίστιππος, κλ. Ἐγκαλῶπισμα τῆς μεγαρικῆς αἵρεσεως ὑπῆρξε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὁ διασημότατος φιλόσοφος Στίλπων, ἀνὴρ ἀπλοῦς καὶ ἀρχαϊκὸς τὸ ἥθος, διαπρεπῆς ἐπὶ παρρησίᾳ καὶ ἀφιλοκερδεΐᾳ, τοσοῦτον δὲ τοὺς ἄλλους συνομήλικας φιλοσόφους «εὐρεσιλογίᾳ καὶ σοφιστείᾳ» παρευδοκιμήσας, ὥστε «μικροῦ δεῆσαι πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα ἀφορῶσαν εἰς αὐτὸν μεγαρίσαι». Διηγοῦνται ὅτι Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς, τὴν Μεγαρέων πόλιν καταλαβὼν καὶ λεηλατήσας, ἠρώτησε τὸν Στίλπωνα «μή τι τῶν ἐκείνου διήρπασται»· καὶ ὁ φιλόσοφος ἀπεκρίνατο ἀταράχως «μηδὲνα εἶδον τὰμὰ (τὴν ἐμὴν παιδείαν) φέροντα». Ἀλλοτε, τὸν ὀνειδίσαντα ὅτι ἔχει θυγατέρα ἀκόλαστον, ἠρώτησεν ὁ Στίλπων μεθ' ἰλαρότητος «ἐμὸν οὖν ἀμάρτημα τοῦτό ἐστιν ἢ ἐκείνης;» Ὁ Στίλπων δὲν ἐνέμεινεν ἐν τῷ μονομερεῖ καὶ ἐριστικῷ

χαρακτῆρι τῆς μεγαρικῆς σχολῆς, ἀλλὰ προσήγγισεν ὅπως εἰς τὰ κυνικά δόγματα, διὸ καὶ εὐλόγως ἐλέχθη ὅτι αἱ ἠθικαὶ τοῦ Στίλπωνος ἀρχαὶ εἶναι γνήσιαι κυνικαί. Ὡς οἱ περὶ τὸν Ἀντισθένην καὶ τὸν Κράτητα, ἐδόξαζε καὶ ὁ Στίλπων ὅτι τὸ τέλειον ἀγαθὸν ἔγκειται ἐν τῇ ἀπαθείᾳ, δηλ. ἐν τῇ ἀπαλλαγῇ τῶν παθῶν καὶ πάσης κακίας· ὅτι αὐτάρκης εἶναι μόνος ὁ σοφός, ὁ οὐδενὸς ἔχων χρεῖαν, ὅπως ἀπολαύσῃ τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας· ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀναπόβλητος, ὡς ἐμφαίνει ἡ προμνημονευθεῖσα πρὸς τὸν Δημήτριον ἀπόκρισις τοῦ φιλοσόφου· ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἐκ τῆς πατρίδος φυγὴ δὲν εἶναι κακὸν — «ποίων οὖν ἀγαθῶν ἡ φυγὴ στερίσκει ἢ τίνος κακοῦ παραιτία ἐστὶ;»· ὅτι μόνον τὸ ἀγαθὸν εἶναι τὸ τέλος, πάντα δὲ τὰ ἄλλα ἀδιάφορα. Ἐφ' ἱκανὸν χρόνον σχολάσας παρὰ τῷ Στίλπωνι, ὁ Ζήνων ἐφοίτησεν ἔπειτα πρὸς τοὺς ἀκαδημαῖκους, ὧν προΐσταντο τότε οἱ φιλόσοφοι Ξενοκράτης καὶ Πολέμων. Ὁ Ξενοκράτης διάδοχος τοῦ τὸν Πλάτωνα διαδεξαμένου Σπυρίππου, ἦτο, ὡς ἀποκαλεῖ αὐτὸν ὁ Σιμπλίκιος, «γνησιώτατος τῶν Πλάτωνος ἀκροατῶν» καὶ δὴ καὶ ἀνὴρ αὐτάρκης μὲν καὶ φιλαλήθης καὶ χρηστὸς, ἀλλ' ὅπως οὖν νωθρὸς τὴν φύσιν· «ὥστε λέγειν τὸν Πλάτωνα, συγκρίνοντα αὐτὸν Ἀριστοτέλει, τῷ μὲν μύωπος δεῖ, τῷ δὲ χαλινόῳ». Ἐδίδασκεν ὁ Ξενοκράτης, ὅτι τὸ μόνον βέβαιον καὶ ἀληθὲς κριτήριον εἶναι τὸ διὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, εἴτα δὲ, κατὰ δεύτερον βαθμὸν, τὸ διὰ τῆς αἰσθήσεως· ὅτι θεῖαι δυνάμεις διήκουσι διὰ τῶν ὑλικῶν στοιχείων· ὅτι ἀληθῶς εὐδαίμων εἶναι ὁ σπουδαῖαν ἔχων τὴν ψυχὴν· ὅτι ἡ εὐδαιμονία συνίσταται εἰς τὴν κτῆσιν τῆς οἰκείας ἀρετῆς καὶ τῆς ὑπηρετικῆς αὐτῇ δυνάμεως καὶ εἰς τὴν τελείωσιν πασῶν τῶν κατὰ φύσιν ἐνεργειῶν· καὶ ὅτι ἡ φιλοσοφία κυρίαν ἔχει ἐντολὴν νὰ καταπαύῃ τὸ ταραχῶδες τοῦ βίου καὶ νὰ ἐμποιῇ γαλήνην εἰς τὰς ψυχάς. Οὐχὶ ἄλλως ἐδίδαξε καὶ ὁ τοῦ Ξενοκράτους διάδοχος Πολέμων, εἰπὼν ὅτι χωρὶς ἀρετῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ εὐδαιμονία, ὅτι ἐν τοῖς πράγμασι δέον ἐπὶ πᾶσι νὰ γυμναζώμεθα καὶ οὐχὶ ἐν τοῖς διαλεκτικοῖς θεωρήμασιν, ἐν τέλει δὲ ὑποθέμενος στοιχεῖα εὐδαιμονίας, τὴν φύσιν καὶ τὰ κατὰ φύσιν, καὶ δογματίσας ὅτι ἄριστος βίος ὁ κατὰ φύσιν. Ὡς ἡ φιλόπονος καὶ ἀνθοδίαίτος μέλισσα, καθιζάνουσα ἐπὶ χλοερῶν καὶ εὐωδιστάτων ἀνθέων, ἀπομυζᾷ καὶ φέρει εἰς τοὺς ἐπηρεφεῖς σίμβλους τὸν γλυκὺν καὶ μελιτόεντα ὀπὸν, οὕτω καὶ ὁ Ζήνων, ἀκροατῆς γενόμενος τῶν ὀνομαστῶν τότε διδασκάλων, ἠδυνήθη, ὡς φρόνιμος καὶ διαγνωστικὸς φιλόσοφος, νὰ ἀπανθίσῃ πᾶν ὅ,τι ἄριστον ὑπῆρχεν ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς τῶν

χρόνων ἐκείνων σχολαῖς τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκ τοῦ Ἀντισθένης ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν ἐκ τοῦ Σωκράτους παρέλαβε τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐπιστήμην ἐν τῇ ἀδιασπάστῳ προσαλλήλῳ αὐτῶν συναφείᾳ. Τὴν αὐτάρκειαν τῆς ἀρετῆς, τὴν διάκρισιν τῶν ἀγαθῶν, κακῶν καὶ ἀδιαφόρων, τὴν ιδεώδη τοῦ σοφοῦ εἰκόνα, τὴν κοσμοπολιτείαν, τὴν «εὖλογον ἐξαγωγὴν» παρέλαβεν ὁ Ζήνιον ἐκ τῶν Κυνικῶν. Ἡ ὁμοιότης Ζήνωνος πρὸς τὸν Ἀντισθένην καὶ τοὺς ἄλλους ἡγέτας τῆς Κυνικῆς αἵρέσεως γίνεται φανερὰ ἐκ τῆς καθόλου ταυτοότητος τῶν ἠθικῶν δογμάτων. Τὸ τῶν Στωικῶν «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» βεβαίως ἔλκει τὴν γένεσιν ἐκ τοῦ προμνημονευθέντος δόγματος τοῦ Πολέμωνος· ἀλλ' ἤδη πρὸ τοῦ τρίτου τῆς Ἀκαδημείας σχολάρχου, ἀπεφήνατο Διογένης ὁ Σινωπεὺς ὅτι «δέον ἀντὶ τῶν ἀχρήστων πόνων τοὺς κατὰ φύσιν ἐλομένους ζῆν». Ὡς οἱ Κυνικοὶ ἔλεγον ὅτι «τέλος τὸ κατ' ἀρετὴν ζῆν, τὰ δὲ μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας ἀδιάφορα»· οὕτω καὶ ὁ Ζήνων, ὅτι «τῶν μὲν ὄντων τὰ μὲν ἀγαθὰ, οἷον φρόνησις δικαιοσύνη, ἀνδρεία, τὰ δὲ κακὰ, οἷον ἀφροσύνη, ἀδικία καὶ δειλία, τὰ δὲ ἀδιάφορα, οἷον πλοῦτος, δόξα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια». Ὡς ὁ Ἀντισθένης ἐδίδασκε «τεῖχος ἀσφαλέστατον, φρόνησις», παραπλησίως καὶ ὁ Ζήνων ὠνόμαζε τὴν φρόνησιν ἐπιστήμην. Ἀλλ' ὁ κτίστης τῆς Στοᾶς ἀποδεξάμενος τὰ κυνικὰ δόγματα, ἔγνω νὰ ὑποκεράσῃ καὶ καμινεύσῃ αὐτὰ ἐν τῷ ἰδίῳ χωνευτηρίῳ, οὕτω δὲ παρέσχεν εἰς τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν ὄψιν κεκαθαρμένου καὶ ἐξηυγενισμένου Κυνισμοῦ. Ὅσα οἱ Κυνικοὶ ἐστρέβλωσαν διὰ τῆς ἰδίας ὑπερβολῆς, αὐτὰ ταῦτα ἠνώρθωσαν καὶ συνήρμωσαν οἱ περὶ τὸν Ζήνονα κατὰ τρόπον μᾶλλον συνάδοντα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτους· διὸ οὐχὶ ἀλόγως παρατηρεῖ ὁ K. Ogereau, ὅτι ἡ Στοὰ n' est qu' un Cynisme agrandi. Οὐχ ἥττον προσφυῶς γράφει καὶ ἕτερος συγγραφεὺς, τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπιστήμων. «Κυνικοὶ καὶ Στωικοὶ ἐφάπτονται ἀλλήλων· ἐκεῖνοι μὲν λέγουσιν ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ μόνον ἀγαθόν, πάντα δὲ τὰ ἄλλα ἀδιάφορα· οὗτοι δὲ, ὅτι ἡ διάκρισις εἶναι μὲν καθόλου ἀληθής, ἀλλ' ἐν τοῖς ἀδιαφόροις ὑπάρχουσι καὶ τινα αἰρετώτερα τῶν ἄλλων· λ. χ. ἡ ὑγίεια, εἰ καὶ μὴ εἶναι τέλειον ἀγαθόν, ὁμολογεῖται ὅπωςδήποτε προκριτωτέρα τῆς νόσου. Ὁ μὲν Κυνισμὸς ἀρνεῖται καὶ παρ' οὐδὲν τίθεται τὰ τοῦ κόσμου, καταφρονεῖ τῆς ἐπιστήμης, βδελύσσεται τὴν πολιτικὴν, κατολιγωρεῖ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ χλευάζει τὴν φιλοπατρίαν. Ἀπ' ἐναντίας οἱ Στωικοὶ περιέπουσι τὰς ἐπιστήμας, καταλείπουσιν ἐλεύθερον τὸν σοφὸν νὰ πράττῃ τὰ κοινὰ, οὐδαμῶς δὲ διασύρουσι τὰς

θησκευτικὰς προλήψεις · συνελόντι εἰπεῖν, ὁ μὲν Κυνισμὸς συνεπάγεται τὴν ἀπὸ τοῦ ἔξω κόσμου ἀποχώρησιν, ὁ δὲ Στωικισμὸς τὴν εἰς τὸν ἔνδον βίον συνάθροισιν». Τοιούτῳ τρόπῳ, οἱ Στωικοὶ διεφύλαξαν ὅπως οὖν ἀκραιφνέστερον τῶν Κυνικῶν τὸ ἀρχέγονον ἦθος τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας, εἰ καὶ ἀληθεύει ὅτι τὰ ὑπὸ τῆς Στοᾶς παρειλημμένα κυνικὰ δόγματα οὐχὶ ἐκ τοῦ παραχρῆμα ἀλλ' ἡρέμα καὶ κατὰ μικρὸν ἐμετριάσθησαν καὶ διερρύθμισθησαν ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον καὶ ἀνθρωπινώτερον. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλοθεν δεδανεισμένα δὲν εἶναι μικροῦ λόγου ἄξια. Ἐκ τοῦ Πλάτωνος ἐσταχυολόγησεν ὁ Ζήνων οὐκ ὀλίγα ἀναγόμενα εἰς τὰς πρώτας καὶ μεγίστας ἀρετὰς, εἰς τὰ πάθη καὶ εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ παντός, ὡς κάλλιστα κατὰ φύσιν ἀπειργασμένου ἔργου καὶ κατὰ τὸν εἰκότα λόγον, «ζώου ἐμψύχου, νοεροῦ τε καὶ λογικοῦ» · ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους ἔλαβον οἱ Στωικοὶ τὴν θεωρίαν τοῦ συλλογισμοῦ, ἣν διεπλάτυνεν ἰδίως ὁ Χρύσιππος, τὸν πυρῆνα τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας» καὶ ἄλλας φυσικὰς θεωρίας, καὶ μάλιστα τὴν ἀριστοτελικὴν διαστολὴν τῆς εἰδικῆς καὶ τῆς ὕλικῆς αἰτίας καὶ τὰ τῆς ὕλης, αὐτῆς καθ' ἑαυτήν. Περὶ τῆς σχέσεως καὶ συγγενείας τῆς πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν στωικὴν, συνέταξαν ἀξιολόγους διατριβάς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὁ Hafner (*Platonis et Stoicorum de virtutibus primariis doctrinarum comparatio*. Turici 1849), ὁ Münzer (*de Aristotelis Ethica cum Stoicorum collata*. Berolini 1863), ὁ ἐν Βερολίνῳ δόκιμος καθηγητὴς Weissenfels (*de Platonicae et Stoicae doctrinae affinitate*. Berolini 1891) καὶ ὁ καθηγητὴς Siebeck (*Der Zusammenhang der aristotelischen und stoischen Naturphilosophie* ἐν ταῖς «Ζητήσεσι περὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων (1873) ἀπὸ τῆς 190 μέχρι τῆς 289 σελίδος). Ὁ Κ. Siebeck, ὁ πάνυ ἐπιστημόνως ἐξιστορήσας καὶ τὴν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι ψυχολογίαν, διατείνεται ἐν τῇ προκειμένῃ πραγματείᾳ, ὅτι οἱ Στωικοὶ τὰς πλείστας τῶν φυσικῶν θεωριῶν τῶν ὀφείλουσιν εἰς τὸν Σταγίριτὴν, σφάλλονται δὲ οἱ λέγοντες ὅτι εἰς τὴν Στοᾶν ἐπέδρασε κατ' ἐξοχὴν ἡ ἡρακλείτειος φυσιολογία. Ἀλλ' ὅμως εἶναι ἀαμφισβήτητος ἡ συνάφεια τῶν φυσικῶν τῆς Στοᾶς ἀρχῶν πρὸς τὰς περὶ φύσεως θεωρίας τοῦ βαθυνουστάτου τῶν πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφων. Ὡς ὁ Πλάτων, οὕτω καὶ ὁ Ζήνων, ἀναδραμὼν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Σωκράτους χρόνους, ἐστήριξε τὴν φυσικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν ἐν μέρει ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης, ἥτις, συναρμόσασα τὸν λόγον πρὸς ὠρισμένον στοιχεῖον. τὸ πῦρ, ἐνεκαίνισε πρώτη τὸ δόγμα τῆς κατὰ περιόδους ἐκπυρώσεως καὶ παλιγγενεσίας

τοῦ κόσμου. Ὁ Ἡράκλειτος παρέσχε τὸ ἐνδόσιμον εἰς πολλὰς καὶ ἐμβριθεστάτας μελέτας· πρῶτος ὁ Schleiermacher ἐπεχείρησε, ἀρχομένου τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος, νὰ διαλευκάνῃ τὴν ἡρακλείτειον φιλοσοφίαν· τὰ παρεπόμενα εἰδικὰ συγγράμματα τοῦ Lassalle (τοῦ περιβοήτου καὶ ἀτυχοῦς πρωτοστάτου τῆς παρὰ Γερμανοῖς «κοινωνικῆς δημοκρατίας»), τοῦ Bernays, τοῦ Schuster, τοῦ Pfleiderer καὶ ἄλλων μαρτυροῦσιν ὅποσον καὶ ἡλίκον προσνέμεται κῦρος καὶ ἀξίωμα, ἐν τῇ καθόλου φιλοσοφίᾳ, πρὸς τὸν μέγαν καὶ σκοτεινὸν ἐξ Ἐφέσου φιλόσοφον. Ἡ «ἐκπύρωσις» εἶναι, παρὰ πάσας τοῦ Schleiermacher, τοῦ Hegel καὶ τοῦ Lassalle τὰς ἐναντιολογίας, δόγμα ἡρακλείτειον, ταύτην δὲ τὴν «ἐκπύρωσιν» ἡσπάσαντο κατ' οὐσίαν καὶ οἱ Στωικοί. Καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἡ ἡρακλείτειος ἐκπύρωσις εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἐπιφανοῦς ἄγγλου φιλολόγου καὶ τῶν τοῦ Ἡρακλείτου ἀποσπασματίων κριτικωτάτου ἐκδότου, K. Bywater, οὐχὶ φυσικὴ καταστροφή, ἀλλ' οἶονεὶ αἰσθητὴ εἰκὼν τοῦ διὰ πάντων διήκοντος νόμου τῆς κινήσεως καὶ τῆς ἀλλοιωσεως, καὶ τότε ἡ θεωρία αὕτη ἔχει ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὰς ἐπικρατούσας παρὰ τοῖς Στωικοῖς δόξας. Γνωστὸν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀπεικάζει τὰ πάντα πρὸς ποταμοῦ ῥοήν· ὁ κόσμος εἶναι πῦρ αἰέζων· ἐκ πυρὸς τὰ πάντα συνίστανται καὶ εἰς τὸ πῦρ ἀναλύονται. Ὁ κόσμος γίνεται οὕτω· τὸ πῦρ πυκνούμενον ἐξυγραίνεται, συνιστάμενον γίνεται ὕδωρ, πηγνύμενον δὲ τὸ ὕδωρ εἰς γῆν τρέπεται, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ὁδὸς ἐπὶ τὸ κάτω· πάλιν δὲ αὕτη μὲν ἡ γῆ χεῖται, ἐξ ἧς τὸ ὕδωρ γίνεται, ἐκ δὲ τούτου τὰ λοιπὰ, σχεδὸν πάντα, ἀνάγονται εἰς τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀναθυμίασιν· αὕτη δὲ εἶναι ἡ ἐπὶ τὸ ἄνω ὁδός. Ἀναιρῶν ἐκ τῶν ὅλων τὴν ἡρεμίαν καὶ τὴν στάσιν, ὡς ἰδίαν τῶν νεκρῶν, ἐδόξαζεν ὁ Ἡράκλειτος ὅτι τὰ πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι θάνατος καὶ ὁ θάνατος ζωὴ, ὅτι πάντα γίνονται κατ' ἔριν, ὅτι δηλ. πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐπικρατεῖ ἐναντιοτροπὴ καὶ ἐναντιοδρομία, ἥτις εἶναι ὁ οὐσιώδης ὅρος τῆς τοῦ κόσμου ἁρμονίας. Ὁ «λόγος ξυνός» τουτέστιν ἡ «εἰμαρμένη» εἶναι ὁ παντοδύναμος νόμος, καθ' ὃν ἡ παγκόσμιος συντελεῖται λειτουργία. Τὸ «πῦρ» τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι οὐχὶ τὸ κοινῶς λεγόμενον πῦρ, ἀλλ' οὐρανία καὶ θεία δυνάμεις, ἥτις ἀενάως κινουμένη, διήκει διὰ πάντων καὶ εἶναι ἡ ὑπερτάτη πάσης ζωῆς καὶ κινήσεως αἰτία. Ἀναντιρρήτως τὸ δόγμα τῆς «ἐκπυρώσεως» παρέλαβον οἱ Στωικοί ἐκ τοῦ Ἡρακλείτου· ἀλλὰ τοῦτο τὸ ἡρακλείτειον «πῦρ» γίνεται παρ' αὐτοῖς «τεχνικὸν καὶ νοερὸν πῦρ» καὶ πνευματοποιεῖται. Ἀντὶ τῶν τριῶν ἡρακλείτειων στοιχείων, οἱ Στωικοί ἔχουσι τέσσαρα·

τὸ δόγμα τοῦ «πάντα ῥεῖ καὶ οὐδὲν μένει» ἀνεπληρώθη διὰ τῆς «μεταβολῆς», ἡ δὲ πολυθρύλητος «ἀλλοίωσις» ἀναπληροῦται ἐπ' ἴσης διὰ τῆς θεωρίας τῆς μίξεως τῶν οὐσιῶν, τῆς γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «κράσεως δι' ὅλων». Ἀλλ' εἴτε ἐκ τοῦ Ἡρακλείτου, ὡς ὁμολογοῦσιν οἱ πολλοί, ἐδανείσατο ἡ Στοὰ τὸ δόγμα τῆς ἐκπυρώσεως καὶ διακοσμήσεως τοῦ κόσμου, εἴτε ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς θέλει ὁ καθηγητὴς Siebeck, πρέπει νὰ θαυμάσῃ τις πῶς κατώρθωσαν οἱ οὐκ ὀλίγα ἐκ τῶν προγενεστέρων καὶ συγχρόνων φιλοσόφων ἐρανισάμενοι Στωικοὶ νὰ περιάψωσι τοσοῦτον αὐτοτελῆ καὶ ἀρχέτυπον χαρακτῆρα εἰς τὸ ἴδιον φιλοσοφικὸν σύστημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεφάνητο ὅτι «πάντα εὗρηται ἀλλ' οὐ συνῆκται» · καὶ οἱ Στωικοὶ ὀλίγα ἐπενόησαν τὰ πλεῖστα δὲ συνήγαγον, ἀλλ' οὕτω δεξιῶς, ἐπιστημόνως καὶ ἰδιορρύθμως διεξήγαγον καὶ ἐλεπτουργήσαν τὴν συναγωγὴν ταύτην, ὥστε πάντα σχεδὸν τὰ στωικὰ θεωρήματα φέρουσι τὴν σφραγίδά ἀξιοθαυμάστου πρωτοτυπίας. Οἱ Στωικοὶ κατώρθωσαν νὰ διακοσμήσωσι μετὰ τοσαύτης δημιουργικῆς εὐτεχνίας καὶ συνέσεως τὰ ἀλλότρια δόγματα, ὥστε καὶ ὁ διαγινώσκων τὴν ἐκ τοῦ Ἡρακλείτου ἢ ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀρχὴν τῆς δεῖνος καὶ δεῖνος θεωρίας, καταλαμβάνεται ὑπὸ θαυμασμοῦ ἐπὶ τῇ εὐμεθόδῳ καὶ ἀληθῶς φιλοσοφικῇ ἀγχινοίᾳ, μεθ' ἧς οἱ Στωικοὶ ἀνέπτυξεν, διεμόρφωσαν καὶ ἐκαλλιτέχνησαν ἐν ἰδίῳ ῥυθμῷ πᾶσαν ἐν τῇ γενέσει αὐτῆς ἀλλοτρίαν δόξαν. Ὅτι ἡ Στοὰ εἶναι γνήσιον γέννημα ἐλληνικῆς διανοίας, ἀπηλλαγμένης πάσης ἕξωθεν ἐπιδράσεως, καθίσταται φανερόν πρῶτιστα καὶ μάλιστα ἐκ τῆς πολλαπλῆς αὐτῆς ἀλληλουχίας πρὸς τὰ πρότερον ἢ σύγχρονα τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων συστήματα · αὕτη δὲ ἡ ὀργανικὴ ἀλληλουχία εἶναι, ὡς εἵπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἡ ἐπισημοτάτη ἀναίρεσις τῶν ἐπιχειρημάτων ὅσα ἐπάγονται οἱ ἀσμενίζοντες εἰς τὴν ἀφελῆ ὑπόθεσιν περὶ τοῦ ἀσιατογενοῦς τῆς Στωικῆς αἰρέσεως.

A.

Ἡ μὲν σοφία εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπιστήμη, ἡ δὲ φιλοσοφία ἄσκησις ἐπιτηδείου τέχνης · «ἐπιτήδειον δὲ εἶναι μίαν καὶ ἀνωτάτω τὴν ἀρετὴν, ἀρετὰς δὲ τὰς γενικωτάτας τρεῖς, φυσικὴν ἠθικὴν καὶ λογικὴν». Ἡ φιλοσοφία εἶναι λοιπὸν ἄσκησις τέχνης, καὶ δὴ καὶ τῆς ὑψίστης τέχνης ἥτοι τῆς ἀρετῆς · ἡ φιλοσοφία διδάσκει τὴν ἀρετὴν. ἢν μανθάνει τις διὰ τῆς ἀσκήσεως, εἶναι δὲ αὕτη καθ' ἑαυτὴν μελέτη τῆς ἀρετῆς ἢ μᾶλλον εἰπεῖν εἶναι αὕτη ἡ ἀρετὴ, μόρια δὲ τῆς

γενικωτάτης ἀρετῆς αἱ ἄλλαι κατ' ἰδίαν ἀρεταί, ὧν τὸ ἄθροισμα συνιστᾷ τὸν ἠθικὸν βίον. Ἡ τριχῇ τῆς φιλοσοφίας διαίρεσις προσάδει πρὸς τὰ τρία γενικώτατα τῆς ἀρετῆς εἶδη, ἥτοι εἰς τὴν ἀρετὴν, τὴν ἐγκειμένην ἐν τῇ γνώσει τῆς φύσεως, εἰς τὴν τοῦ ἥθους καὶ εἰς τὴν τῆς λογικῆς παιδεύσεως — «ἀρετὰς τὰς γενικωτάτας τρεῖς, φυσικὴν, ἠθικὴν καὶ λογικὴν» καὶ πάλιν «τριμερὴς ἐστὶν ἡ φιλοσοφία, ἥς τὸ μὲν φυσικόν, τὸ δὲ ἠθικόν, τὸ δὲ λογικόν· καὶ φυσικὸν μὲν ὅταν περὶ κόσμου ζητῶμεν καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ· ἠθικὸν δὲ τὸ κατησχολημένον περὶ τὸν ἀνθρώπινον βίον, λογικὸν δὲ τὸ περὶ τὸν λόγον, ὃ καὶ διαλεκτικὸν καλοῦσιν». Οἱ πρὸς τὰς παρομοιώσεις ἐπιρρέπεῖς Στωικοὶ παρείκαζον τὴν φιλοσοφίαν πρὸς ζῶον, «ὅστοις μὲν καὶ νεύροις τὸ λογικὸν προσομοιοῦντες, τοῖς δὲ σαρκωδεστέροις τὸ ἠθικόν, τῇ δὲ ψυχῇ τὸ φυσικόν»· ἢ πρὸς ὦν, «οἱ δὲ ὦψ φασιν αὐτὴν εἶναι παραπλήσιον· ἐώκει τῇ μὲν λεκίθῳ τὰ ἠθικά, τῷ δὲ λευκῷ τὰ φυσικά, τῷ δὲ ἔξωθεν ὀστρακῷ τὰ λογικά»· ἢ καὶ πρὸς ἀγρόν· «τὸν γοῦν κατὰ φιλοσοφίαν λόγον τρίδυμον ὄντα τοὺς παλαιοὺς ἀγρῷ φασιν ἀπεικάζειν· τὸ μὲν φυσικὸν αὐτοῦ δένδροις καὶ φυτοῖς παραχλόντας, τὸ δὲ ἠθικὸν καρποῖς, ὧν ἕνεκα καὶ τὰ φυτὰ, τὸ δ' αὖ λογικὸν φραγμῷ καὶ περιβόλῳ». Ἐκ τῶν διαφορῶν τούτων παρομοιώσεων, γίνεται φανερόν ὅτι ἡ λογικὴ εἶχε παρὰ τοῖς Στωικοῖς θέσιν ὑποδεοῦς θεραπαινίδος, παρισταμένη ὡς προπαιδεῖα μᾶλλον τῶν δύο ἄλλων μαθήσεων ἢ ὡς αὐτοτελὴς μάθησις. Οὐδὲν ἦττον ἐπικρατεῖ ἀμφισβήτησις περὶ τῆς βαθμολογικῆς διατάξεως τῶν τριῶν τούτων τῆς φιλοσοφίας γενῶν. Κατὰ τὸν Χρύσιππον, οἱ νέοι δέον νὰ ἀκροῶνται πρῶτον τῶν λογικῶν, δεύτερον τῶν ἠθικῶν, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν φυσικῶν μαθημάτων· καὶ κατὰ τὸν Σέξτον τὸν Ἐμπειρικόν, «οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἄρχειν μὲν φασὶ τὰ λογικά, δευτερεύειν τὰ ἠθικά, τελευταῖα δὲ τετάχθαι τὰ φυσικά». Ἄλλοι τάσσουσι πρῶτον τὸ λογικόν, δεύτερον τὸ φυσικόν καὶ τρίτον τὸ ἠθικόν, λόγῳ ὅτι, ὡς ἄγον εἰς τὸ βάθος, τὸ ἠθικόν τῆς φιλοσοφίας δέον νὰ ταχθῇ ἔσχατον πάντων. Εἰς τὸν Ζήνωνα ἀναφέρεται ἢ εἰς τρία μέρη ἐπιστημονικὴ διαίρεσις τῆς φιλοσοφίας. Ναὶ μὲν ἐλέχθη ὅτι πρῶτος ὁ Σωκράτης διεῖλε τὴν φιλοσοφίαν εἰς ἠθικὴν, φυσικὴν καὶ λογικὴν· ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἐχώριζε τὴν συλλογιστικὴν αὐτοῦ μέθοδον ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου θέματος οὐδὲ ἀπέδειξε τὴν διαλεκτικὴν ἰδιαιτέραν ἐπιστήμην. Καὶ ἐπὶ τοῦ Πλάτωνος, ἡ λογικὴ δὲν ἔχει αὐτοτελῆ ὑπαρξιν· ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Ἀριστοτέλει, ὅστις εἶναι ὁμολογουμένως τῆς λογικῆς ὁ πατήρ, ἡ ἐπιστήμη αὕτη οὐδὲν

ἔχει ἴδιον ὄνομα, οὐδὲ καταλέγεται ὠρισμένως εἰς τὰ γένη τῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὴν γνώμην Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ «τῶν εἰπόντων τῆς φιλοσοφίας τὸ μὲν τι εἶναι φυσικόν, τὸ δὲ ἠθικόν, τὸ δὲ λογικόν, δυνάμει μὲν Πλάτων ἐστὶν ἀρχηγός, περὶ πολλῶν μὲν φυσικῶν, περὶ πολλῶν δὲ ἠθικῶν, οὐκ ὀλίγων δὲ λογικῶν διαλεχθεῖς· ῥητότατα δὲ οἱ περὶ τὸν Ξενοκράτη καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου, ἔτι δὲ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἔχονται τῆςδε τῆς διαιρέσεως». Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου συνάγεται ὅτι οὐχὶ διαῤῥήδην ἀλλ' ἀῤῥήτως ἐνεκαίνισεν ὁ Πλάτων τὴν διαίρεσιν ταύτην, διαλαβὼν λ. χ. ἐν τῷ «Τιμαίῳ» περὶ τῆς φυσικῆς, ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» καὶ τοῖς «Νόμοις» περὶ τῆς ἠθικῆς, καὶ ἐν τῷ «Παρμενίδῃ» τῷ «Θεαίτητῳ» καὶ τῷ «Σοφιστῇ» περὶ τῆς διαλεκτικῆς. Ἐνταῦθα δυνατόν νὰ παρατηρήσῃ τις, ἐπόμενος εἰς τὸν Λαέρτιον, ὅτι, ὡς τὸ πάλαι ἐν τῇ τραγωδίᾳ πρότερον μὲν μόνος ὁ χορὸς διεδραμάτιζεν, ὕστερον δὲ Θεσπὶς ἓνα ὑποκριτὴν ἐξεῦρε πρὸς διανάπαυσιν τοῦ χοροῦ, καὶ δεύτερον Αἰσχύλος, τὸν δὲ τρίτον Σοφοκλῆς, καὶ συνεπλήρωσαν τὴν τραγωδίαν· οὕτω καὶ τῆς φιλοσοφίας ὁ λόγος πρότερον μὲν ἦτο μονοειδὴς ὡς ὁ φυσικός, δεύτερον δὲ Σωκράτης προσέθηκε τὸν ἠθικόν, τρίτον δὲ Πλάτων τὸν διαλεκτικόν, καὶ ἐτελεσιούργησε τὴν φιλοσοφίαν. Ἀλλὰ ταῦτα οὐδαμῶς ἀναιροῦσι τὴν παράδοσιν ὅτι πρῶτος ὁ Ζήνων ἐνεκαίνισεν ἐπιστημονικῶς τὴν τριχοτομίαν τῆς φιλοσοφίας, τάξας πρῶτον τὸ λογικόν, δεύτερον τὸ φυσικόν καὶ τρίτον τὸ ἠθικόν. Ὁ ὅρος «λογικὴ» εἰσῆχθη εἰς τὴν φιλοσοφίαν οὐχὶ ὑπὸ τῶν Περιπατητικῶν ἀλλ' ὑπὸ τῶν Στωικῶν· ὁ καθηγητὴς Hirzel ἐν τῇ μικρᾷ λατινικῇ διατριβῇ του *de logica Stoicorum* (1879) ἀπέδειξεν ὅτι τὴν λογικὴν ἐπιστήμην, περιλαμβάνουσιν τὴν διαλεκτικὴν καὶ τὴν ῥητορικὴν, ἐπενόησαν πρῶτοι οἱ Στωικοί.

Βεβαίως ἡ λογικὴ τῶν Στωικῶν δὲν ἔχει ὅσῃν τὰ ἄλλα δύο τῆς φιλοσοφίας μέρη σημασίαν. Ὑπὸ τῷ ὀνόματι τῆς «λογικῆς» οἱ Στωικοὶ περιελάμβανον, ἰδίως ἀπὸ τοῦ Χρυσίππου, ποικίλας ἐπιστημονικὰς ζητήσεις, αἵτινες δὲν ὑπάγονται ἅπασαι εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἔχουσι δὲ τοῦτο μόνον κοινὸν ἀλλήλαις, ὅτι ἅπασαι ἀνάγονται εἰς τοὺς τυπικοὺς ὅρους τῆς διανοήσεως καὶ ἀποδείξεως. Διαιροῦσι δὲ τὸ λογικόν μέρος εἰς δύο ἐπιστήμας, τὴν ῥητορικὴν (εὖ λέγειν) καὶ τὴν διαλεκτικὴν («ὀρθῶς διαλέγεσθαι περὶ τῶν ἐν ἐρωτήσῃ καὶ ἀποκρίσει λόγων»)· ταύταις προστίθενται καὶ τὸ περὶ κανόνων καὶ κριτηρίων. Τὸ «εὖ λέγειν» ἐτίθεντο ἐν «τῷ ἀληθῇ καὶ προσήκοντα λέγειν», τούτου δ' ἐνεκα ὀρίζεται ἡ διαλεκτικὴ ἐπιστήμη ἀληθῶν καὶ ψευδῶν καὶ οὐδετέρων (τῶν οὔτε ἀληθῶν

οὔτε ψευδῶν). Ἐλεγον ὁμῶς οἱ Στωικοὶ ὅτι ἡ ὀρθότης τῆς φράσεως εἶναι καθόλου ἀχώριστος ἀπὸ τῆς ὀρθότητος τῆς διανοίας. Ὁ λόγος εἶναι διττός, ἐνδιάθετος καὶ προφορικός· καὶ ἐνδιάθετος μὲν εἶναι ὁ ἐν νῷ λαμβανόμενος, δηλαδή ὁ ἔσω, ὁ ἐν τῇ διαθέσει· προφορικός δὲ ὁ ἔξω προῖων, ὁ ἐν τῇ προφορᾷ. Ὁ λόγος ὁ ἐνδιάθετος εἶναι τὸ κίνημα τῆς ψυχῆς, τὸ ἐν τῷ διαλογιστικῷ γινόμενον ἄνευ τινὸς ἐκφωνήσεως· ὁ λόγος δὲ ὁ προφορικός, τὸ ἀπὸ τῆς διανοίας ῥεῦμα, διὰ στόματος ἰὸν μετὰ φθόγγου. Αὕτη ἡ ἀπλῆ φωνὴ ἔχει πρῶτον ὅρον τὸν λόγον, διότι ἐρμηνεύεται ἐτυμολογικῶς φῶς νοῦ· ὅπόσον δὲ στενῶς ἡ φωνὴ συνάπτεται πρὸς τὸν λόγον, γίνεται καὶ ἐκ τούτου δῆλον ὅτι οἱ Στωικοὶ ὀνόμιζον τὴν φωνὴν ἀπόμοιραν αὐτῆς τῆς ψυχῆς, ἰσχυρίζόμενοι ὅτι ἐκεῖ πρέπει νὰ ἔχη καὶ ἡ διάνοια τὴν ἑδραν αὐτῆς, δηλ. ἐν τῷ ἄνω μέρει τοῦ στήθους καὶ οὐχὶ ἐν τῇ κεφαλῇ. Εἶναι λοιπὸν ἡ διάνοια, ἐφ' ὅσον μένει ἐντὸς τοῦ στήθους, λόγος, γίνεται δὲ λέξις ἅμα ἐξαγγελλομένη, διὸ καὶ διεῖλον τὴν διαλεκτικὴν εἰς δύο μέρη, τὸν περὶ σημαινόντων καὶ τῶν σημαινομένων, ὧν ἑκάτερον ἔχει πολλὰς ὑποδιαίρεσεις· εἰς τὴν ἐπιστήμην δὲ τῶν σημαινόντων καταλέγουσι τὴν γραμματικὴν, τὴν ποιητικὴν καὶ τὴν θεωρίαν τῆς μουσικῆς. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μεγάλης ὠφελείας πρόξενος, διότι ἀποδεικνύει τὸν σοφὸν ὄντως καὶ κατ' ἀλήθειαν σοφόν· εἶναι δὲ ἡ διαλεκτικὴ αὐτόχρομα ἀρετὴ, διδάσκουσα ἡμᾶς νὰ διακρίνωμεν τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς, καὶ τὸ πιθανῶς ἀπὸ τοῦ ἀμφιβόλως λεγομένου καὶ ἀνάγουσα τὰς φαντασίας ἡμῶν εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἡ ῥητορικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ «εὖ λέγειν ἐν μήκει καὶ διεξόδῳ», ἡ διαφορὰ δὲ ῥητορικῆς καὶ διαλεκτικῆς εἶναι οἷα ἡ τοῦ «λέγειν» καὶ «διαλέγεσθαι». Ὁ Ζήνων ἐρωτηθεὶς κατὰ τί διαφέρει ἡ διαλεκτικὴ τῆς ῥητορικῆς, συστρέψας τὴν χεῖρα καὶ πάλιν ἐξαπλώσας, εἶπε «τούτῳ»· κατὰ μὲν τὴν συστροφὴν τὸ στρογγύλον καὶ βραχὺ τῆς διαλεκτικῆς τάσσω ἰδίωμα, διὰ δὲ τῆς ἐξαπλώσεως καὶ ἐκτάσεως τῶν δακτύλων τὸ πλατὺ τῆς ῥητορικῆς δυνάμειος αἰνιττόμενος. Ἄλλως δὲ ὁ Ζήνων παρήγει τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ νὰ ἀσκῶνται περὶ τὴν διαλεκτικὴν, δὲν ἦτο ὁμῶς ὑπεράγαν θαυμαστῆς τῶν διαλεκτικῶν σοφισμάτων· παρέβαλλε δὲ τὰ διαλεκτικὰ τεχνήματα «τοῖς εἰκαίοις μέτροις, οὐ πυρὸν οὐδ' ἄλλο τι τῶν σπουδαίων μετροῦσιν ἄλλ' ἄχυρα καὶ κόπρια». Φαίνεται οὐδὲν ἦττον ὅτι ὁ Ζήνων, ἕνεκα τῆς πρὸς τοὺς Μεγαρικοὺς ὁμιλίας του, δὲν ἦτο ὅλως ἀπηλλαγμένος τῶν λεπτῶν ἐκείνων συλλογιστικῶν θεωριῶν, αἵτινες, χωροῦσαι ἐνίοτε πέρα τοῦ δέοντος, μετέχουσι σοφιστικοῦ τινος

χαρακτήρος. Μεγαρικῆς μᾶλλον σοφιστείας ἢ λογικῆς συνέσεως ὅζει τὸ ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος λεχθὲν, ὅτι δύναται τις νὰ δικάσῃ δύο ἐρίζοντας, καὶ ὅταν μόνον τὸν ἕτερον ἀκούσῃ· πρὸς τὸν εἰπόντα «μηδὲ δίκην δικάσῃς πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς» ἀντέλεξεν ὁ Ζήνων· ἐὰν ὁ πρότερος ἀποδείξῃ ὅτι ἔχει δίκαιον, περιττὸν νὰ ἀκούσῃς τί λέγει ὁ δεύτερος, διότι ἡ διαμφισβητούμενη ὑπόθεσις πρόκειται τότε τοῖς πᾶσι καθαρά· ἐὰν ὁ πρότερος μὴ ἀποδείξῃ τὸ δίκαιόν του, ἡ ἔρις λύεται ὑπὲρ τοῦ δευτέρου, τότε δὲ καὶ τούτου ἡ ἀπολογία εἶναι οὐδὲν ἥττον τῆς τοῦ προτέρου ἀνωφελής. Πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι οἱ Στωικοὶ ἤκιστα συνεβάλλοντο εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν ῥητορικῶν μελετημάτων, μάχονται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι, καὶ μάλιστα ἡ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς, λέγοντος διαρρήδην, ὅτι οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλόσοφοι «οὐ μικρὰν φροντίδα τοῦ λεκτικοῦ τόπου ἐποιήσαντο». Ἦδη ὁ τῆς Στοᾶς ἀρχηγέτης συνέταξε πόνημα περὶ λέξεων, ἠκρίβωσε τὰς διαφορὰς ὀνομάτων καὶ οὐκ ὀλίγους ὑπετύπωσε εὐφρεστάτους ὀρισμούς. Κατὰ τὸν Κοϊντιλιανὸν, πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ὥρισαν τὴν ῥητορικὴν «ἐπιστήμην τοῦ εὖ λέγειν», ἐν τοῖς ὀψιαιτέροις δὲ χρόνοις ἐπέδρασαν καὶ οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν διάπλασιν τῆς ῥητορικῆς, καὶ μάλιστα εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν τρόπων καὶ τῶν σχημάτων καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τεχνικῶν ὅρων, καθ' ἃ μαρτυρεῖ ὁ σοφὸς γυμνασιάρχης Volkmann, ὁ περισπούδαστον συγγράψας πόνημα περὶ τῆς Ῥητορικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων. Ἀλλὰ τὰς περὶ τῆς ῥητορικῆς μελέτας τῶν Στωικῶν ἐπραγματεύσατο εἰδικῶς ὁ Striller ἐν τῇ ἀξιολόγῳ αὐτοῦ διατριβῇ *de Stoicorum studiis rhetoricis* (1886).

Ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ πολυμερέστεραι καὶ ὑπέρτεραι τῶν ῥητορικῶν εἶναι αἱ περὶ τὴν γραμματικὴν καινοτομίαι τῆς Στοᾶς. Ἡ στωικὴ ἐρμηνεία τῶν τύπων τῶν λέξεων καὶ ἡ ἐμπέδωσις αὐτῶν διὰ τῆς ἐτυμολογίας (ἡ λέξις «ἐτυμολογία» εἶναι τῆς Στοᾶς κατασκευάσμα) ὁμολογοῦνται, ὡς λέγει ὁ καθηγητὴς Stein, ἐκ τῶν μάλιστα ἐξόχων κατορθωμάτων τῆς φιλοσοφικῆς γλωσσολογίας. Ἰδίως ἐφιλοσόφησαν οἱ Στωικοὶ ἐμβριθέστατα περὶ τῆς γενέσεως τῆς γλώσσης. Ἡ «φωνή» ἔχει δύο σημασίας· φυσιολογικῶς λαμβανομένη εἶναι φωνή, λογικῶς δὲ γ λ ὠ σ σ α. Οἱ Στωικοὶ ἐποιήσαντο πρῶτοι ἀκριβῆ τῶν φθόγγων ἀνάλυσιν, καθ' ἃς εἶχον φυσιολογικὰς ἀρχάς, διδάξαντες ὅτι ἡ φωνὴ εἶναι «τόνος ἢ ἀήρ πεπληγμένος»· ἡ φωνὴ δὲ τοῦ ζώου διακριτέα τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐκείνου μὲν ἡ φωνὴ εἶναι ἀήρ ὑπὸ ὀρμῆς πεπληγμένος, ἡ δὲ τοῦ ἀνθρώπου ἑναρθρὸς καὶ ἀπὸ τῆς διανοίας ἐκπεμπομένη, διὸ

καὶ λέγεται λόγος, ὡς συνιστῶν τὴν ὑπόστασιν τῆς ἀνθρωπίνης γ' ὥσσης. Πᾶς ἑναρθρος φθόγγος εἶναι λέξις· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, οἱ ἄνθρωποι κατ' αὐθαίρετον συνθήκην καὶ ἐκ τυχαίων λόγων ἐδημιούργησαν κατ' ἀρχὰς τὰ ὀνόματα· τούτοις ἐναντίον ἐδόξαζον οἱ Στωικοὶ ὅτι οὐχὶ θέσει ἀλλὰ φύσει ἐστὶ τὰ ὀνόματα, ὅτι δηλ. οἱ ἄνθρωποι προσένειμαν εἰς τὰ πράγματα μόνον τὰ τῇ ἐκείνων φύσει προσάδοντα ὀνόματα. Παρὰ τοῖς Στωικοῖς, ἡ γλῶσσα ἦτο τὸ ὄγδοον τῆς ψυχῆς μέρος, ἥρκει δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νὰ ἀναλυθῶσι ἐτυμολογικῶς τὰ ὀνόματα τῶν πραγμάτων πρὸς ἀκριβεστέραν κατανόησιν τῆς ιδιότητος αὐτῶν. Ἡ λέξις «ἄνωμαλία» ἢ ἐν τῷ περιφρήμῳ ζητήματι περὶ «ἀναλογίας καὶ ἄνωμαλίας» πρωταγωνιστήσασα, εἶναι, καθ' ἣν προσεκτῆσατο ἰδιαιτέραν ἔννοιαν, καθαρῶς στωική. Πρὸ τῶν Στωικῶν ἡσχολήθησαν περὶ τὴν γραμματικὴν οἱ περιπατητικοὶ φιλόσοφοι· ὁ Ἀριστοτέλης προσαγορεύεται πρῶτος γραμματικὸς, τούτου δὲ οἱ μαθηταὶ καὶ ὀπαδοὶ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς, Ἡρακλείδης, Θεοδέκτης, Θεόφραστος, Πραξιφάνης, Δίων κλ. διέτριψαν ἐπ' ἴσης περὶ τὰ γραμματικά. Ἀλλὰ πάντας τούτους ὑπερηκόντισαν οἱ Στωικοὶ· ὁ Ζήνων ἔγραψε περὶ λέξεων, ὁ Κλεάνθης περὶ τοῦ «λόγου», περὶ «τρόπων» καὶ «κατηγορημάτων», ὁ δὲ Χρύσιππος περὶ «ἀξιωματῶν», περὶ τῶν «κατὰ χρόνους λεγομένων», περὶ «τροπικῶν ἀξιωματῶν», περὶ «ἀποφατικῶν» καὶ περὶ «τῆς κατὰ τὰς λέξεις ἄνωμαλίας». Οἱ Στωικοὶ πρῶτοι, λέγει ὁ Gräfenham, περιῆψαν εἰς τὴν γραμματικὴν συστηματικὸν τύπον· αὐτοὶ ὥρισαν καὶ ἀνέπτυξαν τὰ ἕξ μέρη τοῦ λόγου, ἐδημιούργησαν νέαν τοῦ ῥήματος θεωρίαν καὶ ἐπενόησαν τοὺς τεχνικοὺς τῆς γραμματικῆς ὅρους· ἀληθὲς ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ κρίνουσιν αὐτοὺς ἀνεπιεικῶς καὶ ὅτι Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος θεωρεῖ τὴν στωικὴν παράδοσιν «οὐκ ἄγαν χρειώδη πρὸς τὴν εἰς γραμματικὴν συντείνουσιν τεχνολογίαν»· ἀλλ' ἡ ἀνεπιεικὴς αὕτη ἀπόφανσις τῶν φιλαύτων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γραμματικῶν οὐδαμῶς ἐπισκιάζει τὰ γραμματικά τῆς Στωικῆς ἔργα. Οἱ ἀρχαιότεροι Στωικοὶ ἀπεδέξαντο μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους τέσσαρα μέρη τοῦ λόγου ἢ στοιχεῖα λόγου κατὰ τὸν Χρύσιππον, τουτέστι, ἄρθρον, ὄνομα, ῥῆμα καὶ σύνδεσμον, συνάδοντα πρὸς τὰς τέσσαρας τῶν Στωικῶν κατηγορίας, «ὑποκείμενα», «ποιὰ», «τά πως ἔχοντα» καὶ «πρὸς τί πως ἔχοντα». Πρῶτος ὁ Χρύσιππος διεῖλε τὸ ὄνομα εἰς ὄνομα κύριον κατ' ἐξοχὴν καὶ εἰς προσηγορικόν, μετὰ τοῦτον δὲ Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεὺς ὡς ἕκτον μέρος τοῦ λόγου προσέθηκε τὴν μεσότητά (μετοχὴν, ἐπίθετον καὶ ἐπίρρημα). Τὸ ῥῆμα ἐν πλοκῇ

μεθ' ὑποκειμένου ἢ ἀντικειμένου, ἐκάλεσαν κατηγόρημα ἢ σύμβαμα. Εἰς τὰ ῥήματα συνηρίθμουν τὴν μετοχὴν, εἰς τὰ ῥήματα δὲ ἢ ὀνόματα τὸ ἐπίρρημα. Τοὺς συνδέσμους ἠρεύνησαν οἱ Στωικοὶ μετ' ἰδιαιτέρας προσοχῆς, διότι, κατὰ τὸν Πλούταρχον ἔχρηζον αὐτῶν «πρὸς τὰς τῶν ἀξιωματῶν συναφὰς καὶ συμπλοκάς καὶ διαzeugσεις». Ὁ σύνδεσμος εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, οὐχὶ φωνὴ ἀσημος ὡς παρ' Ἀριστοτέλει, ἀλλὰ λίαν σημαντικὴ, διότι, ὡς μέρος τοῦ λόγου ἀπὸ τῶν χρησιμεύει εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν μερῶν τοῦ λόγου πρὸς ἀλλήλα. Πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ἐδίδαξαν ὅτι τὸ ἄρθρον εἶναι στοιχεῖον λόγου πτωτικόν, διορίζον τὰ γένη τῶν ὀνομάτων καὶ τοὺς ἀριθμοὺς, διέστειλαν δὲ αὐτὸ εἰς ὠρισμένον καὶ ἀοριστῶδες, τουτέστιν εἰς τὴν ἀντωνυμίαν καὶ εἰς τὸ ἰδίως ἄρθρον, εἰ καὶ ὁ τεχνικὸς ὅρος «ἀντωνυμία» ἦτο εἰσέτι ἄγνωστος. Οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γραμματικοί, καὶ μάλιστα ἡ Ἀριστάρχειος σχολή, χωρίσαντες ἔπειτα τὴν ἀντωνυμίαν ἀπὸ τοῦ ἄρθρου, τὴν πρόθεσιν ἀπὸ τοῦ συνδέσμου, καὶ τὸ ἐπίρρημα καὶ τὴν μετοχὴν ἀπὸ τοῦ ῥήματος, καὶ ἀνελόντες τὴν στωικὴν διαστολὴν τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς προσηγορίας, διεῖρύνθησαν καὶ ἠύξησαν τὰ μέρη τοῦ λόγου εἰς ὀκτώ. Μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ γένος, ἡ κλίσις, ὁ ἀριθμὸς καὶ αἱ πτώσεις τῶν ὀνομάτων δὲν ἦσαν γραμματικῶς ὠρισμένα, διὰ τὴν ἑλλειψιν πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τεχνικῶν ὅρων. Πρῶτος ὁ Πρωταγόρας ἐκάλεσε τὰ γένη τοῦ ὀνόματος «ἄρρενα, θήλεα καὶ σκεύη». ὁ Ἀριστοτέλης ὠνόμασε τὸ οὐδέτερον «τὸ μεταξὺ», οἱ δὲ Στωικοὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν γραμματικὴν τὸν ὅρον «οὐδέτερον» νοήσαντες οὕτω ὅτι τὰ οὐδέτερα ὀνόματα οὐδὲν ἔχουσι γένος, καὶ ὅτι διὰ μόνου τοῦ ἄρθρου διορίζεται τὸ γένος. Ἐπὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἔννοια τῶν πτώσεων ἦτο λίαν περιεκτικὴ, διότι ἀπέβλεπεν οὐ μόνον πρὸς τὰς ἰδίως καλουμένας πτώσεις ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς ἐγκλίσεις καὶ τοὺς τῶν ὀνομάτων μετασχηματισμοὺς καὶ πάσας τὰς παραγωγάς· δὲν ὑπῆρχον εἰσέτι ἰδιαιτέρα ὀνόματα τῶν λεγομένων πλαγίων πτώσεων. Τὴν ὕστερον κληθεῖσαν ὀνομαστικὴν πτῶσιν ὑπελάμβανον οἱ Περιπατητικοὶ οὐχὶ πτῶσιν ἀλλὰ ὄνομα («καὶ τοῦτο παρατηρητέον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εὐθεΐαν «ὄνομα» καλεῖ, τὰς δὲ πλαγίας πτώσεις ὡς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος πεπτωκυίας»). Τοῦναντίον οἱ Στωικοὶ ἀποδεξάμενοι πέντε πτώσεις, ἐν αἷς καὶ τὴν ὀνομαστικὴν «ὡς πεσοῦσαν ἀπὸ τοῦ νοήματος τοῦ ἐν τῇ ψυχῇ» περιέστειλαν τὴν πτῶσιν εἰς τοὺς σχηματισμοὺς τῶν ὀνομάτων, ἀπέzeugσαν δὲ ἐκ τῆς ὀνομασίας ταύτης τοὺς ῥηματικούς τύπους. Πρῶτος ὁ Χρύσιππος συνέταξε βιβλίον περὶ τῶν πέντε πτώσεων· πρῶτοι δὲ οἱ

Στωικοὶ ὠνόμασαν τὴν μὲν ὀνομαστικὴν ὀρθήν, τὰς δὲ ἄλλας ὑπτίας. Οὐχ ἥττον συνετέλεσαν οἱ Στωικοὶ εἰς τὴν διάκρισιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν διαθέσεων καὶ τῶν χρόνων τῶν ῥημάτων. Πᾶν ῥῆμα εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, κατηγόρημα, ἀναλόγως δὲ πρὸς τὴν ἐνεργητικὴν, παθητικὴν, ἢ οὐδετέραν σημασίαν του λέγεται κατηγόρημα ὀρθὸν (μεταβατικὸν), ὑπτιον (παθητικὸν), οὐδέτερον. Ἀντὶ τῶν τεχνικῶν ὄρων δι' ὧν οἱ Στωικοὶ ἐδήλωσαν τὰς διαθέσεις, ἀντικατέστησαν ἔπειτα οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γραμματικοὶ τὴν «ἐνέργειαν» τὸ «πάθος» καὶ τὴν «μεσότητα» ὡς προσφυστέρας ὀνομασίας πρὸς δῆλωσιν τῶν τριῶν διαθέσεων. Τὴν θεωρίαν τῶν χρόνων ἐνεκαίνισε πρῶτος ὁ Πλάτων, εἰπὼν ὅτι ἕκαστον ῥῆμα ἐμφαίνει οὐ μόνον παρόντα χρόνον, ἀλλὰ καὶ παρεληλυθότα καὶ μέλλοντα. Τὴν παρὰ Πλάτωνι τριχοτομίαν τοῦ χρόνου εὐρίσκομεν καὶ παρ' Ἀριστοτέλει, ἀλλ' ὁ μέγας οὗτος φιλόσοφος, διαγνοὺς ὅτι ὁ χρόνος εἶναι διηγετικὴς κίνησις ἐκ τοῦ πρότερον εἰς τὸ ὕστερον, ἀπεδέξατο δύο κυρίους χρόνους, τὸν παρεληλυθότα καὶ τὸν μέλλοντα· τούτους δὲ συνέχει τὸ νῦν, ὅπερ οὐδεμίαν ἔχει διάρκειαν «καὶ ὅλως πέρας χρόνου ἐστίν· ἐστὶ γὰρ τοῦ μὲν (μέλλοντος) ἀρχή, τοῦ δὲ (παρελθόντος) πέρας». Οὐδὲν ἥττον ὁ Ἀριστοτέλης στέργει τὸν παρόντα χρόνον μετὰ σχετικῆς διαρκείας καὶ ἀποκαλεῖ αὐτὸν «τὸ νῦν καθ' ἕτερον». Οἱ Στωικοὶ συνεπλήρωσαν τῶν χρόνων τὴν ἔννοιαν, προεξομαλίσαντες εἰς τοὺς ὕστερον γραμματικούς τὴν ὁδὸν πρὸς ἀκριβῆ ὀρισμὸν τῆς γραμματικῆς «χρονολογίας»· καὶ οὐ μόνον ἐνεκαίνισαν τὴν τριμερῆ τοῦ χρόνου διαίρεσιν εἰς ἐνεστώτα, παρωχημένον καὶ μέλλοντα, ἀλλὰ προσηκρίβωσαν καὶ τὰς ὑποδιαίρέσεις τῶν κυρίων χρόνων. Καὶ εἰς τὰ περὶ συντάξεως οὐ μικρὰς ἐπήνεγκαν ἀλλοιώσεις. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πρότασις ἢ ὁ λόγος εἶναι σύνθεσις λέξεων, διάνοιαν αὐτοτελῆ δηλοῦσα· ἀλλὰ πρὸ τοῦ Σταγίριτου ὁ Πλάτων εἶπεν ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἢ τῶν ῥημάτων καὶ ὀνομάτων σύνθεσις. Πρὸς πλήρη τοῦ λόγου σύστασιν, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θεοδέκτης καὶ οἱ κατ' ἐκείνους φιλοσοφήσαντες ἡγοῦνται ἀναγκαῖα τρία καθόλου στοιχεῖα, ὀνόματα, ῥήματα καὶ συνδέσμους. Τὴν περὶ λόγου διδασκαλίαν ἐξέτειναν καὶ ἡρμήνευσαν ἀκριβέστερον οἱ Στωικοὶ, ἀποφηνάμενοι ὅτι ὅπως τὸ λέγειν εἶναι ταῦτόν καὶ τὸ προφέρεσθαι τὴν τοῦ νοουμένου πράγματος σημαντικὴν φωνὴν οὕτω καὶ ὁ λόγος εἶναι σύνθεσις λέξεων σημαντικῇ. Ὁ Χρύσιππος ἐδόξαζεν εἰκότως ὅτι ἡ γλῶσσα συνίσταται κυρίως εἰς τὴν λογικὴν τῶν λέξεων διάταξιν πρὸς ἀπαρτισμὸν διανοίας. Ὁ λόγος, ὡς σύνθεσις λέξεων, εἶναι ἢ λόγος κατ' ἐξοχὴν (πεζὸς) ἢ λόγος

ἔμμετρος. Ὁ ἀπλοῦς δὲ λόγος, συγκείμενος ἐξ ὀνόματος καὶ κατηγο-
ρικοῦ ῥήματος (λ. χ. «Πλάτων φιλεῖ») καλεῖται ὑπὸ τῶν Στωικῶν
«κατηγορημα» ἢ «σύμβαμα», ἐν ἐλλείψει δὲ τοῦ ὑποκειμένου («φιλεῖ»)
«ἔλαττον ἢ κατηγορημα» ἢ «ἔλαττον ἢ σύμβαμα». Περὶ τῶν κατηγο-
ρημάτων ἢ συμβαμάτων ἔγραψαν πολλὰ ὁ Κλεάνθης, ὁ Χρύσιππος, ὁ
Σφαῖρος καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν Στωικῶν, αὐτοὶ πρῶτοι ὀρισάμενοι τὰς
ἀρετὰς τοῦ λόγου, ἀκριβώσαντες τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐλληνισμοῦ («ἐλ-
ληνισμός ἐστι φράσις ἀδιάπτωτος ἐν τῇ τεχνικῇ καὶ μὴ εἰκαία συνηθεία»),
ὑποδείξαντες καὶ τὰς κακίας τοῦ λόγου, καὶ μάλιστα τὸν βαρβαρισμὸν
καὶ σολοικισμὸν, φιλοσοφῆσαντες δὲ περὶ συνωνύμων καὶ ὁμωνύμων.
Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ Στωικοὶ
ἡσχολήθησαν καὶ περὶ τὸ ἔτυμον τῶν λέξεων· ὡς ὁ Ἀριστοτέλης ἔλεγεν
ὅτι «ἠθικὴ καλεῖται διὰ τὸ ἐθίζεσθαι· τὸ γὰρ ἦθος ἀπὸ τοῦ ἔθους ἔχει
τὴν ἐπωνυμίαν»· ὅτι «διὰ τοῦτο καὶ ὀνομάζεται δίκαιον, ὅτι δίχα
ἐστίν, ὥσπερ ἂν εἴ τις εἴποι δίκαιον» καὶ ὅτι «τὴν σωφροσύνην τούτῳ
προσαγορεύομεν τῷ ὀνόματι ὡς σώζουσιν τὴν φρόνησιν»· τὸν αὐτὸν
τρόπον ἐφιλοτέχνησαν οἱ περὶ τὸν Χρύσιππον πλείστας ὅσας ἐτυμολογίας
καὶ παραγωγὰς (λ. χ. «Κρόνος» παρὰ τὸ «κρίνειν», «Ῥέα» παρὰ τὸ
«ῤέειν», «ἀλάστωρ» παρὰ τὸ «ἐλαύνειν») αἵτινες, εἰ καὶ ἔχουσι πολὺ
τὸ παιγνιῶδες, ἐμφαίνουσι ὅμως ὅτι ἡ ἐτυμολογικὴ δὲν ἦτο ἀλλοτρία
τῆς Στοᾶς· ἀπ' ἐναντίας μάλιστα, ὡς ἐμνημονεύθη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν,
καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα «ἐτυμολογία» εἶναι στωικῆς κατασκευῆς.

Ὁ ἐν Βερολίῳ καθηγητὴς Steinthal, ἐκ τῶν κορυφαίων γλωσ-
σολόγων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, περιβλεπτοῦς ἰδίως διὰ τὴν λογικὴν καὶ
ψυχολογικὴν αὐτοῦ μέθοδον ἐν πᾶσι τοῖς γλωσσολογικοῖς ζητήμασιν,
ἀποφαίνεται ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τῆς Γλωσσολογίας τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥω-
μαίων» λίαν δυσμενῶς περὶ τῆς Λογικῆς τῶν Στωικῶν, ἣν ἐπὶ τὸ
γελοιότερον ἀποκαλεῖ «ὀψαρτυτικὴν»· οὐδὲν ἦττον ὅμως χωρὶς ὀκνοῦ
ἐπιγινώσκει ὁ καθηγητὴς Steinthal ὅσα ἔπραξαν οἱ Στωικοὶ πρὸς δημιουρ-
γίαν καὶ διασάφησιν τῶν γραμματικῶν ὅρων. Οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς (λέγει)
πρῶτοι ἐξῆραν τὴν κατηγορηματικὴν τοῦ ῥήματος δύναμιν, ἐχώρισαν τὰ
ἄρθρα ἀπὸ τῶν συνδέσμων, ἔπειτα δὲ κατέταξαν, ὡς ἰδιαίτερον ἕκτον
μέρος τοῦ λόγου, τὸ «ἐπίρρημα» ὅπερ πρότερον κατελέγετο εἰς τὰ ὀ-
νόματα καὶ τὰ ῥήματα ὑπὸ τὸ ὄνομα «μεσότης». Τὴν λέξιν «πτῶσιν»
παρέλαβον οἱ Στωικοὶ ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ περιῆψαν αὐτῇ ἰδι-
αιτέραν, ἅμα δὲ καὶ εὐρυτέραν σημασίαν. «Πτῶσις» ἐλέγετο πᾶσα περὶ

τὸν τύπον ἀλλοίωσις λέξεώς τινος, ὀνόματος, ῥήματος ἢ ἐπιρρήματος· πτώσεις ἐκάλουν οἱ περὶ τὸν Ἀριστοτέλη οὐ μόνον τὰς πέντε νῦν λεγόμενας πτώσεις ἀλλὰ καὶ τὰς παρακειμένας ἐγκλίσεις. Τὸ «ἐβάδιζεν» ἢ «βάδιζε» εἶναι, κατὰ τοὺς ἀριστοτελικούς, πτώσις ῥήματος· ἐναντίον τῶν Περιπατητικῶν, ἀπέδειξαν οἱ Στωικοί, ὅτι οὐχὶ τὸ ῥῆμα ἀλλὰ τὸ ὄνομα καὶ τὰ ἄρθρα ἔχουσι πτώσεις· καὶ τὴν ὀνομαστικὴν, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ἐκάλει ἀπλῶς ὄνομα, ἀπέφηναν οἱ Στωικοί «πτῶσιν», ἐντεῦθεν δὲ παρήχθη σφοδρότατος ἀγὼν Στωικῶν καὶ Περιπατητικῶν, καθ' ὃν ὑπερίσχυεν ἐπὶ τέλους ἡ στωικὴ θεωρία. Οἱ Στωικοί διηρέυνησαν καὶ τοὺς χρονικοὺς τύπους καὶ συνῆψαν εἰς τελειότερον σύστημα τοὺς ῥηματικοὺς χρόνους καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν, διακρίναντες εὐστόχως τὴν διαφορὰν τῆς «παρατάσεως» καὶ τῆς «συντελείας». Πρῶτοι οἱ Στωικοί ὑπεκίνησαν τὴν περὶ ἀναλογίας καὶ ἀνωμαλίας πάλιν, ἥτις ἀπέβη τοσοῦτον γόνιμος εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλωσσολογίαν καὶ ἐπὶ τρεῖς ὄλας ἑκατονταετηρίδας ὑπῆρξε τὸ ὀρμητήριον πάντων τῶν γραμματικῶν θεωρημάτων· ὁ ἀγὼν οὗτος τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀναλογίας καὶ ἀνωμαλίας, μετενεχθεὶς μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς Ῥώμην, ἡσχόλησε τὸν νοῦν τῶν μεγίστων ἐπὶ παιδείᾳ καὶ δυνάμει Ῥωμαίων, καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος. Ἐνιοὶ τῶν Στωικῶν κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γλῶσσα παρήχθη οὐχὶ ἀναλόγως τῇ διανοίᾳ ἀλλ' ἀνωμάλως, ὁ δὲ τῆς διδασκαλίας ταύτης εἰσηγητὴς Χρύσιππος πολλὰ ἐπόνησε πρὸς ἀπόδεξιν ὅτι πᾶσα λέξις εἶναι φύσει διαφορουμένη. Ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος ὅτι τὸ γένος τῶν «οὐδετέρων», ἅτινα πρότερον ἐκαλοῦντο «σκεύη» καὶ «τὰ μεταξὺ» ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰσήγαγεν ἡ Στοὰ εἰς τὴν γραμματικὴν, κατ' ἀναλογίαν τῶν ἐν τῇ στωικῇ φιλοσοφίᾳ οὐδετέρων, τῶν οὔτε ἀγαθῶν οὔτε κακῶν· πρὸς τούτοις εἰσήγαγε καὶ τοὺς ἀριθμοὺς «ἐνικόν» καὶ «πληθυντικόν» αὐτὴ πρώτη δογματίσασα ὅτι τὸ ἄρθρον εἶναι στοιχεῖον λόγου πτωτικόν, οὐ μόνον τὰ γένη τῶν ὀνομάτων διορίζον ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀριθμούς. Καὶ ἡ περὶ διαθέσεων καὶ χρόνων θεωρία τῶν Στωικῶν εἶναι οὐδὲν ἥττον πρωτότυπος· τὰς διαθέσεις τῶν ῥημάτων, ἐκάλουν, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, τὴν μὲν ἐνεργητικὴν ὀρθήν, τὴν δὲ παθητικὴν ὑπτίαν, κατὰ μεταφορὰν ἐκ τῆς στάσεως τῶν πηλαιόντων· διότι ὁ παλαιστὴς ἴσταται μὲν ὀρθίος, ὁσάκις πρόκειται νὰ ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τοῦ ἀντιπάλου, εἶναι δὲ πρὸς τὰ ὀπίσω κεκλιμένος ὁσάκις μένει ἐν παθητικῇ θέσει. Μεταξὺ δὲ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν ῥημάτων ὑπάρχουσι τὰ οὐδέτερα τουτέστι τὰ ἀμετάβατα, ἅτινα ἐξαγγέλλουσιν

ἐνέργειαν ἐκ τοῦ ὑποκειμένου προΐουσιν, ἀλλ' οὔτε ἐπὶ τὸ ὑποκείμενον οὔτε ἐπὶ τὸ ἀντικείμενον ἐπαναστρέφουσιν. Ἀλλ' ἔστισαν ταῦτα ἱκανὰ περὶ τῶν γραμματικῶν τῆς Στοᾶς ὀρισμῶν καὶ καινοτομιῶν, δι' ὧν ἀνεπτύχθη καὶ προεββάσθη ἡ γραμματικὴ ἐπιστήμη, κατέστη δὲ ἥτις χαλεπὸν καὶ τὸ ἔργον τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κριτικῶν, τῶν ὀλίγων ὕστερον τεχνολογησάντων τὸ ὅλον γραμματικὸν σύστημα.

Τὸ σπουδαιότατον τῆς στωικῆς Λογικῆς μέρος εἶναι ἡ θεωρία τῆς γνώσεως, καὶ ἰδίως τὸ περὶ κριτηρίου, δι' οὗ ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων γινώσκεται. Πρώτιστον τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως ὀρμητήριον εἶναι ἡ φαντασία. Ἡ λέξις «φαντασία» ἔχει ἰδίαν ἱστορίαν, διὰ πολλῶν διήκουσαν αἰώνων· πρῶτος ὁ Πλάτων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐχρήσατο τῷ ὅρῳ τούτῳ πρὸς δῆλωσιν τῆς διὰ τῆς αἰσθήσεως ἐγγινομένης ἡμῖν ἀντιλήψεως. Ὁ Ἀριστοτέλης ἠκρίβωσε τὴν ψυχολογικὴν τῆς φαντασίας ἔννοιαν, ὡς πηγὴν, ἐξ ἧς παράγονται πολλὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Καὶ ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς σχολαῖς, ταῖς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην, ἡ «φαντασία» εὔρηται πολλαχοῦ πρωταγωνιστοῦσα· ὁ Φιλόστρατος ἐγκαινίζει αὐτὴν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ καλοῦ, εἶτα δὲ παρηλλαγμένη ὁπωσοῦν κατὰ τὸν τύπον καὶ τὴν σημεσίαν, εἰσχωρεῖ ἡ λέξις εἰς τὰ ῥωμανικὰ καὶ γερμανικὰ ἰδιώματα, ὡς ψυχολογικὸς ἢ καλλολογικὸς ὅρος. Ὁ K. Freudenthal, ὁ ἐρευνήσας τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν τῆς «φαντασίας» παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι ἡ «φαντασία» ἔχει πάσας τὰς σημασίας τοῦ «φαντάζω» ἐξ οὗ παρεγένετο, οὐ μόνον πάσας ἀλλὰ καὶ πλείους εἰσέτι. Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει περὶ αὐτῆς, ὅτι «τὸ ὄνομα ἀπὸ τοῦ φάους εἴληφεν» ὁ δὲ Γαληνὸς «εἴρηται δὲ φαντασία ἐκ τοῦ φαίνεσθαι αὐτὴν καὶ τὸ πεποιηκὸς ἢ ἀπὸ τοῦ φωτός»· καὶ ὅπως τὸ «φαντάζομαι» σημαίνει «φαίνομαι» οὕτω καὶ ἡ «φαντασία» δηλοῖ πρώτιστα καὶ μάλιστα τὸ ὁρώμενον, τὸ φαινόμενον, ὅ,τι δηλ. φαίνεται εἰς τὰς αἰσθήσεις, καὶ μάλιστα εἰς τὸν ὀφθαλμόν. Ἡ Λογικὴ σκοπεῖ ὅπως δεῖξῃ τίνι τρόπῳ διαγινώσκομεν ὅτι νόημά τι, οἷονδῆποτε καὶ ἂν ἔχῃ ὑποκείμενον, εἶναι σταθερὸν, ἔμπεδον καὶ ἐλεύθερον πλάνης, καὶ τίνι τρόπῳ πάντα ταῦτα τὰ διανοήματα καὶ αἱ τούτοις συνάδουσαι ἐκφράσεις, συνείρονται καὶ συνεννοῦνται ἀλλήλοις· οὕτω δὲ, τὸ κριτήριον τῆς ἀληθοῦς τῶν ὄντων ἐννοίας, ἡ κανονικὴ διάταξις τῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως, εἶναι, ὡς λέγει ὁ K. Ogereau, τὰ τρία κέντρα, τὰ ἀκτινοβολοῦντα τοὺς οὐσιώδεις καὶ ἀληθῶς φιλοσοφικοὺς χαρακτῆρας τῆς στωικῆς Λογικῆς. Ἡ «φαντασία» κατὰ τὸν Χρύσιππον, εἶναι «πάθος ἐν τῇ ψυχῇ γιγνόμενον,

ἐνδεικνύμενον ἑαυτό τε καὶ τὸ πεποιηκός· οἷον, ἐπειδὴν δι' ὅψεως θεωρῶμεν τὸ λευκόν, ἔστι πάθος τὸ ἐγγεγεννημένον διὰ τῆς ὁράσεως ἐν τῇ ψυχῇ· καὶ κατὰ τοῦτο τὸ πάθος εἰπεῖν ἔχομεν, ὅτι ὑπόκειται λευκόν, κινουὺν ἡμᾶς· ὁμοίως καὶ διὰ τῆς ἀφῆς καὶ τῆς ὁσφρήσεως· εἴρηται δὲ ἡ φαντασία ἀπὸ τοῦ φωτός· καθάπερ γὰρ τὸ φῶς αὐτὸ δείκνυσι καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐν ἑαυτῷ περιεχόμενα, καὶ ἡ φαντασία δείκνυσιν ἑαυτὴν καὶ τὸ πεποιηκός αὐτήν· φανταστὸν δὲ τὸ ποιοῦν τὴν φαντασίαν, οἷον τὸ λευκόν καὶ τὸ ψυχρὸν καὶ πᾶν ὅ,τι δύνηται κινεῖν τὴν ψυχὴν, τοῦτ' ἔστι φανταστὸν». Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Στοᾶς, ὅταν γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς (δηλαδή τὸν νοῦν) ὥσπερ χαρτίον ἄγραφον· εἰς τοῦτο μίαν ἐκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται, πρῶτος δ' ὁ τῆς ἀναγραφῆς τρόπος, ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων. «Φαντασία ἐστὶ τύπωσις ἐν τῇ ψυχῇ». Τί σημαίνει τοῦτο; Ὁ ὀρισμὸς ὅτι ἡ φαντασία εἶναι τύπωσις ἐν τῇ ψυχῇ (μετενεχθέντος οἰκείως τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τῶν τύπων τῶν ἐν κηρῷ ὑπὸ τοῦ δακτυλίου γινομένων) ὀφείλεται εἰς τὸν Ζήνωνα, παρέσχε δὲ ἀφορμὴν εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας συζητήσεις καὶ ἀμφιλογίας. Ὁ Κλεάνθης πρῶτος ἐπεδοκίμασε τὸν ὀρισμὸν τοῦ διδασκάλου, καὶ τὴν ἄρτι περὶ τῆς μεταφοᾶς τῆς λέξεως παρατεθεῖσαν ἐξήγησιν ἔλαβε Διογένης ὁ Λαέρτιος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τινος τῶν σωζομένων τότε πονημάτων τοῦ Κλεάνθους. Σέξτιος ὁ Ἐμπειρικός λέγει ὅτι τὴν τύπωσιν ἐνόει ὁ Κλεάνθης γινομένην κατ' ἐξοχήν καὶ εἰσοχήν, ὡς ἐπὶ τῶν σφραγίδων· καὶ ὁ Φίλων, «φαντασία δ' ἔστι τύπωσις ἐν ψυχῇ· ἃ γὰρ εἰσῆγαγεν ἐκάστη τῶν αἰσθήσεων, ὥσπερ δακτύλιός τις ἢ σφραγίς, ἐναπεμάξατο τὸν οἰκεῖον χαρακτῆρα· κηρῷ γὰρ εἰκῶς ὁ νοῦς, δέχεται τὰς διὰ τῶν αἰσθήσεων φαντασίας, αἷς τὰ σώματα καταλαμβάνει». Πρὸ τῶν Στωικῶν, ὁ Πλάτων παρωμοίωσε τὴν ψυχὴν πρὸς κήρινον ἐκμαγεῖον· «θές δὴ μοι λόγου ἕνεκα ἐν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν κήρινον ἐκμαγεῖον»· καὶ πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ («Θεαιτήτῳ») «δῶρον τοίνυν αὐτὸ φῶμεν εἶναι τῆς τῶν Μουσῶν μητρὸς Μνημοσύνης, καὶ εἰς τοῦτο, ὅ,τι ἂν βουληθῶμεν μνημονεῦσαι ὧν ἂν ἴδωμεν ἢ ἀκούσωμεν ἢ αὐτοὶ ἐννοήσωμεν, ὑπέχοντας αὐτὸ ταῖς αἰσθήσεσι καὶ ἐννοίαις, ἀποτυποῦσθαι ὥσπερ δακτυλίων σημεῖα ἐνσημαινομένους· καὶ ὃ μὲν ἂν ἐκμαγῇ, μνημονεύειν τε καὶ ἐπίστασθαι, ἕως ἂν ἐνῇ τὸ εἶδωλον αὐτοῦ· ὃ δ' ἂν ἐξαλειφθῇ ἢ μὴ οἶόν τε γένηται ἐκμαγῆναι, ἐπιλελῆσθαι τε καὶ μὴ ἐπίστασθαι». Βεβχίως ὁ Ζήνων ὠρμήθη ἐκ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας, ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι ὑπὲρ τὸ δέον ὑλικῶς ἐνόησεν ὁ Κλεάνθης τὴν τύπωσιν,

ἀφομοιώσας αὐτὴν τοῖς κατ' εἰσοχὴν καὶ ἐξοχὴν ἐντυπώμασι καὶ ἐκτυπώμασι τῶν σφραγίδων. Τούτου ἕνεκεν ὁ Χρυσίππος ἀντέλεγεν ὅτι, ἐάν, φέρ' εἰπεῖν, ἡ διάνοια φαντασθῇ συγχρόνως τρίγωνον καὶ τετράγωνον, ἀνάγκη τότε τὸ αὐτὸ σῶμα κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον νὰ ἔχῃ περὶ αὐτὸ διαφέροντα σχήματα, «ἅμα τε τρίγωνον καὶ τετράγωνον γίνεσθαι ἢ περιφερές, ὅπερ ἐστὶν ἄτοπον». εἶτα δὲ, πολλῶν ἅμα φαντασιῶν ὑφισταμένων, θὰ ἔχῃ τότε ἡ ψυχὴ παμπληθεῖς καὶ τοὺς σχηματισμοὺς, ὅπερ χειρόν. Ἐνόει λοιπὸν ὁ Χρυσίππος τὴν τύπωσιν, οὐχὶ ὡς τύπον σφραγιστῆρος, ἀλλὰ κατ' ἀλλοίωσιν ἢ ἑτεροίωσιν. ἐνόει, ὡς φαίνεται, τὴν μεταβολὴν τῆς ψυχῆς διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος κατὰ τὸ ὑπάρχον γινομένην ἐναπό-μαξιν ἢ ἐναποτύπωσιν ἢ ἐναποσφράγισιν. Παρατηρητέον ὡσαύτως ὅτι ὁ Χρυσίππος οὐχὶ ὀρθῶς ἀνασκευάζει τὰ ὑπὸ τοῦ Κλεάνθους εἰρημένα, ἀποδεχόμενος σύγχρονον φαντασίωσιν τριγώνου καὶ τετραγώνου καὶ σχημάτων περιφερῶν, καὶ τὸ χειρίστον θεωρῶν τὴν ψυχὴν ὥσπερ σῶμα, καὶ τούτου ἕνεκα μὴ δυναμένην νὰ ὑποστῇ ἅμα πολλοὺς σχηματισμοὺς· οὐδὲ ἰσχύει ἡ αἰτιολογία ὅτι «ὥσπερ ὁ ἄῃρ, ὅταν ἅμα πολλοὶ φωνῶσιν, ἀμυθήτους ὑπὸ ἓν καὶ διαφερούσας ἀναδεχόμενος πληγὰς εὐθὺς πολλὰς ἴσχει τὰς ἑτεροιώσεις, οὕτω καὶ τὸ ἡγεμονικὸν ποικίλως φαντασιούμενον ἀνάλογόν τι τούτῳ πείσεται». Ἐν τῷ σοφῷ συγγράμματι *Epiktet und die Stoa* (1890) ὁ K. Bonhöffer πειράται νὰ δείξῃ ὅτι ἡ «τύπωσις» ἀκριβῶς ἐρευνωμένη εἶναι «ἀλλοίωσις» ἢ «ἑτεροίωσις» σὺν ταύτῃ καὶ μόνῃ τῇ διαφορᾷ ὅτι ἡ «τύπωσις» δηλοῖ συγχρόνως καὶ τὸν τρόπον τῆς μεταβολῆς, καὶ ὅτι ὁ Χρυσίππος ἀντὶ τῆς «τυπώσεως» ἥτις ἔχει προφανῶς ὑλικὴν ἔννοιαν, προέκρινε τὴν ἁσινῇ καὶ σχεδὸν κενὴν ἐννοίαν λέξιν «ἑτεροίωσιν». Ἀλλὰ γνωστὸν ὅτι ἡ διαφορὰ «τυπώσεως» καὶ «ἀλλοιώσεως» οὐδεμιᾶς ἐγένετο πρόξενος διαστάσεως παρὰ τοῖς ὕστερον Στωικοῖς, οἵτινες καὶ παρέρχονται ὅλως ἐν σιγῇ τὴν ἔριν Κλεάνθους καὶ Χρυσίππου.

Οἱ Στωικοὶ ἐδόξαζον ὅτι ἡ φαντασία δυνατὸν νὰ ᾔῃται ἀληθὲς ἀπεικόνισμα τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς· ἀλλ' ἐντεῦθεν οὐδαμῶς ἔπεται ὅτι πᾶσα φαντασία πρέπει νὰ ᾔῃται ἀληθής· ὥστε, ὁ βουλόμενος νὰ λάβῃ ἀσφαλῆ ἔννοιαν πράγματός τινος, δεόν νὰ διακρίνῃ τὰς ἀληθεῖς φαντασίας ἀπὸ τῶν ψευδῶν. Αἱ φαντασίαι, αἱ ἐπιτρέπουσαι τὴν διάκρισιν ταύτην καλοῦνται «καταληπτικαί», ἐπιτήδεια δηλαδὴ εἰς τὸ πορίζειν τὴν προσήκουσαν διάκρισιν· τοιαῦται δὲ οὔσαι, συνιστῶσι τὸ κριτήριον δι' οὗ ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων γινώσκεται «Κριτήριόν φασιν ἀληθείας εἶναι οἱ

ἄνδρες οὗτοι (οἱ Στωικοὶ) τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν». Ἀλλὰ δὲν εἶναι πᾶσαι αἱ ἀληθεῖς φαντασίαι καταληπτικαί· «τῶν ἀληθῶν φαντασιῶν, λέγει ὁ Σέξτος, αἱ μὲν εἰσι καταληπτικαί, αἱ δὲ οὐ». Ζητεῖται νῦν τίνα ἰδιαίτερα γνωρίσματα φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν αἱ φαντασίαι αἱ καταληπτικαί; «Καταληπτικὴ φαντασία ἐστὶν ἡ ἀπὸ ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπομεμαγμένη καὶ ἐναπεσφραγισμένη, ὁποῖα οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος». Ἐκ τούτων γίνεται δῆλον, ὅτι ἡ φαντασία, ἵνα παράσχη ἀκριβῆ κατάληψιν, δεόν πρῶτον νὰ παραχθῇ ἀπὸ ὑπάρχοντος πράγματος, εἴτα δὲ νὰ συνάδῃ πληρέστατα πρὸς τὸ ὑπάρχον παρέχουσα πιστὴν τούτου εἰκόνα. Ὅταν δὲ ἀκριβῶς ἀντιτυπωθῇ τὸ ὑποκείμενον, τότε ἡ φαντασία καθίσταται μὲν ἀληθής, ἀλλ' οὐδαμῶς ἀκολουθεῖ ἐντεῦθεν ὅτι εἶναι καὶ καθ' ὅλα καταληπτικὴ, ὅτι δηλ. μεταδίδει καὶ ἀκριβῆ κατάληψιν· διότι ἐνίοτε αἱ φαντασίαι ἐγγίνονται μὲν ἀπὸ ὑπάρχοντος, «οὐκ αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον ἰνδάλλονται»· λ. χ. ὁ μεμνηνὼς Ὀρέστης εἶλκε τὴν φαντασίαν ἀπὸ ὑπάρχοντος, τῆς Ἡλέκτρας, οὐ κατ' αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον — «μίαν γὰρ τῶν Ἐρινύων ὑπελάμβανεν αὐτὴν εἶναι». Ὅταν ἀληθεῖς καὶ ψευδεῖς φαντασίαι μὴ διαστελλῶνται ἀπ' ἀλλήλων, ἄδηλον ἂν ἡ ἐπὶ μέρος φαντασία προσάδει ἢ μὴ ἀκριβέστατα πρὸς τὸ ὑποκείμενον. Ἡ ἀληθὴς φαντασία δεόν νὰ ἔχῃ ἰδιαίτερον ἰδίωμα δηλ. γνώρισμα· τοῦτο δὲ τὸ γνώρισμα ἔγκειται μόνον ἐν τῇ ἐναργείᾳ. ἥτις πείθει ἡμᾶς περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Μόνη ἡ ἐναργὴς καὶ οὐδὲν ἔχουσα ἔνστημα καταληπτικὴ φαντασία κατασπᾷ ἡμᾶς εἰς συγκατάθεσιν· «αὕτη ἐναργὴς οὖσα καὶ πληκτικὴ μονονουχὶ τῶν τριχῶν, φασὶ, λαμβάνεται κατασπῶσα ἡμᾶς εἰς συγκατάθεσιν»· οὕτως ἡ καταληπτικὴ φαντασία πρέχει τὴν κατάληψιν, ὅποταν ὁ νοῦς ἐπινεύῃ εἰς τὴν φαντασίαν, ἀποδεχόμενος αὐτὴν ὡς ἀπολύτως ἀληθῆ. Κατὰ τὴν παρομοίωσιν τοῦ Ζήνωνος, ἣν μνημονεύει ὁ Κικέρων, ἡ «φαντασία» ὁμοιάζει πρὸς τὴν χεῖρα, ἐκτεταμένους τοὺς δακτύλους ἔχουσιν, ἡ «συγκατάθεσις» πρὸς τὴν χεῖρα, μετὰ τῶν δακτύλων κεκαμμένων, «ἡ κατάληψις» πρὸς τὴν χεῖρα συνεπτυγμένην, ἡ δὲ «ἐπιστήμη» πρὸς τὴν δεξιὰν συνεπτυγμένην καὶ ἰσχυρῶς ὑπὸ τῆς λαιᾶς κατειλημμένην καὶ ἐσφιγμένην. Τὴν παρομοίωσιν δὲ ταύτην ἐρμηνεύει ὁ K. Wellmann, ὡδέ πως. Ὡς ἐπὶ τῶν ἐκτεταμένων δακτύλων ὑπάρχει ὅλως παθητικὴ ἢ δύναμις τῶν τῆς χειρὸς μυῶνων (εὐτονία), οὕτω καὶ ἡ φαντασία εἶναι ἀπλῆ τύπωσις ἐν τῇ ψυχῇ χωρὶς ἐνεργητικῆς μετοχῆς τῆς ψυχικῆς δυνάμεως ἥτοι τοῦ πνευματικοῦ τόνου. Ὅπως διὰ τῆς συστολῆς τῶν

μυώνων συγκάμπτονται τῆς χειρὸς οἱ δάκτυλοι, οὕτω καὶ ἡ πρώτη τῆς ψυχῆς αὐτενέργεια συνίσταται εἰς τὸ συγκάμπειν ἑαυτὴν καὶ παρέχειν τὴν συγκατάθεσιν εἰς ἣν ἔλαβε φαντασίαν. Ἐπερχομένης μείζονος ἐντάσεως, παράγεται καὶ συστέλλεται ἡ ὑπὸ τῆς ψυχῆς στερεὰ κατάληψις τῆς ἐννοίας, ἀπαραλλάκτως ὅπως οἱ ἤδη κεκαμμένοι δάκτυλοι στρέφονται εἰς πυγμὴν. Ὅταν οἱ πῦξ ἔχοντες δάκτυλοι συσφιγθῶσιν ἰσχυρῶς ὑπὸ τῆς ἐτέρας χειρὸς, τότε ἡ σύσφιγξις αὕτη ὑποδεικνύει συμβολικῶς τίνι τρόπῳ ἡ τέως ἐννοια, διὰ τῆς προσθήκης καὶ τῆς προσαλλήλου συναφείας πολλῶν ὁμοειδῶν ἐννοιῶν, καθίσταται αὐτόχρημα ἐπιστήμη· «εἶναι δὲ τὴν ἐπιστήμην κατάληψιν ἀσφαλῆ καὶ ἀμετάπτωτον ὑπὸ λόγου» κατὰ Στοβαῖον· «ἐπιστήμην εἶναι τὴν ἀσφαλῆ καὶ βεβαίαν ὑπὸ λόγου κατάληψιν» κατὰ Σέξτον· «αὐτὴν τε τὴν ἐπιστήμην φασὶν ἢ κατάληψιν ἀσφαλῆ ἢ ἔξιν ἐν φαντασιῶν προσδέξει, ἀμετάπτωτον ὑπὸ λόγου» κατὰ Διογένην τὸν Λαέρτιον. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι πρῶτος ὁ ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς εἰσήγαγε τὸν ὀρισμὸν τῆς ἐπιστήμης, εἰ καὶ οἱ ὕστερον Στωικοὶ, κατὰ τὴν εἰκασίαν τοῦ ἁγγλοῦ Pearson, διεσκεύασαν τὸν ὀρισμὸν τοῦτον, ἕκαστος κατὰ τὰς ἰδίας ἀρχάς· λ. χ. ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ἡρίλλου εἶναι κατ' οὐσίαν ζηνώνειος, εἰ καὶ συνηρμολογήθη πρὸς τὴν αἰρετικὴν αὐτοῦ τοῦ Ἡρίλλου θεωρίαν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι τὸ ἠθικὸν τέλος. Ὁ Κικέρων λέγει ὅτι κατὰ τὸν Ζήνωνα καὶ τοὺς Στωικοὺς, ἡ «συγκατάθεσις» ὑπονοεῖ ἀβούλητόν τινα τῆς ψυχῆς ἐνέργειαν, γίνεται δὲ διὰ τῆς «αἰσθήσεως» (sensus=assensio)· ὥστε ἡ κατάληψις ἀποτελεῖ οὕτως εἰπεῖν τὴν ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως παρεχομένην πρώτην ἀρχὴν τῆς γνώσεως. Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἡ «καταληπτικὴ φαντασία» ἀναγκάζει τὴν ψυχὴν νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας τοῦ καταλαμβανομένου ὑποκειμένου, τί σημαίνει τότε τὸ θρυλούμενον «ἀβούλητον» τῆς συγκαταθέσεως; Εἶναι ἄρα γε ἡ «καταληπτικὴ φαντασία» τὸ μόνον τῆς ἀληθείας κριτήριον, ἢ ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα, ὁ νοῦς, ἡ αἴσθησις, ἡ ἐπιστήμη, ὁ ὀρθὸς λόγος; Ὑπάρχει ἄρα γε ἐν καὶ μόνον ἢ πολλὰ κριτήρια; Ἡ δὲ «καταληπτικὴ φαντασία» δηλοῖ ἄρα γε ἐνέργειαν ἢ πάθος; Ποία δὲ ἐνταῦθα ἡ σχέσις νοῦ καὶ αἰσθήσεως; Ἦσαν τῷ ὄντι αἰσθητικοὶ («σενσουαλισταὶ») οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλόσοφοι, καθ' ἣν ἐννοιαν οἱ περὶ τὸν ἁγγλόν Locke αἰσθησιολόγοι; Ἀληθεύει ἄρα γε ὅτι οἱ Στωικοὶ δὲν ἦσαν «σενσουαλισταὶ» κατὰ τὴν νῦν τοῦ ὅρου ἐκδοχὴν ἢ κατὰ τὴν ἀρχαίαν τῶν Ἐπικουρείων δόξαν;

Δὲν ἐπιχειροῦμεν νὰ ἐξονυχίσωμεν καθ' ἕκαστα τὰ διάφορα ταῦτα ἀπορήματα, ἄλλως τε καὶ διότι ἐπιθυμοῦμεν νὰ μείνωμεν ἐντὸς τῶν

περιεσταλμένων ὄρων τοῦ προκειμένου σκελετώδους προγράμματος. Ἄλλ' ἡ «καταληπτικὴ φαντασία» εἶναι ἐν τῇ καθολοῦ στωικῇ φιλοσοφίᾳ τοσοῦτον δεινὸν καὶ βαρὺ ζήτημα, τοσαῦτα δὲ ἐγράφησαν περὶ αὐτῆς, ὥστε δὲν κρίνομεν τοῦ κόπου ἀνάξιον νὰ συγκεφαλαιώσωμεν τὰς κυριωτέρας τῶν προεξαρχόντων συγγραφέων γνώμας, τὰς ἀναγομένας εἰς τὴν λεκτικὴν καὶ πραγματικὴν ἐρμηνείαν τῆς πολυσημάντου ταύτης φράσεως. Οἱ νεώτεροι κριτικοὶ, οἱ διαλαβόντες περὶ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, διχογνωμοῦσιν ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας»· διότι οἱ μὲν προσνέμουσιν εἰς αὐτὴν ἔννοιαν ἐνεργητικὴν, οἱ δὲ παθητικὴν, ἄλλοι ἐνεργητικὴν ἅμα καὶ παθητικὴν, καὶ ἄλλοι ἄλλως ἐξηγοῦνται τὸ ὑπ' αὐτῆς σημαινόμενον. Πλὴν τοῦ Zeller, τοῦ Hirzel, καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι συνέταξαν ἴδια πονημάτια περὶ τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας». Ἀξιόμνημόνευτοι ἐπὶ πᾶσιν εἶναι αἱ διατριβαὶ τοῦ ἐπιφανοῦς καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας, K. Heinze, ἀνδρὸς πολυμαθοῦς καὶ ὀξυνουστάτου, ὅστις ἐν ἰδιαιτέροις πονηματίοις καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ λαμπρῷ αὐτοῦ συγγράμματι «περὶ τοῦ λόγου ἐν τῇ ἐλληνικῇ φιλοσοφίᾳ» διεφώτισε πολλὰ σκοτεινὰ μέρη τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἰδίως τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Οὐχ ἥττον ἐξαίρετον εἶναι τὸ πόνημα τοῦ ἐκ τῶν ἀρίστων τοῦ Zeller μαθητῶν, καθηγητοῦ Stein περὶ τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως (1888), συναποτελοῦν τὸν δεύτερον τόμον τῆς «Ψυχολογίας τῆς Στοᾶς»· ἐκ τῶν ἄλλων νεωτάτων διατριβῶν μνημονεύομεν τὴν τοῦ Werner Luthe (Die Erkenntnisslehre der Stoiker, 1890) καὶ τὴν τοῦ Poppelreuter (Die Erkenntnisslehre der Stoiker Zenon und Kleanthes 1890). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δὲν ἐλύθη εἰσέτι ὀριστικῶς τὸ περιβόητον τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας» ζήτημα· ἀλλὰ οὐδὲν ἥττον διεφωτίσθη τὰ μέγιστα ἡ στωικὴ φιλοσοφία καὶ ἡρμηνεύθησαν πολλὰ τέως δυσερμήνευτα πράγματα.

Κέντρον τῆς στωικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως εἶναι, κατὰ τὸν καθηγητὴν Zeller, τὸ ζήτημα περὶ τοῦ κριτηρίου, καθ' ὃ ἐν τῇ φαντασίᾳ ἡμῶν διαστέλλονται ἀπ' ἀλλήλων τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψευδές. Ἡ ἀνάλυσις τῆς φαντασίας ἔδει νὰ γίνῃ οὕτω πως ὥστε νὰ προκύψῃ ἐντεῦθεν ἰσχυρὸν καὶ ἀναμφήριστον γνώρισμα πρὸς διάκρισιν τῆς ἀληθείας. Πᾶσαι αἱ φαντασίαι, ἔλεγον οἱ Στωικοὶ, ἐρμηνεύονται διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ φανταστοῦ ἐπὶ τὴν ψυχὴν· τὸ «φανταστὸν» εἶναι τὸ ποιοῦν τὴν φαντασίαν, πᾶν ὅ,τι δηλ. κινεῖ τὴν ψυχὴν. Ἡ φαντασία διακρίνεται ἀπὸ τοῦ φανταστικοῦ καθ' ὅσον τούτῳ οὐδὲν ὑπόκειται φανταστὸν, οὐδὲν ἄλλο δὲ

εἶναι τὸ φανταστικὸν ἢ διάκενος ἑλκυσμὸς, τουτέστι πάθος ἐν τῇ ψυχῇ, ἀπ' οὐδενὸς φανταστοῦ γενόμενον. Ὅταν γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ψυχὴν παρεμφερῇ πρὸς ἄγραφον χαρτίον, πρῶτος δὲ τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι οἱ Στωικοὶ ὑπελάμβανον τὴν αἴσθησιν ὡς τὴν μόνην ἀρχικὴν πηγὴν τῶν ἡμετέρων φαντασιῶν· ἡ ψυχὴ εἶναι λευκὸς χάρις, γραφόμενος διὰ τῶν αἰσθήσεων· ἐκ τῆς αἰσθήσεως γεννᾶται ἡ μνήμη, ἐκ πολλῶν δὲ ὁμοειδῶν μνημῶν ἡ ἐμπειρία· «αἰσθανόμενοι γάρ τινος οἷον λευκοῦ ἀπελθόντος, αὐτοῦ μνήμην ἔχουσιν, ὅταν δὲ ὁμοειδεῖς πολλαὶ μνήμαι γένωνται, τότε φασὶν ἔχειν ἐμπειρίαν». Ἡ κατάληψις γίνεται λόγῳ τῶν δι' ἀποδείξεως συναγομένων. Τῶν δὲ ἐννοιῶν αἱ μὲν δημιουργοῦνται ἐντέχνως καὶ μεθοδικῶς, αἱ δὲ φύσει καὶ ἀντεπιτεχνήτως· κατὰ τὸν τελευταῖον τρόπον γίνονται αἱ προλήψεις ἢ αἱ κοιναὶ ἔννοιαι, ὥς οἱ Στωικοὶ ὑπολαμβάνουσι φυσικοὺς γνώμονας τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς, ἐπαγόμενοι, ὅτι διὰ τούτων προσαγορευόμεθα λογικοί. Καὶ ὑπάρχουσι μὲν χωρία τινὰ, ὑποδεικνύοντα ὅτι αἱ κοιναὶ ἔννοιαι δυνατόν νὰ νοηθῶσι καὶ ὡς ἔμφυτοι προλήψεις («φυσικῶς δὲ νοεῖται δίκαιόν τι καὶ ἀγαθόν» καὶ «ἔστι δὲ ἡ πρόληψις ἔννοια φυσικὴ τῶν καθόλου»), ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἀντέβαινε πρὸς τὰς στωικὰς ἀρχάς· διότι οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς κοινὰς ἐννοίας ἔλεγον τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως τῆς διανοίας ἡμῶν παραγομένας ὁμορρύθμως ἐκ τῆς πείρας. Διὰ τῆς τεχνικῆς διαπλάσεως τῶν ἐννοιῶν γεννᾶται ἡ ἐπιστήμη, ἣν ὀρίζονται οἱ Στωικοὶ ἀσφαλὲς καὶ ἀμετάπτωτον σύστημα τεχνικῶν ἐννοιῶν ἢ ἐπιστημῶν. Ἀλλὰ καίπερ καλοῦντες τὴν ἐπιστήμην σύστημα τεχνικῶν ἐννοιῶν, ὥρειλον οὐδὲν ἥττον κατὰ τὸ σύστημα αὐτῶν νὰ συνάψωσι τὴν ἐπιστήμην πρὸς τὰς φυσικὰς ἐννοίας, ἀφ' οὗ μάλιστα ἔχουσι σύνθημα τὸ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Κατὰ τοὺς Στωικοὺς πηγαὶ πασῶν τῶν ἀντιλήψεων εἶναι δύο, ἡ αἴσθησις καὶ αἱ ἐπ' αὐτῆς ἐρειδόμεναι ἀποδείξεις. Ἀφ' οὗ δὲ πᾶσαι αἱ κοιναὶ ἔννοιαι γεννῶνται ἐκ τῆς αἰσθήσεως, ἔπεται ὅτι ἡ αἴσθησις ἔπρεπε νὰ θεωρῇται τὸ μόνον ἀνέκαθεν καὶ ἀπολύτως βέβαιον. Πάντη ἄλλως δοξάζουσιν οἱ Στωικοί. Εἰς μόνην τὴν ἐπιστήμην περιάπτοντες ἀκαταμάχητον ἀσφάλειαν, ἀποφαίνονται ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν αἰσθητῶν ἀντιλήψεων ἐξήρτηται ἐκ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῶν πρὸς τὰ νοητὰ, καὶ ὅτι μόνη ἡ αἰσθητὴ φαντασία οὐδεμίαν παρέχει ἐπιστήμην, ἀπαιτεῖται δὲ πρὸς τοῦτο καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς διανοίας. Ἐρωτώμενοι κατὰ τίνα τρόπον διακρίνονται αἱ ἀληθεῖς φαντασίαι ἀπὸ τῶν ψευδῶν, ἀποκρίνονται ὅτι

ἀληθὲς φαντασία εἶναι ἢ εἰκονίζουσα ἡμῖν τὸ ὑπάρχον, ὅπως ἔχει. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ τοῦτο· δέον καὶ αὖθις νὰ ἐρωτήσωμεν, πῶς θὰ διακρίνωμεν ὅτι μία τις φαντασία ἀναπαριστᾷ ἀκριβῶς τὸ ὑπάρχον; Οἱ Στωικοὶ ἀποκρίνονται ὅτι γνῶρισμα τῆς ἀκριβείας εἶναι ὁ τόνος, δι' οὗ φαντασίαι τινὲς ἐπιβάλλονται ἡμῖν. Αὕτη καθ' ἑαυτὴν ἢ πεποιθήσις ἢ συγκατάθεσις δὲν εἶναι ἐξ ἀνάγκης συνημμένη πρὸς τὴν φαντασίαν, ἀλλὰ μᾶλλον εἰπεῖν ἢ συγκατάθεσις ἐπέρχεται ἀφ' οὗ ἡ κρίσις ἡμῶν ἀποταθῇ πρὸς τὴν φαντασίαν ἵνα στέρξῃ ἢ ἀπορρίψῃ αὐτήν, διότι ἀλήθεια καὶ πλάνη ἔχουσι τὴν ἑδραν αὐτῶν ἐν τῇ κρίσει μόνον. Ἡ συγκατάθεσις ὑπόκειται εἰς ἡμᾶς ὅπως καὶ ἡ θέλησις· ἀλλ' ἐνταῦθα τῶν φαντασιῶν τοσοῦτον ἔχουσι σθένος ὥστε ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς νὰ παρέχωμεν τὴν ἡμετέραν συγκατάθεσιν καὶ δὴ καὶ νὰ κηρύττωμεν αὐτὰς οὐ μόνον εὐλογοφανεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀληθεῖς καὶ ἀρμοζούσας εἰς τὴν φύσιν τῶν ὄντων. Αἱ φαντασίαι δὲ αὗται ἐμποιοῦσιν ἡμῖν τὴν σταθερότητα ἐκείνην τῆς συγκαταθέσεως, ἣν οἱ Στωικοὶ καλοῦσι κατάληψιν, καὶ τούτου ἕνεκα καλοῦνται καταληπτικαὶ φαντασίαι. Ὅσάκις μία τις τοιούτου εἶδους φαντασία ἐπιβάλλεται ἡμῖν μετ' ἀκαταμαχήτου σχήματος, τότε δὴ τότε ἔχομεν ἐν ἡμῖν οὐχὶ ἀπλᾶ φαντάσματα ἀλλὰ ὑπάρχοντα· ἐν ἐλλείψει τοῦ γνωρίσματος τούτου, δὲν δυνάμεθα νὰ συνειδῶμεν τὴν ἀλήθειαν τῶν ἡμετέρων ἀντιλήψεων· ἐν ἄλλοις λόγοις, τὸ κριτήριον ἔγκειται ἐν τῇ καταληπτικῇ φαντασίᾳ. Οὔτε ἡ αἴσθησις οὔτε ἡ πρόληψις εἶναι τὸ κυρίως κριτήριον· ἐκεῖνο δι' οὗ γινώσκεται ἡ ἀλήθεια φαντασίας τινὸς εἶναι τὸ καταληπτικόν, δηλ. ἡ ἐν τῇ φαντασίᾳ ἐνοικοῦσα ἄμεσος πειστικὴ δύναμις. Φανερόν ἐντεῦθεν ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Zeller, ἡ καταληπτικὴ φαντασία σημαίνει ἐνέργειαν, καὶ ὅτι ἐν τῇ ἐνεργείᾳ ταύτῃ ἔχει μὲν ἡ αἴσθησις μεγάλην ῥοπὴν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ κρίσιμον δύναμιν, διότι ἡ αἰσθητικὴ ἐνέργεια χρήζει ἐνίοτε καὶ τῆς ἐπικουρίας τοῦ λόγου. Ἡ μέθοδος τῶν Στωικῶν εἶναι μέχρι τινὸς αἰσθητικὴ ἀλλὰ πρὸς πορισμὸν τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀπταιστοῦ τῶν ὄντων γνώσεως δὲν ἀρκεῖ μόνῃ ἡ αἴσθησις, ἀπαιτεῖται δὲ καὶ διανοητικὴ τις λειτουργία.

Πολλῶ πλάτυτέρα εἶναι ἡ περὶ τοῦ στωικοῦ κριτηρίου πραγματεία τοῦ καθηγητοῦ Heinze (Zur Erkenntnisslehre der Stoiker, 1880). Ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς γνώσεως, λέγει, ἀπαντῶσιν ἀπ' ἀρχῆς κατὰ τὴν ἀνέλιξιν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας δύο ἀντίθετοι ῥοπαὶ, ἡ ἐμπειρικὴ (ἢ τῶν ὁπαδῶν τῆς «αἰσθησιλογίας» ἢ «αἰσθησικρατίας» ἢ ὅπως ἄλλως θελήσῃ τις νὰ ὀνομάσῃ τὸν «σενσουαλισμὸν») καὶ ἡ λογικὴ (ἢ διὰ τοῦ

λόγου). "Ενιοι τῶν πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφων εἰσηγήσαντο ὅτι οὐχὶ αἱ αἰσθήσεις ἀλλ' ὁ λόγος εἶναι ἡ αἰτία τῆς γνώσεως· οἱ ἐλεατικοὶ λ. γ. καὶ ἰδίως ὁ Παρμενίδης ἐδίδασκον ὅτι, πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀληθείας, ἀνάγκη οὐχὶ νὰ ἀκολουθῇ τις εἰς τὴν ὄρασιν, τὴν ἀκοὴν καὶ τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ νὰ ἐρευνᾷ τὰ πάντα διὰ τῆς τέχνης τοῦ λόγου — «ὑπερβάντες τὴν αἴσθησιν καὶ παριδόντες αὐτὴν ὡς τῷ λόγῳ δέον ἀκολουθεῖν ἐν καὶ ἀκίνητον τὸ πᾶν εἶναί φασι καὶ ἄπειρον ἔνιοι». Ἐπ' ἴσης καὶ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Δημόκριτος, εἰ καὶ ἐπαγγέλλονται ὑλικὰς θεωρίας, δὲν πρέπει νὰ καταλεχθῶσιν εἰς τοὺς «σενσουαλιστάς». Εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι οὐκ ὀλίγοι τῶν φιλοσόφων, τῶν ἀκμασάντων ἰδίως πρὸ τῶν χρόνων τῶν Σοφιστῶν, ὑπέλαβον ἀρχὴν γνώσεως τὴν «αἰσθητικὴν» φαντασίαν, ἀλλ' ὅμως κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον οὐδεὶς τούτων ἀνεκήρυξεν, καθ' ὅσον γινώσκομεν, ἀναφανδὸν καὶ ἀπροκαλύπτως ὡς ἰδίαν ἀρχὴν τὸν «σενσουαλισμόν». Οὐδὲν ἥτιον βλέπομεν αὐτὴν εὐκρινῶς ἐξηγγελημένην παρὰ Πλάτωνι, ἐξ οὗ καὶ ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς ὅτι ὁ «σενσουαλισμός» ἦτο γνωστὸς ὡς φιλοσοφικὸν δόγμα· εἰ δὲ μὴ, ὁ Πλάτων βεβαίως δὲν θὰ ἐπελαμβάνετο τῆς ἀνασκευῆς αὐτοῦ. Ὁ Πλάτων, ὁ ἐπὶ τὸ τελειότερον διαπλάσας τὴν σωκρατικὴν φιλοσοφίαν, ἀποκηρύττει τὴν ἐμπειρικὴν μέθοδον· εἶναι, λέγει, ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου, ὁ νοῦς, ὅστις δὲν δύναται νὰ παραχθῇ ἢ νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ τῆς αἰσθήσεως· ὁ νοῦς παρέχει τὸ εἰδέναι, τοῦτο δὲ τὸ εἰδέναι δὲν εἰσχωρεῖ εἰς τὸν νοῦν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται κατ' ἀρχὰς ἀποκλίνων εἰς τὴν ἐμπειρίαν, ἀλλ' ἐν τέλει ἀσπάζεται τὴν ἐναντίαν μέθοδον, ἀποφαινόμενος ὅτι μόνος ὁ νοῦς καταλαμβάνει τὰς ἀρχὰς («νοῦς ἂν εἴη τῶν ἀρχῶν»). Οἱ Στωικοί, ἐχόμενοι ἰδίως τῆς σωκρατικῆς μεθόδου, ὤφειλον νὰ παραλάβωσι τὴν λογικὴν μέθοδον, ὅπως οἱ Ἐπικούρειοι, στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Ἀριστίππου, παρέλαβον τὴν μέθοδον τὴν ἐμπειρικὴν. Ἀλλ' ὅμως, παρὰ πᾶσαν τὴν λογικὴν ἀρχὴν, τὴν κατὰ τοὺς Στωικοὺς ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ φύσει, παρὰ τὸ δόγμα ὅτι ὁ νοῦς διήκει διὰ τοῦ ὅλου, ἡ στωικὴ φιλοσοφία ἠσπάσατο τὸν «σενσουαλισμόν», κηρύξασα ὅτι ἐν ταῖς αἰσθήσεσιν ἔγκειται πάσης γνώσεως ἡ ἀρχή. Ἀπὸ τῆς ὁμοιότητος γονέων καὶ τέκνων λαβόντες ἀφορμὴν ἐπειράθησαν οἱ Στωικοὶ νὰ ἀποδείξωσι τὴν γένεσιν τῶν ψυχῶν διὰ τοῦ σπέρματος· κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, ὤφειλον ἐπομένως νὰ εἴπωσι ὅτι καὶ αἱ φαντασίαι καὶ ἡ γνῶσις, λανθάνουσιν ὡς σπερματικοὶ λόγοι ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν

νεογνῶν, εἶτα δὲ ἡρέμα καὶ κατὰ μικρὸν ἀναπτύσσονται. Ἄλλ' οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς οὐδένα ἐπάγονται τοιοῦτον ἰσχυρισμόν· τοῦναντίον δὲ ἀποφαίνονται διαρρήδην ὅτι «ὅταν γεννηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς εὖεργον πρὸς ἀπογραφὴν». Εἶναι λοιπὸν ἡ ψυχὴ *tabula rasa*, τοῦτο δὲ τὸ δόγμα ἔλκει τὴν γένεσιν παρὰ τῶν Στωικῶν, εἰ καὶ παρὰ Πλάτωνι καὶ Ἀριστοτέλει ὑπάρχουσι χωρία, ἐξ ὧν δυναταί τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι ἡ στωικὴ θεωρία εἶναι μέχρι τινὸς ἐπακολούθημα προγενεστέρων φιλοσοφημάτων. Ἐρωτώμενοι οἱ Στωικοὶ τίνι τρόπῳ πληροῦται ὁ κενὸς πίναξ, ἀποκρίνονται «διὰ τῶν αἰσθήσεων». Πᾶσα κατάληψις ἤρτηται ἐκ τῆς αἰσθητικῆς φαντασίας («αἰσθήσει καταλαμβάνεσθαι τὰ καταλαμβανόμενα καὶ πᾶσαν κατάληψιν ἡρτῆσθαι τῶν αἰσθήσεων»). Τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ, τὰ πάθη καὶ αἱ εὐπάθειαι, αἱ ἀρεταὶ καὶ αἱ κακίαι, ταῦτα πάντα εἶναι αἰσθητὰ, κατὰ τὸν Χρύσιππον. Καὶ ἐσωτερικὴν τινα αἴσθησιν ἀποδέχονται οἱ Στωικοὶ («κοινὴν αἴσθησιν ἐντὸς») παραπλησίαν πρὸς τὴν ἀφῆν, «καθ' ἣν καὶ ἡμῶν αὐτῶν ἀντιλαμβανόμεθα»· τῶν γάλλων φιλοσόφων *Lamettrie* καὶ *Condillac* τὰ δόγματα ἀνάγονται εἰς τὴν περὶ τῶν αἰσθήσεων θεωρίαν τῶν Στωικῶν. Θεμέλιον ἄρα τῆς γνώσεως εἶναι ἡ αἴσθησις· βεβαίως ὁ ὅρος οὗτος ἔχει παρὰ τοῖς Στωικοῖς διάφορα σημαινόμενα («αἴσθησις δὲ λέγεται κατὰ τοὺς Στωικοὺς τὸ τ' ἀφ' ἡγεμονικοῦ πνεῦμα ἐπὶ τὰς αἰσθήσεις διῆκον καὶ ἡ δι' αὐτῶν κατάληψις καὶ ἡ περὶ τὰ αἰσθητήρια κατασκευή· καὶ ἡ ἐνέργεια δὲ αἴσθησις καλεῖται»)· ἀλλὰ τὴν κυρίως αἴσθησιν ὀρίζονται οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς «ἀντίληψιν τῶν αἰσθητῶν»· ὥστε ἡ αἴσθησις ὑπάγεται εἰς τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς φαντασίας, ἧς ὁ ὀρισμὸς τοσαῦτα παρέσχε πράγματα εἰς τοὺς Στωικούς. «Τῶν δὲ φαντασιῶν αἱ μὲν εἰσὶν αἰσθητικαί, αἱ δ' οὐ· αἰσθητικαὶ μὲν αἱ δι' αἰσθητηρίου ἢ αἰσθητηρίων καταλαμβανόμεναι, οὐκ αἰσθητικαὶ δ' αἱ τῆς διανοίας καθάπερ αἱ ἐπὶ τῶν ἄλλων λόγῳ λαμβανομένων». Ὑπάρχουσι δὲ κατ' εὐρυτέραν ἔννοιαν καὶ φαντασίαι, αἵτινες εἶναι μόνον ἐμφάσεις ἢ φαντάσματα· φαντασία δὲ κατὰ τὴν κυρίαν τοῦ ὅρου ἔννοιαν εἶναι ἡ ἀπὸ ὑπάρχοντος γεομένη· ὅτε ἡ ἐνέργεια ὀρμάται ἔξωθεν, τότε, κατὰ τὸν Ζήνωνα καὶ τὸν Κλεάνθη, εἶναι ἡ φαντασία τύπωσις κατ' εἰσοχὴν τε καὶ ἐξοχὴν, ὥσπερ ἡ διὰ τῶν δακτυλίων τύπωσις τοῦ κηροῦ. Ἀλλὰ πλὴν τῆς ὑλικῆς ταύτης παρομοιώσεως, οἱ Στωικοὶ δὲν ἐφιλοσόφησαν τίνι τρόπῳ ἡ ψυχὴ δέχεται ἀπεικασματα τῶν ἐκτὸς αὐτῆς κειμένων ὄντων. Ἵνα ἀποτελεσθῇ αἰσθητικὴ τις φαντασία, δεόν νὰ συνδράμωσι πέντε, τὸ αἰσθητήριον, τὸ αἰσθητὸν,

ὁ τόπος, τὸ πῶς καὶ ἡ διάνοια δηλ. ἡ ἐνέργεια τοῦ ἡγεμονικοῦ · χωρὶς τῆς ὀρθῆς σχέσεως τῆς διανοίας, δὲν γίνεται ἡ ἀντίληψις. Δὲν ἐπιδέχεται ἀκριβῆ ὁρισμὸν ἡ ψυχικὴ αὕτη ἐνέργεια · τὸν τρόπον, δι' οὗ τὸ ἐκτὸς, καθίσταται ἐσωτερικόν, ψυχικόν, καὶ συνειδὸς, οὔτε οἱ Στωικοὶ ἠδυνήθησαν νὰ περιγράψωσιν οὔτε οἱ νεώτεροι ψυχολόγοι. Ἀλλ' οἱ Στωικοὶ ἐσπούδασαν οὐδὲν ἥττον ὅπως παραστήσωσιν ὅποια εἶναι τῆς ψυχῆς ἡ ἐνέργεια ὁπότε ἐπιβάλλοντα αὐτῇ αἱ ἔξωθεν τυπώσεις. Ἡ ψυχὴ ἢ συγκατατίθεται εἰς τὰς τυπώσεις ταύτας, δηλ. ἐπιγινώσκει αὐτάς ὡς ἀληθεῖς, ἢ δὲν παρέχει τὴν συγκατάθεσίν της · νοεῖται δὲ οἷκοθεν ὅτι μόνος ὁ σπουδαῖος, μόνος ὁ σοφὸς δύναται νὰ ἀσκήσῃ ὀρθῶς τὴν ἐνέργειαν ταύτην, οἱ πλείστοι δὲ τῶν ἀνθρώπων παρασύρονται συνήθως ὑπὸ φαντασμάτων. Ἡ συγκατάθεσις εἶναι τὸ σημεῖον, ἐνθα οἱ Στωικοὶ παρεκκλίνουσιν ἀπὸ τοῦ μηχανικοῦ «σενσουαλισμοῦ» ἐφ' οὗ στηρίζουσι κατ' ἀρχὰς τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως. Ἐκ τῶν τυπώσεων, ἔναι μὲν εἶναι δεκτικαὶ συγκαταθέσεως, ἔναι δὲ οὐ · εἰς τί ἄρά γε συνίσταται ἡ διάκρισις αὕτη; Τὸ πρόβλημα τοῦτο, κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ ποικίλῳ τρόπῳ ἐρμηνευθὲν, συνέχεται μετὰ τοῦ ζητήματος, ποῖαι φαντασίαι εἶναι ἀληθεῖς καὶ ποῖαι οὐ; Ἡ μόνη πρὸς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δυνατὴ ἀπόκρισις εἶναι ὅτι ἔναι τῶν τυπώσεων ἐπιβάλλονται τοσοῦτον ἰσχυρῶς ὥστε ἀδύνατον νὰ ἀντίσχη τις εἰς αὐτάς · τοῦτο διανοήθη καὶ ὁ Ζήνων, εἰπὼν ὅτι παρεῖχε πίστιν οὐχὶ εἰς πάσας τὰς φαντασίας, ἀλλὰ μόνον εἰς ἐκεῖνας, ὅσαι περιελάμβανον εὐκρινῶς καὶ ἀκριβῶς τὰ φανταστὰ ὑποκείμενα. Τότε αἱ φαντασίαι δρῶσι μετ' ἀκαταγωνίστου δυνάμεως καὶ ἐκβιάζουσι τὴν συγκατάθεσιν, ἢ δὲ ψυχὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν πλάστιγγα, ἥτις καταρρέπει, τιθεμένου ἐπ' αὐτῆς τοῦ ἀναγκαίου βάρους. Ἄν πρέπει ἢ μὴ νὰ χορηγηθῇ ἡ συγκατάθεσις, τοῦτο κρέμαται ἐκ τῆς ποιότητος καὶ ἐκ τοῦ μείζονος ἢ ἐλάσσονος τόνου τοῦ ἡγεμονικοῦ. Οἱ Στωικοὶ λαλοῦσι περὶ «εὐτονίας» καὶ «ἀτονίας», περὶ «ἰσχύος» καὶ «ἀσθενείας» · ἐπομένως τὸ πᾶν ἐξήρτηται ἐκ τῆς μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἀντιστατικῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς · ὥστε ὑπάρχει τι ἐν τῇ ψυχῇ, δι' οὗ αἱ φαντασίαι στέργονται ἢ ἀποκρούονται, τοῦτο δὲ εἶναι σπουδαῖον στοιχεῖον ἐν πάσῃ τῇ λειτουργίᾳ τῆς γνώσεως. Πρὸς ὑπερίσχυσιν τῆς καταληπτικῆς φαντασίας ὡς κριτηρίου τῆς ἀληθείας εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἡ ὀρθὴ ποιότης τῆς ψυχῆς · εἰ δὲ μὴ, ἡ καταληπτικὴ φαντασία ἰνδάλλεται ἡμῖν ψευδῇ πράγματα. Μετὰ τοῦ ποιοῦ τῆς ψυχῆς συνάπτεται καὶ ἡ ποιότης τῶν αἰσθητηρίων · τὰ αἰσθητήρια δέον νὰ ᾔναι ὑγιᾶ καὶ ἐρρωμένα, διότι,

ἐπ' ἐναντίας περιπτώσεως, αἱ φαντασίαι ἐνδέχεται νὰ μὴ δρῶσιν ὀρθῶς. Δέον νὰ ἀρθῇ ἐκ τοῦ μέσου πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ παρακωλύσῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθητηρίων ἢ νὰ πλανήσῃ τὰς αἰσθήσεις. Ἐνίοτε τὰ αὐτὰ πράγματα, ἕνεκα τῶν θέσεων, τῶν διαστημάτων καὶ τῶν τόπων, φαίνονται διάφορα· λ. χ. τὸ πλοῖον πόρρωθεν μὲν μικρὸν φαίνεται καὶ ἐστὸς, ἐγγύθεν δὲ μέγα καὶ κινούμενον, καὶ ὁ αὐτὸς πύργος πόρρωθεν μὲν φαίνεται στρογγύλος, ἐγγύθεν δὲ τετράγωνος· τὸ λυχνιαῖον φῶς ἐν ἡλίῳ μὲν ἀμαυρὸν φαίνεται, ἐν σκότει δὲ λαμπρὸν, καὶ ἡ αὐτὴ κώπη ἕναλος μὲν κεκλασμένη, ἕξαλος δὲ εὐθεία. Εἶναι ἐπομένως προφανὲς ἡ πλάνη τῶν αἰσθήσεων, θεωρήσας δὲ ὁ Χρύσιππος τὴν «αἴσθησιν» κριτήριον τῆς ἀληθείας, ἐνόησε βεβαίως τὴν ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον. Κατὰ τὸν Heinze, ἡ καταληπτικὴ φαντασία ἀποβλέπει πρὸς τὴν κατάληψιν τοῦ ὑποκειμένου, ἐνδέχεται ὅμως ὅτι οἱ Στωικοὶ ἔστερξαν ἀσμένως τὴν διαφορουμένην λέξιν «καταληπτικὴ» ὅπως ἡ φαντασία ὑποληφθῇ καταλαμβάνουσα ἐκατέρωθεν τό τε ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον.

Ὁ Hirzel δὲν ἀποδέχεται τὴν ἐρμηνείαν ὅτι ἡ καταληπτικὴ φαντασία σημαίνει κατάληψιν, ἥτις αὐτὴ οἴκοθεν βιάζεται ἡμᾶς εἰς συγκατάθεσιν· ἐν τῇ λέξει δὲ «καταληπτικὴ» διαβλέπει τὸ κριτήριον δι' οὗ ἡ ἀλήθεια φαντασίας τινὸς διαγινώσκεται· ἐκλαμβάνει δηλ. τὸ «καταληπτικὴ» κατὰ παθητικὴν ἔννοιαν. Ναὶ μὲν ὁμολογεῖ ὁ Hirzel ὅτι ἡ παθητικὴ ἔννοια δὲν εἶναι οἰκεία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ὡς συνάγεται ἐκ τινῶν χωρίων τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ ἰδίως τοῦ Δημοσθένους, ἐνθα ἡ λέξις σημαίνει τὸν ῥήτορα, τὸν εἰδότα νὰ συναρπάσῃ τοὺς ἀκροατάς. Ἀλλ' ἡ ἐνεργητικὴ αὕτη ἔννοια μάχεται πρὸς τὴν στωικὴν συνήθειαν, καθ' ἣν ἡ φαντασία δὲν εἶναι ὑποκείμενον τοῦ «καταλαμβάνειν» ἀλλ' ἀντικείμενον δηλ. σημαίνει τὸ «καταλαμβανόμενον». Ὡστε τὸ «καταληπτικὴ» δηλοῖ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Hirzel, τὴν φαντασίαν, ἥτις δύναται νὰ καταληφθῇ· καὶ οὕτω ἡ μὲν φαντασία διάκειται παθητικῶς, τὸ δὲ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς ἥτοι ὁ νοῦς ἐνεργητικῶς. Πολλάκις ὑπὸ πολλῶν κατεκρίθησαν οἱ Στωικοὶ ὡς μικρὸν φροντίζοντες περὶ τῆς ὀρθοεπείας, ἀλλὰ βεβαίως ἡ ὀλιγωρία αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προβῇ ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε νὰ ἀμελήσωσι τῶν κανόνων τῆς γλώσσης, προσνέμοντες αὐθαιρέτως παθητικὴν ἔννοιαν εἰς ἐπίθετον ἔχον ὁμολογουμένως ἐνεργητικὴν σημασίαν. Τοιαῦται γλωσσικαὶ βλασφημίαι ἐπιτρέπονται μόνον εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς Ἕλληνας, παρ' οἷς ἡ ἐπίσημος φράσις «ἀναγκαστικὴ

κυκλοφορία τοῦ χαρτονομίσματος» εἶναι κατὰ τὴν λεκτικὴν ἔννοιαν καὶ τὴν σύνθεσιν ἀλλόκοτος, διότι παραλόγως γίνεται χρῆσις τοῦ ἐνεργητικοῦ «ἀναγκαστικῇ» ἀντὶ τοῦ «ἀναγκαστή». Εἰκότως λοιπὸν ὁ K. Bonhöffer ἐπικρίνει τὴν ἀπόφασιν τοῦ Hirzel, ἐπαγόμενος ὅτι ἡ παθητικὴ ἐκδοχὴ τῆς λέξεως εἶναι ὅλως ἀστήρικτος· τὰ εἰς —ικὸς παράγωγα ἐπίθετα ἔχουσι πάντα ἐνεργητικὴν ἔννοιαν («κριτικὸς», «γνωριστικὸς», «δοκιμαστικὸς», «κατασκευαστικὸς» κτλ.)· παρατηρητέον δὲ ὅτι καὶ τὰ ἄλλα εἰς —ικὸς ἐπίθετα, τὰ ἐκ τοῦ ῥήματος «λαμβάνειν» μετὰ προθέσεων συνθέτου παραγενόμενα, (λ. χ. «ἀντιληπτικὸς», «περιληπτικὸς» κτλ.) ἔχουσιν ἐπ' ἴσης ἐνεργητικὴν σημασίαν· παρὰ Σέξτω τῷ Ἑμπειρικῷ ἀπαντῶσι πρὸς ἀλλήλας αἱ λέξεις «περιληπτικὸς» καὶ «περιληπτὸς» ἐκείνη μὲν ἐνεργητικῶς, αὕτη δὲ παθητικῶς. Οὕτω λέγεται περὶ θεοῦ ὅτι εἶναι φύσει καταληπτικὸς πάντων, ἔνθα τὸ «καταληπτικὸς» ἴσα δύναται καὶ τὸ «καταλαμβάνων»· ἐπομένως τὸ «καταλαμβάνειν» δέον νὰ νοηθῇ ὡς ἐρμηνεύον τὴν πρὸς κατάληψιν ιδιότητα ἢ ἰκανότητα τοῦ οἰκείου ὑποκειμένου. Ὁ καθηγητὴς Heinze, ἐπὶ τῇ προϋποθέσει τῆς ἐνεργητικῆς ἐννοίας, ἀποφαίνεται ὅτι ἀντικείμενον τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας» δύναται νὰ ᾖ καὶ τὸ ἐκτὸς ὑποκείμενον καὶ αὕτη ἡ διάνοια. Ὁ K. Bonhöffer, ἀποστέργων τὴν διπλὴν ταύτην ἐκδοχὴν, ἐξηγεῖται τὸ «καταληπτικῇ» διὰ τοῦ «ἰκανῇ πρὸς κατάληψιν, πρὸς νόησιν». Ἐπειδὴ οἱ Στωικοὶ τοὺς ὅρους «καταλαμβάνειν» καὶ «κατάληψιν» μετῆλθον αἰετοτε ἀντὶ τοῦ «νοεῖν» καὶ «νόησις» ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ καταληπτικὴ φαντασία οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ νοητικὴ, τινὰ φαντασίαν· ἐντεῦθεν δὲ οἴκοθεν φανερόν ὅτι τὸ «ὑποκείμενον» καὶ οὐχὶ ἡ «διάνοια» εἶναι τὸ καθ' αὐτὸ ἀντικείμενον τοῦ «καταληπτικῇ». Τοῦτο γίνεται συμφανὲς καὶ ἐκ τοῦ Σέξτου ἐρμηνεύοντος τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν ὡς «ἄκρως ἀντιληπτικὴν τῶν ὑποκειμένων». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ K. Bonhöffer δίδει λαβὴν εἰς ἀμφισβητήσεις, διότι δύναται τις νὰ ἀντεῖπῃ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι, ἀφ' οὗ ἡ καταληπτικὴ φαντασία ἐξαναγκάζει τὴν διάνοιαν εἰς συγκατάθεσιν, τὸ ἀντικείμενον τοῦ «καταληπτικῇ» εἶναι αὕτη ἡ διάνοια. Οὕτως ἢ ἄλλως, πάντες συμφωνοῦσιν ὅτι ἡ καταληπτικὴ φαντασία ὑπονοεῖ φαντασίαν, ἥτις εἶναι βεβαία περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς καὶ ἔχει πειστικὴν δύναμιν· ἡ δὲ συγκατάθεσις εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς διανοίας ἐπιβεβαίωσις τῶν φαντασιῶν, εἶναι δηλαδὴ ἡ διανοητικὴ ἐκείνη ἐνέργεια, δι' ἧς ἡ αἰσθήσει ἢ λόγῳ παρεχομένη φαντασία, γίνεται κατὰ τὴν ψῆφον.

Ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις οὐδεὶς ἄλλος ἐπραγματεύσατο τὰ κατὰ τὸ στωικὸν κριτήριον διεξοδικώτερον καὶ πολυμερέστερον, τοῦ καθηγητοῦ Stein. Οἱ στωικοὶ ὅροι «φαντασία» «κατάληψις» «συγκατάθεσις» «διάνοια» «κοινὰ ἔννοια» «προλήψεις» «αἰσθησις» κλ. ἡρμηνεύθησαν μετὰ μεγάλης εὐστοχίας, ἥτις, ὅμως χωρήσασα ἐνιαχοῦ μέχρις αὐθαιρέτου ἐπινοίας, προεκάλεσε σπουδαίας καὶ ἰσχυρὰς ἀντιρρήσεις. Ὁ Stein παρατηρεῖ ἐλλόγως ὅτι, διὰ τὸ πολυσχιδὲς καὶ ἀντιφατικὸν τῶν παραδεδομένων ἐρμηνειῶν, χαλεπώτατον ἀποβαίνει ἔργον ὁ ὁρισμὸς πασῶν τῶν σημασιῶν καὶ τῶν ἀποχρώσεων, ὅσας ἔχει ἡ λέξις «φαντασία». Τὴν φαντασίαν ἄλλως ἐκδέχεται ὁ Κλεάνθης, καὶ ἄλλως ὁ Χρύσιππος· ἐκ τῶν διαφόρων ὁρισμῶν οὓς ἔλαβε κατ' ἀρχὰς ἡ φαντασία, τρεῖς εἶναι οἱ συνηθέστατοι — ὠρίσθη δηλ. ὡς τύψεις, ἀλλοιώσεις καὶ πάθος. Ἡ «τύψεις» εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος φιλοτεχνηθεὶς ἀρχικὸς ὁρισμὸς. Ὁ Ζήνων παρέστησε τὴν φαντασίαν ὡς «τύψιν» χωρὶς περαιτέρας τινὸς ἀκριβολογίας· δυοῖν θάτερον ἐσήμεινεν ἡ «τύψεις» ἢ μηχανικὴν ἀποτύψιν τοῦ αἰσθητοῦ, τοῦ ἀντικειμένου δηλαδή τῆς αἰσθήσεως ἢ τὴν κατὰ τὸ ποῖον ἀλλοιώσιν τοῦ ὑποκειμένου τῆς αἰσθήσεως. Ὁ Κλεάνθης, ὁ πλέον παντὸς ἄλλου τῷ Ζήνωνι προσομιλήσας, καὶ τὰ διανοήματα τοῦ διδασκάλου ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον ὑποτυπώσας, ἡρμήνευσε τὴν «τύψιν» ὕλικῶς. Τὴν σφόδρα δὲ αἰσθητικὴν ταύτην ἐρμηνείαν ἀπεδοκίμασεν ὁ Χρύσιππος, προελόμενος τὴν δευτέραν ἐρμηνείαν — τὴν διὰ τῆς «ἀλλοιώσεως» — λόγῳ ὅτι ἡ ψυχὴ λαμβάνει πολλάκις καὶ συγχρόνως πλείστας καὶ ἀντιθέτους φαντασίας, αἵτινες θὰ ἦσαν ὅλως ἀνεξήγητοι, ἂν ἐπεκράτει τὸ δόγμα τῶν μηχανικῶν τυπώσεων τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων. Ἀλλ' ὁ Χρύσιππειος ὁρισμὸς δὲν ἐνεκρίθη ὑπὸ πάντων, διότι, κατ' αὐτὸν τὸν Χρύσιππον, ἡ φαντασία δὲν ἦτο πάθος κατὰ τὴν συνήθη τοῦ ὅρου ἔννοιαν, ἀλλὰ κίνησις ψυχῆς. Ἐκ τῶν φαντασιῶν αἱ μὲν εἶναι καταληπτικαὶ αἱ δὲ οὐ· καταληπτικὴ φαντασία εἶναι ἡ ἀκριβέστατα ἐνοπτρίζουσα τὰ ἐκτὸς πράγματα· ἀκατάληπτος δὲ ἡ παριστάνουσα πράγματα μὴ ὑπάρχοντα ἢ πλημμελῶς ταῦτα ἀποτυπυμένη. Ζητεῖται νῦν ποία ἡ σχέσις τῆς καταληπτικῆς φαντασίας πρὸς τὴν διάνοιαν; Καταλαμβάνει ἄρά γε ἡ φαντασία τὴν διάνοιαν ἢ ἀντιστρόφως ἡ διάνοια τὴν φαντασίαν; Περὶ τούτου αἱ γνώμαι γίνονται δίχα· κατὰ τὸν Zeller (εἰς ὃν οἱ πλείστοι παρακολουθοῦσι) τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν δεόν νὰ ἐκλάβωμεν ἐνεργητικῶς, ὅτι δηλ. ἡ ἐν τῇ φαντασίᾳ ἐνοικοῦσα πειστικὴ δύναμις ἀποκαλύπτει τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς ταύτης τῆς

φαντασίας. Ἄλλ' ὁ Hirzel ἀντιλέγει, ἐπὶ τῇ βάσει χωρίου τινὸς τοῦ Κικέρωνος, ὅτι ἡ φαντασία δὲν καταλαμβάνει τὴν διάνοιαν, ἀλλ' αὐτὴ ἡ φαντασία καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς διανοίας· ὁ Hirzel ἐκδέχεται τὸ «καταληπτικὴ» ἐν παθητικῇ σημασίᾳ, διατεινόμενος ὅτι πρόκειται περὶ φαντασίας, καταλαμβανομένης ὑπὸ τοῦ νοῦ. Ὁ Stein πειράται νὰ διαλλάξῃ πρὸς ἀλλήλας τὰς ἀντικειμένους γνώμας, λέγων ὅτι ἐκ προνοίας ἴσως οἱ περὶ τὴν δημιουργίαν καινῶν λέξεων ἐντριβέστατοι Στωικοὶ μετῆλθον τὴν διαφορουμένην λέξιν «καταληπτικὴ» διότι αὕτη δύναται δῆθεν νὰ ληφθῇ καὶ κατ' ἐνεργητικὴν καὶ κατὰ παθητικὴν ἐκδοχὴν. Καὶ τῷ ὄντι, προστίθουσιν ὁ Stein, ἢ τε καταληπτικὴ φαντασία καὶ ἡ διάνοια ἔχουσιν ἐκάτεραι καὶ ἐνεργητικῶς καὶ παθητικῶς. Ἡ καταληπτικὴ εἶναι κατὰ τοῦτο ἐνεργητικὴ, καθ' ὅσον διὰ τοῦ ἰδίου τόνου ἀναγκάζει τὴν διάνοιαν νὰ καταλάβῃ αὐτὴν, τουτέστι νὰ παράσχῃ τὴν συγκατάθεσιν τῆς. Ἡ δὲ διάνοια εἶναι κατὰ τοῦτο παθητικὴ, καθ' ὅσον ἡ καταληπτικὴ φαντασία διὰ τοῦ ἰδίου τόνου ἀσκεῖ ἐπ' αὐτὴν μεγάλην ψυχαγωγίαν· ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ ἐνεργητικὴ, διότι παρέχει εἰς τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν τὴν ἰδίαν συγκατάθεσιν. Τοῦτο δὲ πῶς συμβαίνει; Τὸ ὑπάρχον (δηλ. τὰ ἐκτὸς ὄντα) προκαλεῖ διὰ τῆς αἰσθήσεως κίνησιν εἰς τὸ ἡγεμονικόν, ἡ κίνησις δὲ αὕτη εἶναι ἡ συνειδητικὴ φαντασία. Ὅταν ἡ κίνησις ᾗναι πολὺ ἰσχυρὰ καὶ ἀκριβὴς, ἀναγκάζεται καὶ ἡ διάνοια νὰ παράσχῃ τὴν συγκαταθετικὴν αὐτῆς κρίσιν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι πᾶσαι αἱ φαντασίαι ἀπολύτως ἀληθεῖς, διότι ἡ βεβαίωσις τῆς ἀληθείας ἔγκειται μόνον ἐν τῇ καθ' ὅλα πιστῇ καὶ οἶονεὶ κατοπτρικῇ παραστάσει τῶν ἐκτὸς πραγμάτων· ἀνάγκη δηλαδή ἡ φαντασία νὰ ᾗναι οὕτως εἰπεῖν ἀπομεμαγμένη καὶ ἀποτετυπωμένη κατὰ τὸ ὑπάρχον. Ὅπως ὁ ἔρμολύφος ὀφείλει νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸ ἀρχέτυπον μετὰ φυσικῆς ἀκριβείας, οὕτω καὶ ἡ καταληπτικὴ φαντασία θέον νὰ ἀναμάρξῃ σαφῶς καὶ εὐστόχως πάντα τὰ ἰδιώματα καὶ πάσας τὰς ἀποχρώσεις τῶν ὑποκειμένων· «ὥς γὰρ οἱ γλυφεῖς πᾶσι τοῖς μέρεσι συμβάλλουσι τῶν τελουμένων . . . οὕτω καὶ οἱ κατάληψιν ποιούμενοι τῶν ὑποκειμένων πᾶσιν ὀφείλουσι τοῖς ἰδιώμασιν αὐτῶν ἐπιβάλλειν». Ὅταν ἀπ' ἐναντίας ὁ διὰ τῆς αἰσθήσεως τόνος τῆς φαντασίας, φωραθῇ ἀσθενέστερος ἢ ὥστε νὰ διενεργήσῃ ἀκριβῆ τοῦ ὑπάρχοντος ἀποτύπωσιν, τότε ἡ φαντασία οὐδαμῶς καθίσταται καταληπτικὴ, ἐπομένως οὐδεμίαν ἔχει ὀρθότητα. «Ἐντεῦθεν, ἐπιλέγει ὁ Stein, γίνεται κατάδηλον ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ τόνου εἶναι τὸ κέντρον τῆς στωικῆς φιλοσοφίας· μεταβιβάσασα τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας εἰς τὴν

ἐξ ὑποκειμένου ἐνέργειαν τῶν φαντασιῶν, ἡ Στοὰ προδήλῳ τῷ λόγῳ διέπλασε καὶ διεπλάτυνε τὸν «σενσουαλισμόν». Μετὰ τοῦ Zeller ἀποδεχόμεθα ὅτι ἡ καταληπτικὴ φαντασία εἶχεν ἀνέκαθεν ἐνεργητικὴν ἔννοιαν, διότι ὁ τόνος αὐτῆς ἐπενεργεῖ ἐπὶ τὴν διανοίαν· ἀφ' ἐτέρου ὁ Hirzel εἰκότως εἰσηγεῖται ὅτι ἡ διάνοια ἀδύνατον νὰ ἔχῃ ὅλως παθητικῶς, καὶ ὅτι ἡ πεῖσις λανθάνει μᾶλλον ἐν τῷ «καταληπτικῷ»· ἀμφοτέρως δὲ τὰς κατ' ἐπίφασιν ἀντιμαχομένας ταύτας θεωρίας δυνάμεθα νὰ συμβιβάσωμεν, ἀποδεχόμενοι ὅτι κατὰ τὴν «κατάληψιν» φαντασία καὶ διάνοια ἐξ ἴσου πάσχουσι καὶ δρῶσιν».

Ὅτι ἡ θεωρία τῆς γνώσεως ἐρείδεται παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἐπὶ ἐμπειρικῆς καὶ αἰσθητικῆς βάσεως, εἶναι, κατὰ τὸν προμνημονευθέντα καθηγητὴν, ἀναμφισβήτητον. Ἡ ψυχὴ, ἐρχομένη εἰς τὸν κόσμον, φέρει μόνον τὴν ἱκανότητα νὰ λαμβάνῃ ἐντυπώσεις. Τὸ βρέφος, ἅμα γεννηθὲν, οὐδένα ἔχει λογισμόν, ὅπως καὶ τὰ θηρία· ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὐδέποτε κτῶνται λογισμόν, ὁ δὲ ἄνθρωπος προσκτᾶται κατὰ μικρὸν τὴν διανοητικὴν δύναμιν, διότι ὁ ἄγρυφος τοῦ νοῦ χάρτης πληροῦται βαθμηδὸν τυπώσεων ἐξ ὧν παράγονται αἱ ἔννοιαι. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς, τὸ λογικὸν ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου τῆς ἡλικίας ἔτους, ἡ δὲ πνευματικὴ τελείωσις, ἡ ἀπαιτούμενη πρὸς αὐτόνομον τῶν ἐννοιῶν κατάληψιν, ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου ἔτους. Ἡ περὶ τῶν αἰσθήσεων διδασκαλία εἶναι ὁ πυρὴν πάσης ἐμπειρικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Ὑπὸ τὸ ὄνομα «αἰσθησις» ἡ Στοὰ δὲν νοεῖ ἀπολύτως τὴν κατ' ἰδίαν αἰσθητὴν ἀντίληψιν. Καὶ αὐτὸ τὸ «ἡγεμονικόν» (ὁ νοῦς) καλεῖται ἐνιαχοῦ «αἰσθησις», πρὸς τοῖς ἄλλοις δὲ ἀναφέρεται ὅτι καὶ αὕτῃ ἡ ψυχὴ προσηγορεύθη «αἰσθητικὴ» διότι ὁ ἐκ τῆς αἰσθήσεως παραγόμενος λογισμὸς εἶναι τὸ ἐξοχώτατον αὐτῆς πλεονέκτημα. Ὡσαύτως καὶ αἱ ἀνώτεραι πνευματικαὶ λειτουργίαι, ἡ «φαντασία» καὶ ἡ «συγκατάθεσις» λέγονται: «αἰσθητικάι». Αἱ μεταφοραὶ αὗται ἐρμηνεύονται, κατὰ τὸν Stein, προσφύεστατα διὰ τῆς ὑποστατικῆς ιδιότητος τῆς «αἰσθήσεως» ἥτις εἶναι πνεῦμα διατεῖνον ἐκ τοῦ ἡγεμονικοῦ, τουτέστι μέρος τῆς διανοουμένης ψυχῆς. Ἀλλ' οἱ ὅροι οὗτοι ἔχουσι καὶ γενικωτέραν σημασίαν, ἐπεκτεινόμενοι ἐπὶ πάσας τὰς διανοητικὰς λειτουργίας, καθ' ὅσον αὗται πορίζονται τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐκ τῆς αἰσθητῆς ἀντιλήψεως. Ἐν στενοτέρῳ τοῦ ὅρου ἐκδοχῇ, ἡ «αἰσθησις» νοεῖται μόνον περὶ τῶν κατ' ἰδίαν ἀντιλήψεων τῶν πέντε αἰσθήσεων. Ὁ Φίλων, ὁ ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς γνώσεως ἐπόμενος τοῖς Στωικοῖς, ἐξηγεῖται ἐτυμολογικῶς τὴν λέξιν, ἐπαγόμενος ὅτι ἡ «αἰσθησις», ὡς αὐτὸ δηλοῖ

τὸ ὄνομα, «εἰςθεσίς τις οὖσα, τὰ φανέντα ἐπεισφέρει τῷ νῷ». Τὸ ἡγεμονικὸν εἶναι, κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ ἀνθρώπου, ἄγραφος χάρτης· πρόδηλον δὲ ὅτι αἱ αἰσθήσεις χαράττουσι τὰ πρῶτα στοιχεῖα ἐπὶ τοῦ ἀγράφου τούτου φύλλου. Ἐν τῇ αἰσθητῇ ἀντίληψι λαμβάνει τὸ ὀρμητήριον τῆς γνώσεως. Αἱ φαντασίαι εἶναι τὰ πρῶτα γράμματα τὰ ἐγκολαπτόμενα εἰς τὴν φύσει κενὴν διάνοιαν· ὥστε τὰ καταλαμβανόμενα, διὰ μόνης τῆς αἰσθήσεως καταλαμβάνονται, ἐπομένως πᾶσα κατάληψις ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἤρτηται. Ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη αἰσθησιλογία εἶναι, κατὰ τὸν Stein, τοσούτῳ μᾶλλον ἀναμφισβήτητος, ὅσῳ, οἱ Στωικοὶ, πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἡγοῦνται αἰσθητὰ, καὶ οὐ μόνον τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ δηλ. τὰ πάθη, ἀλλὰ καὶ τὴν κλοπὴν καὶ τὴν μοιχείαν κλ.· τούτου δ' ἕνεκα, ὁ Χρύσιππος καὶ ὁ Βόηθος τὴν «αἰσθησιν» ἐνόμιζον κριτήριον. Εἰς οὐδεμίαν ὑπόκειται ἀμβολίαν ὅτι παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἐπεκράτει ὁ «σενσουαλισμός». Αἱ αἰσθήσεις, αὐταὶ κατ' ἐαυτάς, οὐδέποτε ἀπατῶσιν ἡμᾶς· ἐὰν περιπίπτωμεν εἰς πλάνην τῶν αἰσθήσεων, τὸ πταῖσμα ἀπόκειται οὐχὶ εἰς τὸ αἰσθητήριον ὄργανον ἀλλ' εἰς τὴν ἡμετέραν κρίσιν· ἡ κρίσις σφάλλεται, ὅσάκις ταχύτερον τοῦ δέοντος ὑπολαμβάνομεν ἀληθῆ τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων παρεχομένην ἡμῖν εἰκόνα τῶν ἐκτὸς ὄντων. Ἔργον τοῦ ἡγεμονικοῦ εἶναι νὰ ἐξελέγχῃ, βασανίζῃ καὶ ἐπεξεργάζεται τὰς διὰ τῶν αἰσθήσεων παρεχομένας ἡμῖν ἐντυπώσεις, εἴτα δὲ νὰ κρίνῃ ἂν αὗται εἶναι ἀληθεῖς ἢ πλημμελεῖς. Καθίσταται ἐπομένως ἀναγκαία καὶ ἡ σύμπραξις τοῦ λογιστικοῦ πρὸς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας· «ἵνα γε μὴν αἰσθητικὴ γένηται φαντασία, δεῖ πέντε συνδραμεῖν, τό τε αἰσθητήριον καὶ τὸ αἰσθητόν, καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ πῶς καὶ τὴν διάνοιαν... ὥς, ἐὰν τῶν ἄλλων παρόντων, ἐν μόνον ἀπῇ, καθάπερ διάνοια παρὰ φύσιν ἔχουσα, οὐ σωθήσεται φασιν ἢ ἀντίληψις»· ἐν ἄλλοις λόγοις, ἐὰν μὴ προσέλθῃ συνεργὸς ὁ νοῦς, ἢ διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἀντίληψις δὲν εἶναι πλήρης καὶ ἠκριβωμένη. Ὁ Stein δισχυρίζεται ὡσαύτως ὅτι ἡ «συγκατάθεσις» (δηλ. ἡ συναίνεσις τοῦ ἡγεμονικοῦ εἰς τὰς ἐπιβαλλομένας αὐτῷ φαντασίας) εἶναι ταῦτόν καὶ ἡ «κρίσις». Ἀλλὰ διατί οἱ Στωικοὶ προείλοντο ἀντὶ τῆς «κρίσεως» τὴν λέξιν «συγκατάθεσιν»; Διότι ἡ «συγκατάθεσις» ἐν λελογισμένη οὖσα ἀντιθέσει πρὸς τὴν «ἐποχὴν» τῶν Σκεπτικῶν, ὑπονοεῖ τὴν μετὰ συναινέσεως κρίσιν, στηρίζεται δὲ κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τοῦ τόνου τῆς ψυχῆς. Ὁ Σενέκας ὀρίζει τὴν συγκατάθεσιν· «ὅταν συνειδῶ τὴν ἀνάγκην νὰ περιπατήσω, θὰ πράξω τοῦτο ἀφ' οὗ εἰς τὴν δόξαν τοῦ περιπάτου προσχωρήσῃ καὶ ἡ ἐμὴ συναίνεσις». Οὕτως εἰς τὴν συγκατάθεσιν συντρέχουσι

πρὸς ἀλλήλας αἱ ἔννοιαι τῆς γνώσεως καὶ τῆς θελήσεως, τούτου δ' ἕνεκα ὁ Ζήνων ἐδίδασκεν ὅτι ἡ δόξα, μόνη καὶ καθ' ἑαυτήν, εἶναι ἀσθενὴς καὶ ψευδὴς συγκατάθεσις. Ὁρθότατα ἐκάλεσέ τις τῶν νεωτέρων κριτικῶν τὴν συγκατάθεσιν «εἰδοποιὸν δύναμιν τοῦ ἡγεμονικοῦ». Καὶ ὄντως ἡ σχέσις τῆς αἰσθητικῆς τυπώσεως πρὸς τὸ λογιστικὸν εἶναι οἷα ἡ τῆς ὕλης πρὸς τὸ εἶδος, τοῦ ἔξω πρὸς τὸ ἔνδον. Αἴτιον τοῦ συγκατατίθεσθαί τινι, εἶναι τὸ φαίνεσθαι ὅτι ὑπάρχει· διότι ἀδύνατος ἡ εἰς ἀνύπαρκτα συγκατάθεσις. Φανερόν ἐντεῦθεν ὅτι αὕτη τῆς διανοίας ἡ φύσις, συνίσταται εἰς τὸ «τοῖς μὲν ἀληθέσιν ἐπινεύειν, τοῖς δὲ ψευδέσι δυσαρεστεῖν, πρὸς δὲ τὰ ἄδηλα ἐπέχειν». Πρὸς διασάφησιν τοῦ στωικοῦ ὅρου «συγκαταθέσεως» ἐγράφησαν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ διαφόρων λογίων, καὶ ἐν περιοδικοῖς πονήμασιν καὶ ἐν εἰδικαῖς διατριβαῖς· ἀξία δὲ μνείας εἶναι ἡ διατριβὴ τοῦ γάλλου Brochard (*De Assensione Stoici quid senserint, Parisiis 1879*), ἐπιμελῶς ἐρευνήσαντος τοῦ προκειμένου ὅρου τὴν φιλοσοφικὴν ἔννοιαν. Τὴν λέξιν «τόνον» μεταφράζει ὁ K. Brochard λατινιστὶ «actio»· ἀλλ' ὁ τόνος εἶναι actio ἅμα καὶ expansio. Κυριολεκτικώτερον ἡρμήνευσε τὸν «τόνον» διὰ τοῦ tension ὁ πρῶτος τοῦ «στωικοῦ τόνου» ἐξηγητὴς Ravaisson ἐν τῷ ἐπαγωγῷ καὶ εὐπεριγράφῳ Ὑπομνήματι (*Mémoire sur le Stoicisme*) ὅπερ ἔτι καὶ νῦν, μετὰ τεσσαράκοντα καὶ περιπλέον ἐνιαυτῶν πάροδον, εἶναι ἡ ἐκπρεπεστάτη σύνοψις τοῦ στωικοῦ συστήματος, ἐν τῇ ἐνιαίᾳ τῶν γενικῶν αὐτοῦ δογμάτων ἀνεκλίξει.

Τὸ τελευταῖον καὶ δυσχερέστατον μέρος τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως εἶναι τὸ περὶ ἐννοιῶν καὶ προλήψεων, τὸ τοσαῦτα παρασχὼν καὶ παρέχον πράγματα εἰς τοὺς φιλοσοφοῦντας. Ὡς ἐπὶ τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας» οὕτω καὶ ἐν τούτῳ πολλαὶ καὶ παντοῖαι ἀνερῶνθησαν γνώμαι καὶ ἐπὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς χρήσεως τῶν λέξεων. Ὁ K. Stein ἀποφαίνεται ἐλλόγως ὅτι τὸ στωικὸν δόγμα τῶν «κοινῶν ἐννοιῶν» ἔχει ὑπέροχον σπουδαιότητα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας, διότι καὶ παρὰ ταῖς ὀψιαιτέραις τῆς φιλοσοφίας φάσεσιν ὁ ὅρος οὗτος ἰσχύει οὐ μικρόν. Ἐν πρώτοις αἱ «ἐννοιαι» δέον νὰ διακριθῶσι τῶν «γενικῶν ἐννοιῶν» διότι οὐχὶ πᾶσα «ἐννοια» εἶναι κοινή. Ὑπὸ τῷ ὀνόματι τῆς «ἐννοίας» νοοῦσιν οἱ Στωικοὶ γενικὸν «ἐμπειρικὸν» λογισμόν, διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου συλλαμβανόμενον. Μόνον διὰ τῶν «ἐμπειρικῶν» ἐννοιῶν ἐπιγινώσκονται ἀληθῶς τὰ πράγματα· χωρὶς τούτων δὲ, οὐδὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, οὐδὲν νὰ διερευνήσωμεν· οὕτως αἱ «ἐμπειρικαὶ» αὗται

έννοιαι συνιστῶσι τὸ θεμέλιον τῆς ἡμετέρας διανοήσεως. Μέχρι τινὸς δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὴν «ἐμπειρικὴν έννοιαν» φαντασίαν, ὡς παραγομένην ἐκ τῆς αἰσθήσεως Ἀλλ' αἱ «ἐμπειρικαὶ έννοιαι», ἱκαναὶ οὔσαι πρὸς κατάληψιν τῶν φυσικῶν ὄντων, δὲν ἐξαρκοῦσι πρὸς διασάφησιν τοῦ ἠθικοῦ βίου. Ἐδέησεν ἐπομένως, πλὴν τῆς «έννοίας» νὰ ζητήσωσιν οἱ Στωικοὶ καὶ ἕτερον στήριγμα, καὶ τούτου ἔνεκα προέταξαν τὴν θεωρίαν τῆς «προλήψεως». Κατὰ τὸν K. Stein, ἡ «πρόληψις» δὲν εἶναι ἔμφυτος καὶ ἀπηρτισμένη, ἀλλὰ μᾶλλον ἀμαυρὰ νόησις (*obscura intelligentia*), οἷονεὶ κούφη τις καὶ ἡρεμαία αἴσθησις, εἰς ἣν προσέρχεται ἔπειτα ἡ «ἐμπειρία», οὔτω δὲ παράγονται τὰ στοιχεῖα τῆς ἡμετέρας διανοήσεως. Ἡ «πρόληψις» παρίσταται ὡς «ἐμπειρικὴ» τις έννοια, ἣ μᾶλλον εἰπεῖν ὡς καθ' αὐτὸ «έννοια», σὺν ταύτῃ τῇ διαφορᾷ, ὅτι αἱ μὲν «προλήψεις» ἢ «κοιναὶ έννοιαι» δημιουργοῦνται ῥαδίως καὶ χωρὶς τῆς συνεργίας τῆς διαλεκτικῆς, αἱ δὲ «έννοιαι» ἐκκαλύπτονται διὰ τῆς ἐντέχνου διαλεκτικῆς λειτουργίας· ὥστε ἡ «πρόληψις» εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν φυσικὴν έννοιαν τῶν καθ' ὅλου. Αἱ «κοιναὶ έννοιαι» εἶναι ἔμφυτοι εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους («αἱ προλήψεις κοιναὶ πᾶσιν ἀνθρώποις εἰσὶν»), «αἱ κοιναὶ τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς πραγμάτων φύσεως έννοιαι», καθ' ὅς οὐ διαφερόμεθα ἀλλ' ὁμοδοξοῦμεν ἀλλήλοις οἱ ἄνθρωποι, οἷον ὅτι τὸ ἀγαθὸν ὠφέλιμόν ἐστιν, καὶ τὸ ὠφέλιμον ἀγαθόν, καὶ ὅτι τὸ ἴσον οὔτε ὑπερέχει οὔτε ὑπερέχεται, καὶ ὅτι τὰ δὶς δύο τέσσαρα»). Τοιούτῳ τρόπῳ «κοιναὶ έννοιαι» καὶ «προλήψεις» εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, ἀμφοτέρων δὲ τῶν ὄρων τούτων ποιεῖται χρῆσιν ὁ Κικέρων χωρὶς τινος διακρίσεως, καὶ οὐ μόνον ὁ Κικέρων ἀλλὰ καὶ τῆς νέας Στοᾶς ὁ ἀρχηγέτης Ἐπίκτητος, λέγων «ἀγαθοῦ δὲ καὶ κακοῦ, καὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ, καὶ πρέποντος καὶ ἀπρεποῦς, καὶ προσήκοντος καὶ ἀποβάλλοντος, καὶ ὅ,τι δεῖ ποιῆσαι, τίς οὐκ ἔχων ἔμφυτον έννοιαν ἐλήλυθε; διὰ τοῦτο πάντες χρώμεθα τοῖς ὀνόμασι, καὶ ἐφαρμόζειν πειρώμεθα τὰς προλήψεις ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις». Διὰ τῆς ἐκθέσεως ταύτης ὁ καθηγητὴς Stein ἠθέλησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι οἱ Στωικοὶ ἐνέμειναν στερεῶς ἐν τῇ ἐμπειρικῇ μεθόδῳ, ἣτις διαρρήδην ὑπεμφαίνει τὰς αἰσθητικὰς ἀρχάς, τὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἐπικρατούσας ἢ ἔστω καὶ ὑποφαινομένας ἐν τῇ στωικῇ θεωρίᾳ τῆς γνώσεως. Τοιοῦτό τι ἐνδέχεται νὰ ᾔῃναι μέχρι τινὸς ἀληθές, ἀλλὰ φανερόν ὅτι ἡ λεγομένη «ἐμπειρικὴ μέθοδος» δὲν ἔχει τὴν κρίσιμον ῥοπὴν ἐν τῷ προκειμένῳ ζητήματι. Ἦδη ὁ K. Ogereau παρετήρησεν ὅτι ἡ διαφορὰ τοῦ στωικοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου «σενσουαλι-

σμοῦ» εἶναι μεγίστη καθ' ὅσον ἐν τῷ στωικῷ δόγματι ἡ διάνοια καὶ οὐχὶ ἡ αἴσθησις ἔχει τὴν νικῶσαν δύναμιν. Τὰ αὐτὰ ὡς ἔγγιστα λέγει καὶ ὁ Chaignet, ὁ πεντάτομον ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας τῶν Ἑλλήνων συγγράψας. Ἀλλὰ πάντων τῶν ἄλλων σθεναρώτερον κατεπολέμησε τὴν γνώμην τοῦ Stein, ὁ προμνημονευθεὶς Bonhöffer διὰ πολλῶν καὶ μακρῶν ἐπιχειρημάτων καὶ παραθέσεων («Epictet und die Stoa», σελ. 200). Περιττὸν τὸ εἰκοτολογεῖν ἂν ἡ διάκρισις «προλήψεων» καὶ «ἐννοιῶν» εἶναι ζηνώνειος, ἢ ἂν ὁ ὅρος «πρόληψις» ἐνεκαινίσθη ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος ἢ τοῦ Χρυσίππου. Φαίνεται πιθανώτατον ὅτι πρῶτος ὁ Πλάτων ἐχρήσατο καθόλου τῷ ὄρῳ «ἐννοια», εἶτα δὲ οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου ὠρίσαντο τὴν ἐννοίαν «ἀθροισμὸν τῶν τοῦ νοῦ φαντασμάτων καὶ συγκεφαλαίωσιν τῶν ἐπὶ μέρους εἰς τὸ καθόλου». Ὁ Ζήνων ἐκ τῶν ἀριστοτελικῶν ἴσως παρέλαβε καὶ διεῖρυσεν ἐπὶ τὸ στωικώτερον τὸν φιλοσοφικὸν τοῦτον ὅρον. Ἀλλ' εἴτε ὁ Ζήνων εἴτε ὁ Χρυσίππος εἶναι ὁ εἰσηγητὴς τῶν «ἐννοιῶν» καὶ τῶν «προλήψεων» νῦν πρόκειται μόνον περὶ τῆς ἀκριβοῦς σημασίας τῶν λέξεων. Αἱ σωζόμεναι πηγαὶ εἶναι ἥκιστα θαψιλεῖς· τοῦτο καὶ μόνον γινώσκουμεν, ὅτι τῶν ἐννοιῶν αἱ μὲν γίνονται φυσικῶς καὶ ἀνεπιτεχνήτως, αἱ δὲ δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐμπειρίας· καὶ αὗται μὲν ἐννοιαὶ καλοῦνται, ἐκεῖναι δὲ προλήψεις, ἢ δὲ «πρόληψις» ὀρίζεται «ἐννοια φυσικὴ τῶν καθόλου». Ὁ K. Bonhöffer δὲν εἶναι ἐκ τῶν θιασωτῶν τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου, ἐξηγεῖται δὲ τὸ στωικὸν κριτήριον πάντῃ ἄλλως ἢ ὡς οἱ περὶ τὸν Stein. Οἱ Στωικοὶ (λέγει) λαλοῦντες ἐπιστημονικῶς περὶ τῆς «φαντασίας» νοοῦσι μὲν κατ' ἐξοχὴν τὴν φαντασίαν τὴν αἰσθητικὴν· ἀλλ' οὐδαμῶς ἔπεται ἐντεῦθεν ὅτι δὲν ἔχουσι καὶ φαντασίας, παραγομένας ἐκ τῆς διανοίας. Πόθεν ἄλλοθεν ἢ ἐκ τοῦ νοῦ παρελάμβανον οἱ Στωικοὶ τὴν γνῶσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ; Αὐτὸς ὁ Σέξτος ἀναφέρει ῥητῶς ὅτι οἱ Στωικοὶ διεῖλον τὰ πράγματα εἰς τὰ αἰσθήσει γινωσκόμενα («λευκὸν» «μέλαν» «ἡδὺ» «πικρὸν») καὶ εἰς τὰ λόγῳ («καλὸν» «αἰσχρὸν», «νόμιμον» «ἄνομον, «εὐσεβὲς» «ἀσεβὲς»). Πρῶτος τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων, δεύτερος δὲ ὁ διὰ τῆς διανοίας ἦτοι τοῦ λόγου. Τοιούτῳ τρόπῳ οἱ Στωικοὶ ἀπεδέχοντο δύο γνώσεως πηγὰς, αἱ ἠθικαὶ δὲ ἰδέαι μόνον διὰ τοῦ λόγου ἐνοοῦντο. Πᾶς ἕκαστος μετέρχεται τὰς λέξεις «ἀγαθὸς» καὶ «δίκαιος» οὐχὶ ὡς κενοὺς φθόγγους ἀλλὰ μετ' ἐννοίας ὠρισμένης, διότι, ὡς διδάσκει ὁ Ἐπίκτητος, πάντες ἔχομεν «ἐννοίας ἐκάστου τούτων φυσικὰς καὶ προλήψεις». Αὗται δὲ αἱ «προλήψεις» εἶναι κοιναὶ πᾶσιν ἀνθρώποις, οὐδὲ μάχονται πρὸς ἀλλήλας («πρόληψις

προλήψει οὐ μάχεται»). Ὁ Ἐπίκτητος ποιεῖται λόγον περὶ «προλήψεως ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ». Ποῖον εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς προλήψεως ταύτης; ὅτι τὸ ἀγαθὸν εἶναι ὠφέλιμον καὶ τὸ κακὸν βλαβερόν· ὥστε ἡ «πρόληψις» εἶναι ἀρχὴ γνώσεως, ἀπόκειται δὲ εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀσκῇ καὶ ἐξεργάζεται διὰ τῆς διανοίας τὰς φυσικὰς ταύτας προλήψεις. Ὁ λόγος λοιπὸν εἶναι ὁ ἐξεργαζόμενος καὶ διαρθρῶν ταύτας, ἢ οὕτως δὲ διηρθρωμένη πρόληψις εἶναι ἡ μόνη ἐπιτηδεῖα εἰς τὸ διαγινώσκειν τὰ ὄντα κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν ὑπόστασιν. Οἱ πειρώμενοι νῦν νὰ ἐρμηνεύσωσι τὰς φυσικὰς προλήψεις ὡς ἐμπειρικῶς παραγομένας, πῶς θὰ ἐρμηνεύσωσι τὰς ἐπ' ἴσης χωρὶς τινος παραλλαγῆς τῆς σημασίας καλουμένας «ἐμφύτους προλήψεις»; Τὸ «ἐμφυτοί» δηλοῖ βεβαίως ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐννοίας, τὰς διὰ τῆς ἐμπειρίας κτωμένας. Ἐχει ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος πρωτογόνους καὶ ἐμφύτους ἐννοίας· ἡ «πρόληψις» σημαίνει ὅτι ὑπάρχει τι φύσει ἐν τῇ ψυχῇ, ἄρα δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἐννοια. Οὐχὶ ἄλλως ἀποφαίνεται ὁ Chaignet («Ἱστορία τῆς Ψυχολογίας τῶν Ἑλλήνων» τ. β', σελ. 128 καὶ ἐφεξῆς), διχρῶν δὲ ἀποστέργων τοῦ Stein τὴν ἐρμηνείαν. Καὶ ὁ Wendland, ἐκ τῶν εὐφροεστάτων ἐν Γερμανίᾳ φιλολόγων καὶ κριτικῶν, γινώριμος τοῖς φιλολογοῦσι διὰ τὰς περὶ Μουσωνίου καὶ Φίλωνος ἀξιολογωτάτας αὐτοῦ μελέτας, καίτοι ἐλέγχων τὸν Bonhöffer ὅτι ἐπενόησε διανοητικὴν τινὰ καταληπτικὴν φαντασίαν περὶ ἧς οὐδεμία ὑπάρχει παράδοσις, δὲν ὀκνεῖ ὅμως νὰ καθομολογήσῃ ὅτι αἱ «ἐμφυτοὶ προλήψεις» ἀντίκεινται πρὸς τὸν θρυλούμενον τῆς Στοᾶς «σενσουαλισμόν». Ἀλλὰ τὸ φάρμακον, ὅπερ προτείνει ὁ K. Wendland, φαίνεται ἡμῖν παραπολὺ ῥιζικὸν καὶ παρακεκινδυνευμένον, διότι οὔτε δίκαιον οὔτε ἐπιεικὲς εἶναι νὰ προσενεχθῶσιν αἱ «προλήψεις» ὀλοκαύτωμα εἰς τὸν «σενσουαλισμόν» τῆς Στοᾶς. Τοιοῦτος Auto da-fé, θὰ ἦτο ἀντάξιός τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως ἀλλ' οὐχὶ καὶ τῆς φιλοσόφου ἐπιστήμης.

Εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι οἱ περὶ τὸν Χρύσιππον διεῖλον τὴν διαλεκτικὴν εἰς δύο τόπους, τὴν τῶν σημαινόντων καὶ τῶν σημαινομένων. Τὰ σημαινόμενα ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τὸ νῦν λεγόμενον τυπικὸν μέρος τῆς λογικῆς. Καὶ εἰς μὲν τὰ σημαίνοντα περιλαμβάνονται ἡ φωνὴ καὶ αἱ λέξεις, ὑποκείμενον δὲ τῶν σημαινομένων εἶναι τὰ λεκτά. Τί εἶναι τὸ λεκτόν; Μεταξὺ τῶν λέξεων, αἵτινες ἐξαγγέλλονται διὰ τοῦ στόματος καὶ τῶν νοημάτων, ἅτινα παράγει ὁ λόγος, οἱ Στωικοὶ τάσσουσιν ἀφηρημένους τινὰς καὶ αὐλοὺς τύπους, οὓς ἀποκαλοῦσι λεκτά. Τὸ λεκτὸν δὲν εἶναι πραγματικὸν ὑποκείμενον ἀλλ' ὑφίσταται μόνον κατὰ

φαντασίαν λογικήν· εἶναι τι ἀσώματον, ὡς τὸ κενὸν, νοεῖται δὲ κατὰ μετάβασιν (par transcendance)· ὥστε ἡ σχέσις τῆς «λέξεως» καὶ τοῦ «λεκτοῦ» εἶναι οἷα ἡ τοῦ «σημαίνοντος» καὶ τοῦ «σημαινομένου»· εἶναι δηλαδὴ λέξεις, λανθάνουσα εἰσέτι ἐν τῷ νῷ, καὶ τούτου ἕνεκα καλεῖται «μέσον τοῦ τε νοήματος καὶ τοῦ πράγματος». Ἡ μεσοῦσα αὕτη θέσις ἐμφαίνει ὅτι τὰ λεκτὰ εἶναι τὰ σ η μ α ι ν ὀ μ ε ν α π ρ ά γ μ α τ α δηλαδὴ τὰ ὀνόματα τῶν πραγμάτων, οὐχὶ αὐτὰ τὰ πράγματα. Κατὰ τὸν Zeller, λεκτὰ ἐκάλουν οἱ Στωικοὶ τὸν λογισμὸν ἐξ ἀντικειμένου καὶ ἐν τῇ διακρίσει αὐτοῦ ἀπὸ τῶν πραγμάτων, εἰς ᾧ ἀναφέρονται τὰ νοήματα, ἀπὸ τῶν λέξεων δι' ὧν ταῦτα ἐξαγγέλλονται καὶ ἀπὸ τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας δι' ἧς γεννῶνται. Ὁ δὲ Σενέκας οὕτω πως ὀρίζει τὴν οὐσίαν τοῦ λεκτοῦ. «Ὑπάρχουσι σωματικὰ ὄντα (λ. χ. «οὗτος ὁ ἄνθρωπος», «τοῦτο τὸ ζῷον»), ὧν ἡ θεὰ παράγει ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν κινήσεις, κατηγορούσας περὶ τῶν σωμάτων ἐκείνων. Αἱ κινήσεις αὗται ἔχουσι τι ὅλως ἰδιοφυές καὶ κεχωρισμένον ἀπὸ τῶν σωματικῶν ὄντων. Λόγου χάριν, ὅταν βλέπω τὸν Κάτωνα περιπατοῦντα, τοῦτο δεικνύει μοι ἡ αἴσθησις, εἰς ἣν καὶ πιστεύει ἡ ψυχὴ. Ἀλλ' ὅταν λέγω «ὁ Κάτων περιπατεῖ» τότε τὸ κατηγορήμα τοῦτο δὲν εἶναι σῶμα ἀλλ' ἡ ἰδέα τοῦ σώματος, ἣτις καλεῖται λ ε κ τ ὄ ν». Ἐπὶ τῶν τύπων τούτων τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου στηρίζεται ἡ τυπικὴ τῶν Στωικῶν λογική· ἐπειδὴ δὲ τὰ λεκτὰ δυνατόν νά ᾔναι ἀ λ η θ ῆ ἢ ψ ε υ δ ῆ, κατελέχθησαν εἰς δύο κατηγορίας, τὴν τῶν ἐ λ λ ι π ῶ ν καὶ αὐ τ ο τ ε λ ῶ ν. Καὶ ἐλλιπῆ μὲν εἶναι τὰ ἀναπάρτιστον ἔχοντα τὴν ἐκφορὰν, οἷον γ ρ ά φ ε ι· διότι ἐπιζητοῦμεν τίς ὁ γράφων; Αὐτοτελῆ δὲ τὰ ἀπληρτισμένην ἔχοντα τὴν ἐκφορὰν, οἷον γ ρ ά φ ε ι Σ ω κ ρ ά τ η ς. Καὶ εἰς μὲν τὰ ἐλλιπῆ λεκτὰ τάσσονται τὰ κατηγορήματα, εἰς δὲ τὰ αὐτοτελῆ τὰ ἀξιώματα καὶ οἱ συλλογισμοὶ καὶ τὰ ἐρωτήματα. Τὸ μέρος τοῦτο τῆς διαλεκτικῆς ἀνέπτυξε καὶ ἠκρίβωσεν ὁ Χρύσιππος, συγγράψας ὑπὲρ τὰ τριακόσια λογικὰ πονήματα. Ὁ Zeller, ὁ Prantl καὶ ὁ Steinthal διατείνονται ὅτι τὰ σωζόμενα ὀλίγιστα λείψανα τῶν στωικῶν συλλογισμῶν καὶ ἀποδείξεων κτλ. καταμηνύουσιν ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τῆς κυρίως Λογικῆς οὔτε ἀνέπτυξαν οὔτε διέπλασαν ἐπιστημονικῶς οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλόσοφοι· ὅσα δὲ ἐδίδαξαν περὶ τούτου οὐδεμίαν ἐπιδέχονται σύγκρισιν πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν, τὸ δὲ χεῖρον βρίθουσι καὶ σοφιστικῶν λεπτολογιῶν. Καὶ ἐν ταῖς λογικαῖς κατηγορίαις, ἀφίστανται μὲν τοῦ Ἀριστοτέλους οἱ Στωικοί, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ φιλοτεχνήσωσι σύστημα ἐφάμιλλον πρὸς τὸ τοῦ Σταγίριτου. Ἴσως θὰ

ἡξιοῦντο δικαιότερας ἐκτιμήσεως, ἂν μὴ ἀπώλλυντο πανώλεθρα τοῦ Χρυσίππου τὰ ἔργα. Ἡ κρίσις τοῦ Ogeron εἶναι πολλῶ μετριωτέρα. Ἐκθεὶς ὁ σοφὸς γαλάτης ὅσον ἔνεστιν εὐκρινῶς τὰ κατὰ τὴν διαλεκτικὴν τῆς Στοᾶς (σελ. 135—169) ἐπιλέγει. «Βεβαίως πάντα ὅσα διελάβομεν περὶ τῶν συλλογισμῶν, τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῆς ἀποδείξεως εἶναι, σκοπούμενης τῆς ἐπιστημονικῆς τούτων ἀξίας, πολλῶ ὑποδέστερα τῆς περὶ τῶν αὐτῶν ἀντικειμένων διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ διαλεκτικὴ τῶν Στωικῶν δὲν φέρει, ὅπως τὰ Ἀναλυτικὰ τοῦ Σταγίριτου, τὴν ἀμίμητον σφραγίδα ἀδρου, εὐρέος καὶ ἐμπέδου νοήματος· ἀλλὰ, λέγοντες ὅτι οὐδὲν ἦν τὸν ἢ λογικὴ αὕτη εἶναι ἔργον σπουδαίων ἀνδρῶν, συχνὰ μὲν ἐπιπολαίων, ἐνίοτε δὲ ὀξυνουστάτων, ἐκάστοτε δὲ προσεκτικῶν εἰς τὴν ἀλληλουχίαν πρῶτων αὐτῶν τῶν εἰσηγήσεων, ἀλλ' ὅμως ἐπισταμένων πάντοτε νὰ περι-
άπτωσιν εἰς τὰ ἄλλοθεν δεδανεισμένα ἀναμφήριστον πρωτοτυπίαν, θὰ κατακριθῶμεν ἄρα γε ὅτι ὑπὲρ τὸ δέον σέβομεν καὶ τιμῶμεν αὐτούς; Οὕτω δὲ λαλοῦντες περὶ τῆς διαλεκτικῆς τῆς Στοᾶς, καὶ ἡκιστα μεγα-
λύνοντες τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς, θὰ τύχωμεν συγγνώμης ὅτι μακρότερον ἴσως τοῦ δέοντος διετρίψαμεν περὶ τὰς λεπτομερεῖς καὶ ξηρὰς ἐκείνας ἀκριβολογίας, ὧν ἄνευ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐκτεθῇ καθ' ἕκαστα ἡ διαλε-
κτικὴ τῶν Στωικῶν τέχνη».

B.

Αἱ Κατηγορίαι ἄγουσιν ἀπὸ τῆς λογικῆς εἰς τὴν φυσικὴν φι-
λοσοφίαν. Ἡ Φυσικὴ τῶν Στωικῶν περιλαμβάνει οὐ μόνον τὴν θεωρίαν περὶ
τῶν πρώτων ἀρχῶν παντὸς τοῦ ὑπάρχοντος καὶ τὴν περὶ φύσεως ἱστορίαν
ἀλλὰ καὶ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ψυχολογίαν, ἐκείνην μὲν διότι «οὐσία
τοῦ θεοῦ εἶναι ὁ κόσμος ὅλος» ταύτην δὲ, διότι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ
εἶναι μόνιον καὶ ἀπόσπασμα τῆς ἐν τῷ παντὶ ψυχῆς. Ἐπόμενοι εἰς τὴν
διαίρεσιν ταύτην, θὰ σκιαγραφήσωμεν πρῶτον τὰ κοσμογονικὰ καὶ κο-
σμολογικὰ καθόλου, εἶτα τὰ θεολογικὰ, καὶ τελευταῖον τὰ ψυχολογικὰ
τῆς Στοᾶς δόγματα. Παρατηρητέον ἐπὶ πᾶσιν ὅτι οἱ Στωικοὶ «ὄντα
μόνα τὰ σώματα καλοῦσι»· πᾶν τὸ δρῶν καὶ ποιοῦν εἶναι σῶμα· καὶ
αὕτη ἡ φωνὴ εἶναι σῶμα, διότι ποιεῖ καὶ δρᾷ — «ἀκούομεν γὰρ αὐτῆς
καὶ αἰσθανόμεθα, προσπιπτούσης τῇ ἀκοῇ». Πᾶν τὸ κινοῦν καὶ ἐνοχλοῦν
εἶναι σῶμα· «κινεῖ δὲ ἡμᾶς ἡ εὐμουσία, ἐνοχλεῖ δὲ ἡ ἀμουσία». Ἐν
γένει δὲ πᾶν τὸ κινούμενον εἶναι σῶμα· τὰ πλεῖστα τῶν νομιζομένων
ἀσωμάτων, ὑπελάμβανον οἱ Στωικοὶ σωματικά· ἐπομένως καὶ τὴν ψυχὴν

(ὡς «θερμὸν πνεῦμα»), καὶ τὸ θεῖον (ὡς «πύρινον λόγον» ὡς «σῶμα νοερὸν ἐν ὕλῃ»), καὶ αὐτὰς εἰσέτι τὰς ποιότητας καὶ οὐσίας σώματα ποιοῦσιν. Αἱ ἀρεταὶ καὶ αἱ κακίαι, τὰ πάθη, αἱ ὁρμαὶ, τὰ ἀξιώματα, αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, αἱ ἐνέργειαι, τὰ αἷτια καθόλου εἶναι σώματα. Ἡ ἡμέρα, ἡ νύξ, αἱ διάφοροι τῆς νυκτὸς ὥραι, ὁ μῆν, ὁ ἐνιαυτὸς καὶ αἱ ὥραι τοῦ ἔτους εἶναι σώματα· «νύξ, ἑσπέρα, ὄρθρος καὶ τὸ μέσον τῆς νυκτὸς σῶμά ἐστιν». Ὡς ὁ Πλάτων ἔλεγε (παρατηρεῖ ὁ Zeller) ὅτι ὁ δεῖνα εἶναι δίκαιος, διότι μετέχει τῆς ιδέας τῆς δικαιοσύνης, μουσικὸς διότι μετέχει τῆς ιδέας τῆς μουσικῆς, οὕτως ἔλεγον καὶ οἱ Στωικοὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐνάρετος ὅταν ὑπάρχῃ ἐν αὐτῷ ὕλη ἀρετῆς, καὶ μουσικὸς ὅταν ὑπάρχῃ ἐν αὐτῷ ὕλη μουσικῆς· ἐπειδὴ δὲ αἱ ὕλαι αὗται περιέχουσι βιοτικὰ ἐναύσματα καὶ στοιχεῖα, διὰ τοῦτο καλοῦνται οὐ μόνον σώματα ἀλλὰ καὶ ζῶα (ζῶντα ὄντα). Διὰ τῶν παραδόξων τούτων ὀνομασιῶν ἐνόουν οἱ Στωικοὶ ὅτι τὸ ὑπάρχον, τὸ συνᾶδον πρὸς τὰ ὀνόματα ἐκεῖνα, διάκειται ἐν σωματικῇ καταστάσει· χ ε ι μ ὦ ν ἦτο, κατ' αὐτοὺς, ὁ ὑπὲρ γῆς κατεψυγμένος ἀήρ διὰ τὴν τοῦ ἡλίου πρόσω ἀφοδὸν, ἔ α ρ, ἡ εὐκрасία τοῦ ἀέρος κατὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς πορείαν, θ έ ρ ο ς, δὲ ὁ ὑπὲρ γῆς καταθαλπόμενος ἀήρ· πάντα δηλαδὴ σώματα. Ἀποδεχόμενοι ὁμῶς τέσσαρα εἶδη ἀσωμάτων (τὸ κενὸν, τὸν τόπον, τὸν χρόνον, καὶ τὸ λεκτὸν) ἐφαίνοντο πρὸς ἑαυτοὺς ὁπωσοῦν ἀνακόλουθοι, καὶ τούτου ἕνεκα ἔνιοι τῶν μεταγενεστέρων Στωικῶν, φεύγοντες τὴν ἀνακολουθίαν, ἐδόξαζον ὅτι οὐδὲν εἶναι ἀσώματον. Ἀλλὰ, κατὰ τὸν Stein, οὐδὲν σημαίνει ἡ ἀνακολουθία αὕτη, διότι πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἔχουσι μικρὰς ἢ μεγάλας ἐλλείψεις, οἱ μέγιστοι δὲ τῶν φιλοσόφων, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Spinoza καὶ ὁ Kant περιέπεσον εἰς ἀντιφάσεις, αἵτινες ἀνεκαλύφθησαν μετὰ μακροῦ χρόνου πάροδον. Σημειωτέον ἐπὶ πᾶσιν, ὅτι ὁ ὕλισμος τῶν Στωικῶν δὲν εἶναι, ὡς ὁ τῶν Ἐπικουρείων, μ η χ α ν ι-κ ὸ ς ἀλλὰ δ υ ν α μ ι κ ὸ ς, διότι ἡ ιδέα τῆς δυνάμεως εἶναι παρὰ τοῖς Στωικοῖς πολλῶ ὑπερτέρα καὶ ὑψηλοτέρα τῆς ἀδρανοῦς καὶ ἀμόρφου ὕλης· παρ' αὐτοῖς, δύναμις καὶ ὕλη δὲν συνιστῶσι δυαδικὴν ἀντίθεσιν ἢ διεστῶτα δυασμὸν ἀλλ' ἀδιάρρηκτον ἐνότητα· δὲν ὑφίσταται κατ' ἰδίαν ἡ ὕλη χωρὶς τῆς δυνάμεως οὔτε ἡ δύναμις χωρὶς τῆς ὕλης, ἀλλ' ἀμφοτέρων ἡ ἀρχικὴ ὑπόστασις ἔλκει τὴν γένεσιν ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πηγῆς, τοῦ ἀρχεγόνου πνεύματος. Ἐπειδὴ δὲ πανταχοῦ ὑπάρχει τὸ ἐν-σώματον, ἔπεται φυσικῶ τῷ λόγῳ ὅτι τὸ δραστικὸν καὶ τὸ παθητικὸν αἷτιον εἶναι αἱ δύο θεμελιώδεις ἀρχαὶ τοῦ παντός. Δύο ἀρχαὶ τῶν ὄλων, τὸ

ποιούν καὶ τὸ πάσχειν· καὶ τοῦτο μὲν εἶναι ὕλη καὶ οὐσία πάντων τῶν πραγμάτων, ἥτις στερεῖται αἰσθήσεως καὶ εἰδους (ἄποιος), ἀλλὰ δὲν στερεῖται τοῦ αἰτίου τοῦ πάσχειν· «οὐσία τῶν ὄντων ἀπάντων ἡ πρώτη ὕλη, ὕλη δὲ ἡ οὔτε μείωσιν οὔτε αὔξησιν ὑπομένουσα». Τὸ δὲ ποιούν εἶναι ὁ ἐν τῇ ὕλῃ λόγος εἴτε ὁ θεὸς, εἴτε τὸ τοῦ ποιεῖν αἷτιον. Διὰ τῆς ὕλης διαθέει ὁ τοῦ παντὸς λόγος. Ὁ θεὸς καὶ ἡ ὕλη εἶναι ἀρχὴ τῶν ὄλων, θεὸς μὲν τὸ ποιούν, ὕλη δὲ τὸ ποιούμενον ἢ δρώμενον. Ἡ περὶ τῆς ὕλης στωικὴ θεωρία, ὡς διδάσκει ὁ καθηγητὴς Baeumker ἐν τῷ βαθεῖ αὐτοῦ πονήματι *Das Problem der Materie in der griechischen Philosophie* (1890) στηρίζεται μὲν ἐπὶ τῆς διαλλαγῆς τῆς ἀρχαίας φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ἀριστοτελικοῦ δόγματος, ἀλλ' οὐδὲν ἔχει τὸ ἐκλεκτικόν, εἶναι δὲ ἐν πολλοῖς πρωτότυπος. Ἐκ τοῦ Ἡρακλείτου παρέλαβον οἱ Στωικοὶ τὴν κοσμογονικὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἀρχεγόνου ὕλης καὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς διὰ τοῦ αὐτόθι ὑπάρχοντος ἐνσωμάτου λόγου· ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους δὲ, τὰς ἐννοίας πρὸς ὑποτύπωσιν τῆς προσαλλήλου σχέσεως τῆς ὕλης καὶ τῆς δυνάμεως, ὃ ἐστὶ συνῆψαν πρὸς ἀλλήλας τὴν συγκεκριμένην θεωρίαν καὶ τὴν ἀφηρημένην ἐννοιαν. Ἡ ἰδιάζουσα τοῖς Στωικοῖς ἀρχὴ εἶναι ὁ ἀπροκάλυπτος αὐτῶν ὕλισμός· ἐν τούτῳ συμφωνοῦσιν ἀλλήλοις Ἐπικούρειοι καὶ Στωικοὶ, ἀλλ' ἐπὶ ταύτῃ τῇ διαφορᾷ ὅτι ἐκείνων μὲν ὁ ὕλισμός εἶναι μηχανικὸς τούτων δὲ δυναμικός. Ὡς οἱ Ἐπικούρειοι, ἔχονται καὶ οἱ Στωικοὶ τοῦ ὕλισμοῦ, λέγοντες ὅτι μόνον τὰ σώματα εἶναι ὄντα, μόνον δὲ τὸ ἐνσώματον ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ ποιεῖν τε καὶ πάσχειν. Ἡ ὕλη, ἄμορφος καὶ ἄποιος αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν, εἶναι τὸ ὑποκείμενον πασῶν τῶν ἀλλοιώσεων. Δὲν ἐπέτρεπεν ὁ ὕλισμός εἰς τοὺς Στωικοὺς νὰ στέρξωσιν ὡς ὑπάρχον τι ἐν τῇ φύσει ἀσώματον· τούτου ἕνεκα, σῶμα τὴν ὕλην ἀποφαίνονται, πρώτη δὲ ὕλη, ἡ ἄποιος. Λέγοντες σῶμα νοοῦσιν οἱ Στωικοὶ τὸ τριχῇ διαστατὸν, εἰς μῆκος, πλάτος καὶ βάθος· τοῦτο δὲ τὸ τριχῇ διαστατὸν δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν τόπον, διότι «παρυφίσταται τοῖς σώμασιν ὁ τόπος». Οἱ περὶ τὸν Πυθαγόραν καὶ Πλάτωνα διέβλεπον τὴν οὐσίαν τῆς ὕλης ἐν μόνῃ τῇ ἐκτάσει· κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ἡ ὕλη δέον νὰ θεωρηθῇ πληροῦσα τὸν τόπον, ὡς γενικὸν δὲ καὶ περιεκτικὸν ὄνομα τῆς ἐνσωμάτου φύσεως, ἡ ὕλη εἶναι συνάμα καὶ τὸ ἀρχικῶς οὐσιῶδες, δηλ. οὐσία («οὐσίαν δέ φασι τῶν ὄντων ἀπάντων ὕλην»). Μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπαγγέλλονται οἱ Στωικοὶ ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἡ παθητικὴ ἀρχή, ἡ αἰτία τοῦ πάσχειν· καὶ ἐπειδὴ διακείται παθητικῶς ἐν τῇ ἀενάῳ μεταβολῇ, ἅτε μὴ οἴκοθεν κινουμένη

ἀλλὰ χρήζουσα τῆς κινητικῆς δυνάμεως, καλεῖται ἀδρανής· ἡ κινητικὴ δύναμις εἶναι ὁ διατάσσων λόγος, ἄρα ἡ ὕλη εἶναι ἄλογος. Μετὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους τάσσουσιν οἱ Στωικοὶ παρὰ τῇ ἀλόγῳ ὕλῃ ὡς αἰτίαν πάσης τάξεως τὸν θεὸν ἢ τὸν λόγον (νοῦν). Ὁ λόγος δὲν εἶναι τι ἀσώματον, ὡς ὑπελάμβανε τὸ θεῖον ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ μετέχει σωματικῆς φύσεως — εἶναι πνεῦμα, αἰθήρ, τεχνικὸν πῦρ κτλ. Ὁ θεὸς δὲν ὑπάρχει, ὡς παρ' Ἀριστοτέλει, ἔξω τοῦ κόσμου, ἀλλὰ διήκει διὰ πάντων τῶν ὄντων. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ τὰ πάντα συνέχον πνεῦμα, ἡ ψυχὴ τοῦ παντός, αὐτὴ ἡ φύσις. Ἡ ἐπὶ τὴν ὕλην ἐπίδρασις τῆς ἀρχικῆς ταύτης δυνάμεως τελεσιουργεῖται διὰ τῶν κατ' ἰδίαν ἀποκειμένων ἐν αὐτῇ σπερματικῶν λόγων. Ὁ νοῦς τοῦ κόσμου εἶναι τὸ πρωτόγονον σπέρμα, ἐξ οὗ ἐκπέμπονται καὶ εἰς ὃ ἐπανέρχονται αἱ κατ' ἰδίαν σπερματικαὶ δυνάμεις, αἱ, ὡς μόρια τοῦ λόγου τοῦ παντός, αἰδίοι οὔσαι καὶ ἀφθαρτοί. Δύναμις καὶ ὕλη εἶναι παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἀχώριστοι· οὔτε τὸ ποιοῦν δύναται νὰ ὑπάρχῃ χωρὶς τοῦ πάσχοντος, οὔτε τὸ πάσχον χωρὶς τοῦ ποιοῦντος, τουτέστιν οὔτε ὁ λόγος δύναται νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τῆς ὕλης οὔτε ἡ ὕλη ἀπὸ τοῦ λόγου. Ἡ μὲν κινητικὴ δύναμις χρήζει τῆς ὕλης ὡς οὐσίας, ἡ δὲ οὐσία χρήζει τῆς δυνάμεως ὡς συνεκτικῆς ἀρχῆς. Ὁ θεὸς εἶναι ὁ κόσμος, τὸ σύμπαν· αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν χωρὶς ὀρισμένης μορφῆς, μεταβάλλεται ὁ θεὸς καὶ γίνεται ὅμοιος τοῖς πᾶσι, καὶ εἰδοποιεῖ τὰ ὄντα, ἐπομένως εἶναι ἐν τῇ ἰδίᾳ ὁλότητι αὐτὸς ὁ κόσμος. Τοιούτῳ τρόπῳ ἐξηγεῖται ὁ Baumecker τὸ πανθεϊκὸν τῆς Στοᾶς σύστημα, εἰ καὶ σφόδρα ὑπὸ τινων ἀμφισβητεῖται ὅτι ὁ Ζήνων ἐνεκαίνισε διαρρήδην τὸν «ὑλοζωισμόν» καὶ τὴν «πανθεΐαν» ἢ ὅτι ἐπηγγείλατο καθ' ὅλην τοῦ ὅρου τὴν ἐκδοχὴν, τὴν τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ὕλης συνάφειαν.

Κατὰ τὰ δόγματα τῆς Στοᾶς, ἡ γένεσις ἐκ τοῦ μηδενὸς εἶναι ἀδύνατος ὅπως καὶ ἡ ἀναίρεσις εἰς τὸ μηδέν· ὥστε ἡ πρώτη ὕλη εἶναι αἰδῖος, ὅπως καὶ ἡ δύναμις, οὔτε αὔξησιν, οὔτε μείωσιν ὑπομένουσα. Ἀλλ' εἰ καὶ ἡ ὕλη μένει ἀναλλοίωτος, τὰ κατ' αὐτὴν ὅμως διάκεινται ἐν ἀκαταπαύστῳ ἀλλοιῶσει. Τὴν ἔξοδον ἐκάστης τοῦ κόσμου ἀνελίξεως ἀποτελεῖ τὸ ἀρχέγονον πνεῦμα ἢ πῦρ, τὸ περιλαμβάνον τὰς δύο ἀρχάς, τὴν δημιουργικὴν δύναμιν καὶ τὴν εἰς δημιουργίαν χρησιμεύουσαν ὕλην. Καὶ ἀρχαὶ μὲν λέγονται διὰ τοῦτο, ὅτι «οὐκ ἔχει τι πρότερον, ἐξ οὗ γεννᾶται» στοχεῖα δὲ ὅτι «δίδωσι τὴν σύστασιν». Εἶδομεν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀρχὴν τῶν ἀπάντων ἔλεγε τὸ πῦρ· ἐκ πυρὸς λοιπὸν γίνονται τὰ πάντα καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτῶσι· τούτου δὲ τοῦ πυρὸς κατασβεννυμένου,

κοσμοποιοῦνται τὰ πάντα· καὶ πρῶτον μὲν τὸ παχυμερέστερον αὐτοῦ εἰς ἑαυτὸ συστελλόμενον γίνεται γῆ· ἔπειτα ἀναχαλωμένης τῆς γῆς ὑπὸ τοῦ πυρὸς, φύσει ὕδωρ ἀποτελεῖται, ἀναθυμιωμένου δὲ τοῦ ὕδατος, γίνεται ἀήρ· πάλιν δὲ ὁ κόσμος καὶ πάντα τὰ σώματα ἀναλίσκονται ὑπὸ πυρὸς κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν. Τῶν κοσμογονικῶν τούτων θεωριῶν τὸν πυρῆνα παρέλαβε ἡ Στοὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τοῦ μεγάλου ἐφεσίου φιλοσόφου. Τὸ πῦρ εἶναι τὸ κυριώτατον τῶν στοιχείων, διότι ἐξ αὐτοῦ πρώτου τὰ λοιπὰ συνίστανται κατὰ μεταβολήν, καὶ εἰς αὐτὸ ἔσχατον πάντα χεόμενα διαλύονται. Πρώτη γίνεται ἡ ἐκ πυρὸς κατὰ σύστασιν εἰς ἀέρα μεταβολή, δευτέρα ἡ ἀπὸ τούτου εἰς ὕδωρ, τρίτη ἡ σύστασις τοῦ ὕδατος εἰς γῆν· πάλιν δὲ ἀπὸ ταύτης διαλυομένης καὶ διαχεομένης, πρώτη μὲν γίνεται χύσις εἰς ὕδωρ, δευτέρα δὲ ἐξ ὕδατος εἰς ἀέρα, τρίτη δὲ καὶ ἐσχάτη εἰς πῦρ. Σημειωτέον ἐπὶ πᾶσιν ὅτι, κατὰ τὸν Ζήνωνα, μόνον τὰ μέρη τοῦ κόσμου καταστρέφονται, αὐτὸς δὲ ὁ κόσμος μένει αἰδῖος, διότι περιέχει ἄφθαρτα στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἀναδημιουργοῦνται νέαι ὕλαι· μόνον ἡ πρώτη ὕλη τοῦ κόσμου εἶναι αἰδῖος καὶ οὔτε αὐξάνεται οὔτε μειοῦται· «οὐσίαν δὲ φασὶ τῶν ὄντων ἀπάντων τὴν πρώτην ὕλην». Κατὰ τὴν κυρίως φιλοσοφικὴν ἔννοιαν, πᾶσα οὐσία, πλὴν τῆς θείας μόνης, ἐξ ὕλης καὶ εἶδους συνέστηκεν· ὥστε ἡ μὲν ὕλη εἶναι τὸ ὑποκείμενον, τὸ δὲ εἶδος ἡ νοητὴ τοῦ πράγματος οὐσία· παρὰ τῷ Σταγίρτῃ ἡ οὐσία ἀντίκειται πολλαχοῦ εἰς τὴν ὕλην, ἀλλ' ἐνιαχοῦ «οὐσία» καὶ «ὕλη» εἶναι ὅροι ταυτόσημοι· ἐπ' ἴσης κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «οὐσία» εἶναι τὸ ὄντως ὄν, κατὰ δὲ τοὺς Στωικοὺς, ἡ «ὕλη» εἶναι ἐν γένει τὸ περιεκτικὸν ὄνομα τῆς ἐνσωμάτου φύσεως· ὥστε οἱ ὅροι «οὐσία» καὶ «ὕλη» ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σημαίνουσι· παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, κατὰ δὲ τὸν Ποσειδώνιον ἡ διαφορὰ «οὐσίας» καὶ «ὕλης» ὑπάρχει μόνον ἐπινοία, δηλαδὴ κατ' ἰδέαν. «Ἀρέσκει γὰρ τοῖς Στωικοῖς φιλοσόφοις τὴν ὅλην οὐσίαν εἰς πῦρ μεταβάλλειν, οἷον εἰς σπέρμα, καὶ πάλιν ἐκ τούτου αὐτὴν ἀποτελεῖσθαι τὴν διακόσμησιν, οἷα τὸ πρότερον ἦν». Οὕτως οἱ δύο τῆς στωικῆς κοσμογονίας ἄξονες, εἶναι ἡ κατὰ περιόδους ἐκπύρωσις καὶ ἀναδημιουργία τοῦ κόσμου. Ἐναντίον τῶν Περιπατητικῶν, οἵτινες ἐδόξαζον τὴν ἀφθαρσίαν τοῦ κόσμου, ἡ ἀρχαία Στοὰ ἀποδέχεται τὴν ἐκπύρωσιν. Εἰς τὰ τρία στοιχεῖα, προσέθεσαν οἱ Στωικοί, τὸν αἰθέρα, ὅστις δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὸν ἀέρα, τὸν ὑποκείμενον εἰς φθοράν — «ἀνωτάτω εἶναι τὸ πῦρ, ὃ δὴ αἰθέρα καλεῖσθαι». Ἐκ τοῦ αἰθέρος, τοῦ ἀρχεγόνου

δηλ. πνεύματος, ὅπερ, ἔνεκα τοῦ ἐν αὐτῷ ἐνοικοῦντος τόνου, φέρει τοὺς πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου σπερματικούς λόγους, ἀποχωρίζεται τὸ πῦρ, ὅπερ ἔπειτα πυκνοῦται εἰς ἀέρα ἢ εἰς ἀερώδη ἀναθυμίασιν. Ὁ κόσμος γίνεται ὅταν ἐκ πυρὸς ἡ οὐσία τραπῇ δι' ὑγρότητος εἰς ἀέρα, εἴτα τὸ μὲν παχυμερές αὐτοῦ ἀποτελεσθῇ γῆ, τὸ δὲ λεπτομερές ἐξαερωθῇ, καὶ ἐπὶ πλέον λεπτυνθὲν ἀπογεννήσῃ πῦρ. Αὕτη ἡ μῖξις καὶ κρᾶσις, ἀποτελεῖται διὰ τῆς μεταβολῆς τῶν στοιχείων εἰς ἄλληλα. Ὁ ἀήρ καὶ τὸ πῦρ εἶναι ἐπομένως τὰ δύο δραστικά στοιχεία, ἡ δὲ γῆ καὶ τὸ ὕδωρ, τὰ δύο παθητικά. Ἀλλ' ὁ κόσμος δὲν εἶναι αἰδῖος, διότι τῆς ὕλης τὰ μόρια ἀναλίσκονται, ἡ δὲ ἐκάστοτε διακόσμησις ὑπόκειται εἰς περιοδικὴν φθοράν· ἐπερχομένης γενικῆς ἐκπυρώσεως, πάντα ἀναλύονται εἰς πῦρ αἰθερώδες καὶ ἐπανάγουσιν εἰς τὴν πρόσθεν κατάστασιν, πλὴν τοῦ θεοῦ, τοῦ ἀρχεγόνου δηλ. καὶ τεχνικοῦ πυρὸς ἐν τῇ πρωτογόνῳ αὐτοῦ καθαρότητι. Ἡ διάλυσις τοῦ κόσμου ὅπως καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ αὐτοῦ ἀποτελεῖται κατὰ διαφόρους βαθμοὺς καὶ περιόδους, κόσμος δὲ νέος καὶ τέλειος, ὡς ὁ πρόσθεν, δημιουργεῖται πάλιν, εἰς ὃν ἐπανέρχονται τὰ αὐτὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, ἄρχεται δὲ αὖθις ἡ αὐτὴ ὡς πρότερον ἱστορία. Νέοι Ἄνθρωποι καὶ Μέλῃτοι θὰ εἰσαγάγωσιν εἰς δίκην νέον τινὰ Σωκράτην, νέοι Βουσίριδες θὰ φωραθῶσι ξενοκτονούντες, νέοι δὲ θὰ ἀθλήσωσιν Ἡρακλεῖς· ἡ περιοδικὴ παλιγγενεσία καὶ ἐκπύρωσις τοῦ κόσμου εἶναι, καθ' ἡμᾶς, τὸ σύμβολον τῆς περιοδικῆς φθορᾶς καὶ ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὅπως ὁ κόσμος μένει αἰδῖος ἐν τῇ ἀλλεπαλλήλῳ καταστροφῇ, οὕτω καὶ ἡ ἀνθρωπότης μένει ἀκατάστροφος ἐν τῇ φθορᾷ τῶν ἀτόμων· τὴν ἐκάστοτε φθοράν ἀναπληροῖ ἡ ἐκάστοτε γένεσις, τούτου δ' ἔνεκα οἱ Στωικοὶ τὴν τῶν ζώντων ὄντων γένεσιν παρομοιάζουσι πρὸς τὴν ἐν ῥητῷ χρόνῳ ἀνέλιξιν τοῦ κόσμου. Τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀνάγει ὁ Ζήνων εἰς τὴν θεῖαν πρόνοιαν, ἐντεῦθεν δὲ φυσικὸν ἔπεται πόρισμα ἢ δόξα τῆς κατ' οὐσίαν ὁμοιότητος τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ὡς ἡ ψυχὴ ἔχει ἡγεμονικὸν, οὕτω καὶ ὁ κόσμος· ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου εἶναι, κατὰ τὸν Κλεάνθη, ὁ ἥλιος, ὢν τὸ μέγιστον τῶν ἄστρον καὶ πλείστον συμβαλλόμενος πρὸς τὴν τῶν ὅλων διοίκησιν· τούτου ἔνεκα ἐκάλει τὸν ἥλιον πλῆκτρον, οἷον πλήσσοντα καὶ φωταγωγοῦντα τὸν κόσμον εἰς τὴν ἐναρμόνιον πορείαν. Εἰπὼν ὁ Κλεάνθης ὅτι ἔδρα τοῦ θεοῦ εἶναι ὁ ἥλιος ἠθέλησεν ἴσως, κατὰ τὴν εἰκασίαν τοῦ K. Wellmann, νὰ ὑποκεράσῃ τὸ ἀόριστον τοῦ Ζήνωνος δόγμα, ὅτι ὁ θεὸς οἰκεῖ ἐν τῷ αἰθέρι· ὁ δὲ

οὐρανὸς εἶναι, κατὰ τὸν αὐτὸν Ζήνωννα, τοῦ αἰθέρος τὸ ἔσχατον, «ἐξ οὗ τὰ πάντα ἐγένοντο καὶ ἐν ᾧ ἐστὶ πάντα· περιέχει δὲ πάντα πλὴν αὐτοῦ, οὐδὲν γὰρ ἑαυτὸ περιέχει ἀλλ' ἐτέρου ἐστὶ περιεκτικόν». Βεβαίως ἡ φυσικὴ τῶν Στωικῶν περιλαμβάνει πολλὰ παράδοξα καὶ ἀλλόκοτα, παρεννευμένα ἰδίως πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς ἐνιαίας κοσμολογικῆς θεωρίας των. «Καὶ αὐτὸ δὴ τὸ κωμικὴν ἔχον ἐπίφασιν δόγμα τῆς περιοδικῆς τοῦ κόσμου ἐκπυρώσεως ἐνεκαινίσθη εἰς ἐπὶ ῥῶσιν τῆς μεγάλης ἀρχῆς, ὅτι ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ πνεύματος τὰ πάντα γίνονται καὶ εἰς τὸ πνεῦμα διαλύονται, καὶ ὅτι τὸ σύμπαν, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, καὶ τὰ μέρη αὐτοῦ, εἶναι μόνον διάφοροι τύποι τῆς ἀλλοιώσεως καὶ τοῦ μετασχηματισμοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀρχικοῦ ὄντος. Τὸ στωικὸν ἀρχέγονον πνεῦμα δὲν εἶναι τὸ πῦρ τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλ' ἐξαίσιόν τι πνεῦμα πυρὸς, ὁ καθαρώτατος καὶ εἰλικρινέστατος αἰθήρ· καὶ τὸ μὲν πνεῦμα δὲν ἀναλύεται πληρέστατα εἰς τὰ στοιχεῖα, μένουσι δὲ τελευταῖά τινα ζώπυρα τῆς ἀκοιμήτου ταύτης δυνάμεως, ἥτις, ἐν σχήματι αἰθέρος, ἐνοικεῖ ἐπὶ θρόνου ἐν τῇ ἐσχατιᾷ τοῦ σύμπαντος, ὡς θεὸς ἢ ὡς ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου». Καὶ ἐπειδὴ μέρη τινὰ τοῦ κόσμου λ. χ. οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῷα εἶναι ἔμψυχα, ἀκολουθεῖ ἐλλόγως ὅτι ἔμψυχος δέον νὰ ᾔῃ καὶ ὁ κόσμος «ζῶον ἄρα ὁ κόσμος καὶ λογικὸν καὶ νοερὸν».

Πάντα τὰ ὄντα εἶναι σώματα, ἀλλὰ πάντα δέον νὰ νοηθῶσι λογικῶς, διότι ἡ διάνοια διέπει τὸ σύμπαν. Χωρὶς λόγου ἀδύνατον, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, νὰ κατανοηθῇ ἡ λελογισμένη τοῦ κόσμου διάταξις. Ὁ λόγος δὲ οὗτος δὲν ὑφίσταται κεχωρισμένος ἀπὸ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ζῇ ἐν αὐτῷ καὶ ἐνεργεῖ. Ἡ κατὰ λόγον ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι, κατὰ τὸν Ζήνωννα, μέρος ἢ ἀπόρροια τοῦ ἐν τῷ σύμπαντι ἐπικρατοῦντος κοινού λόγου· τὸ σύμπαν εἶναι λογικὸν ἐξ ἀνάγκης, διότι πῶς εἶναι δυνατόν τὸ ὅλον νὰ ᾔῃ χειρόν τῶν μερῶν αὐτοῦ; «Ἀλλὰ καὶ ἡ τὰς λογικὰς περιέχουσα φύσις πάντως ἐστὶ λογικὴ· οὐ γὰρ οἶόν τε τὸ ὅλον τοῦ μέρους χειρόν εἶναι· ἀλλ' εἰ ἀρίστη ἐστὶ φύσις ἢ τὸν κόσμον διοικοῦσα, νοερά τε ἔσται καὶ σπουδαία καὶ ἀθάνατος»· καὶ πάλιν «τὸ λογικὸν τοῦ μὴ λογικοῦ κρεῖττόν ἐστιν, οὐδὲν δέ γε κόσμου κρεῖττόν ἐστιν· λογικὸν ἄρα ὁ κόσμος» Ὁ κόσμος εἶναι λοιπὸν λογικὸς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν, τουτέστι περιέχει ἐν ἑαυτῷ νοερὰν δύναμιν· ὁ λόγος καλεῖται καὶ νοῦς, ὥστε ὁ κόσμος κινεῖται κατὰ νοῦν. Ἀναλόγως δὲ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἡ ποιητικὴ ἀρχὴ ἐν τῷ κόσμῳ καλεῖται «ἡ τοῦ ὅλου ψυχὴ», «ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ». Ἐκ τῆς συμμετρίας καὶ ἐναρμονίου τοῦ

κόσμου διατάξεως ἔλαβον οἱ Στωικοὶ τὴν τοῦ θεοῦ ἔννοιαν. Ἡ οὐσία τῶν ὄντων, ἔλεγον, ἀκίνητος οὕσα ἐξ αὐτῆς καὶ ἀσχημάτιστος, ὑπό τινος αἰτίας ὀφείλει νὰ κινῆται καὶ σχηματίζεται· καὶ ὅπως θεώμενοι περικαλλές τι χαλκούργημα ποθοῦμεν νὰ μάθωμεν τὸν τεχνίτην, «οὕτω καὶ οἱ πρῶτον εἰς οὐρανὸν ἀναβλέψαντες καὶ θεασάμενοι ἥλιον μὲν ἀπὸ ἀνατολῆς μέχρι δύσεως δρόμους σταδιεύοντα, ἀστέρων εὐτάκτους τινὰς χορείας, ἐπεζήτουν τὸν δημιουργὸν τῆς περικαλλοῦς ταύτης διακοσμῆσεως, οὐκ ἐκ ταῦτομάτου στοχαζόμενοι συμβαίνειν αὐτὴν, ἀλλ' ὑπό τινος κρείττονος καὶ ἀφθάρτου φύσεως, ἣτις ἦν θεός». Τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ ἐτεκμαίρετο ὁ Κλεάνθης ἐκ τῆς βαθμιαίας τῶν ὄντων τελειότητος. «Εἰ φύσις φύσεώς ἐστι κρείττων (ἔλεγεν) εἴη ἂν τις ἀρίστη φύσις· εἰ ψυχὴ ψυχῆς ἐστι κρείττων, εἴη ἂν τις ἀρίστη ψυχὴ· καὶ εἰ ζῶν τοίνυν κρεῖττόν ἐστι ζώου, εἴη ἂν τι κράτιστον ζῶον. Ἀλλὰ μὴν ζῶον ζώου κρεῖττόν ἐστιν, ὥς ἵππος χελώνης, καὶ ταῦρος ὄνου καὶ λέων ταύρου. Πάντων δὲ σχεδὸν τῶν ἐπιγείων ζώων καὶ σωματικῇ καὶ ψυχικῇ διαθέσει προέχει τε καὶ κρατιστεύει ὁ ἄνθρωπος· τοίνυν κράτιστον ἂν εἴη ζῶον καὶ ἄριστον. Καὶ οὐ πάνυ τι ὁ ἄνθρωπος κράτιστον εἶναι δύναται ζῶον, οἷον εὐθέως ὅτι διὰ κακίας πορεύεται τὸν πάντα χρόνον, εἰ δὲ μή γε, τὸν πλεῖστον (καὶ γὰρ εἴ ποτε περιγένοιτο ἀρετῆς, ὁψέ καὶ πρὸς ταῖς τοῦ βίου δυσμαῖς περιγίγνεται), ἐπίκηρόν τ' ἐστὶ καὶ ἀσθενὲς καὶ μυρίων δεόμενον βοηθημάτων, καθάπερ τροφῆς καὶ σκεπασμάτων καὶ τῆς ἄλλης τοῦ σώματος ἐπιμελείας, πικροῦ τινος τυράννου τρόπον ἐφεστῶτος ἡμῖν καὶ τὸν πρὸς ἡμέραν δασμὸν ἀπαιτοῦντος, καὶ εἰ μὴ παρέχοιμεν ὥστε λούειν αὐτὸ καὶ ἀλείφειν καὶ περιβάλλειν καὶ τρέφειν, νόσους καὶ θάνατον ἀπειλοῦντος· ὥστε οὐ τέλειον ζῶον ὁ ἄνθρωπος, ἀτελὲς δὲ καὶ πολὺ κεχωρισμένον τοῦ τελείου· τὸ δὲ τέλειον καὶ ἄριστον κρεῖττον μὲν ἂν ὑπάρχοι ἀνθρώπου καὶ πάσαις ταῖς ἀρεταῖς συμπεπληρωμένον καὶ παντὸς κακοῦ ἀνεπίδεκτον. Τοῦτο δὲ οὐ διοίσει θεοῦ· ἐστὶν ἄρα θεός». Ἀλλ' ὁ θεὸς ἢ ἡ θεία φύσις εἶναι αὐτὴ ἢ φύσις παρὰ τοῖς Στωικοῖς· λέγοντες φύσιν, νοοῦσι τὴν τοῖς πᾶσι κοινὴν, πανταχοῦ ποιητικὴν καὶ διαπλαστικὴν ἀρχὴν, τὸ ζῶν ἐν τῇ φύσει, οὐχὶ τὸ ἐκτὸς φαινόμενον· διότι, εἰ καὶ ὑπάρχει καὶ ἐν τούτῳ τὸ πᾶν λογικῶς διατεταγμένον, δὲν εἶναι ὅμως οἴκοθεν καὶ ἀπολύτως τὸ πᾶν λόγος, διότι ἐμπεριέχει καὶ ἄλογον ὕλην. Ἡ φύσις εἶναι ἢ ἀρχὴ, ἢ τὸν κόσμον διοικοῦσα, ἢ δύναμις ἢ πᾶσαν ἐν τῷ κόσμῳ κίνησιν διενεργοῦσα, εἶναι αὐτὸς ὁ θεὸς καὶ λόγος. «Τί ἄλλο εἶναι ἢ φύσις (γράφει ὁ Σενέκας)

ἢ ὁ Θεὸς καὶ ὁ θεῖος λόγος, ὁ παρεντεθειμένος εἰς τὸν κόσμον ὅλον καὶ εἰς τὰ μέρη αὐτοῦ;» Ὁ λόγος εἶναι ἐπομένως σπερματικὸς, πανταχοῦ δὲ εὔρηται διεσπαρμένον τὸ τεχνικὸν καὶ ζωοποιὸν πῦρ, τὸ βαδίζον εὐτάκτως καὶ εὐμεθόδως εἰς γένεσιν, τὸ διὰ τῆς ὕλης διῆκον καὶ πανταχόσε εἰσδυόμενον, διασῶζον δὲ ἐκάστοτε τὴν ἐνότητα καὶ τὸν οὐσιώδη αὐτοῦ τόνον. Ὁ θεὸς διῆκει διὰ πάσης ὕλης, καὶ τῆς φαυλοτάτης, «διὰ πάντων πεφοίτηκεν, οἷον ξύλων καὶ λίθων καὶ ζώων ἄχρι καὶ τῶν ἀτιμοτάτων». Περὶ τῆς τοῦ θεοῦ πανταχοῦ παρουσίας ἔχομεν τοὺς ἀξιωματικονοεῖς τοῦ Ἀράτου στίχους·

... μεσταὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυιαί,
πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστὴ δὲ θάλασσα
καὶ λιμένες, πάντα δὲ Διὸς πεπλήσμεθα πάντες.

Ἡ ἰδέα δὲ αὕτη εἰσεχώρησε καὶ εἰς τοὺς Ῥωμαίους, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν παραπλησίων τοῦ Οὐεργιλίου φράσεων, *Jovis omnia plena, καὶ deum ire per omnes — terrasque tractusque maris coelumque profundum*. Καλεῖται δὲ ὁ θεὸς ἢ ὁ λόγος πνεῦμα, ὅπως ἡ ψυχὴ· ὁ θεὸς εἶναι «πνεῦμα, διὰ πάντων διεληλυθὸς καὶ πάντ' ἐν ἑαυτῷ περιέχον»· οὐχὶ μόνον πνεῦμα ἀλλὰ καὶ πῦρ, δηλαδὴ πυρώδης καὶ θερμὴ οὐσία, διαυγὲς καὶ καθαρὸν πῦρ, ζωογονοῦν τὸν κόσμον, διὸ καὶ αἰθὴρ προσαγορεύεται. Ὁ θεὸς εἶναι «σῶμα νοερὸν» «πνεῦμα νοερὸν» «πῦρ νοερὸν», οὐδεμίαν μὲν ἔχον μορφήν, μεταβάλλον δὲ εἰς ὃ βούλεται καὶ συνεξομοιούμενον πᾶσιν. Αἱ πανθεικαὶ αὗται δοξασταὶ εἶναι ἐπακολούθημα τῶν περὶ τῆς ὕλης θεωριῶν τῆς Στοᾶς, ἀλλ' ἀνάγονται μόνον εἰς τὴν θεωρίαν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν πράξιν, ἐπομένως οὐδεμίαν προστρίβουσι κηλῖδα εἰς τὸ καθόλου λογικὸν καὶ ἠθικὸν τῶν Στωικῶν σύστημα. Ἡ Στοὰ δὲν ἤρθη μέχρι τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ θεοῦ λόγου κατὰ τὴν χριστιανικὴν δόξαν, ἀλλ' ὅμως πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ἀνέπτυξαν τὴν ἔννοιαν τοῦ λόγου, ἐκ τούτων δὲ παρέλαβον καὶ διέπλασαν αὐτὴν ὁ Ἰουστῖνος καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ θεολόγοι. «Ἐν ταῖς ἀποφάνσεσι τῶν Στωικῶν περὶ τοῦ θεοῦ διατρανοῦται ὅτε μὲν τὸ ὑλικὸν ὅτε δὲ τὸ πνευματικὸν μέρος τῆς περὶ θεοῦ ἐννοίας· ἀμφοτέρω ὅμως τὰ μέρη συμπλέκονται ἀλλήλοις πρὸς δῆλωσιν θεωριῶν, αἵτινες φαίνονται μὲν παράδοξοι, ἀλλ' οὐδὲν ἥττον ὑποδηλοῦσι τὴν συνάφειαν τῶν στωικῶν ἀρχῶν. Ὁ θεὸς καλεῖται πῦρ, αἰθὴρ καὶ συχνότερον πνεῦμα, διῆκον διὰ πάσης ὕλης, καὶ τῆς ἀτιμοτάτης καὶ φαυλοτάτης· προσέτι παρίσταται ὡς ἡ ψυχὴ,

τὸ πνεῦμα ἢ ὁ λόγος τοῦ κόσμου, ὡς τὸ ἐνιαῖον ὄλον, τὸ περιέχον πάντα τῶν σπερμάτων τὰ εἶδη, ὡς συναπτικὸς τῶν ὄντων κρίκος, ὡς γενικὸς νόμος, ὡς φύσις, ὡς εἰμαρμένη, ὡς πρόνοια, συνελόντι εἰπεῖν ὡς τὸ τέλειον, μακάριον, πανάγαθον καὶ πάντα εἶδος ὄν· «τὸν δὴ κόσμον οἰκεῖσθαι κατὰ νοῦν καὶ πρόνοιαν, εἰς ἅπαν αὐτοῦ μέρος διήκοντος τοῦ νοῦ καθάπερ ἐφ' ἡμῶν τῆς ψυχῆς» — «θεὸν εἶναι ζῶον ἀθάνατον, λογικὸν τέλειον ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ, κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ» — «μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον» — «πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεσθαι κατὰ τὰς δυνάμεις». Ὁ θεὸς εἶναι «εὐποιητικὸς, φιλόανθρωπος, κηδεμονικὸς, ὠφέλιμος, μεγαλόφρων, εὐεργετικὸς»· εἶναι «ὁ πύρινος νοῦς τοῦ κόσμου, σῶμα νοερὸν ἐν ὕλῃ, τὰς προσηγορίας μεταλαμβάνον διὰ τὰς τῆς ὕλης, δι' ἧς κεχώρηκε, παραλλάξεις, πῦρ τεχνικὸν κατ' ἀναλλοιώτους νόμους παράγον τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ. Κατὰ τὴν στωικὴν δόξαν, πᾶσαι αὗται αἱ προσηγορίαι ἐμφαίνουσιν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, οὕτω δὲ συνάπτονται εἰς ἐνότητα αἱ δύο φάσεις τῆς τοῦ θεοῦ ἐννοίας, ἡ φυσικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ, πρὸς δὴλώσιν ὅτι θεὸς καὶ ἀρχέγονος οὐσία εἶναι ταυτόσημοι ὅροι. Ἡ πλαστικὴ δύναμις, ἐνοικοῦσα ἐν αὐτῇ τῇ ὕλῃ, συμπίπτει πρὸς τὸν αἰθέρα καὶ τὸ πνεῦμα. Οἱ Στωικοὶ οὐδεμίαν ἐποιοῦντο οὐσιώδη διαφορὰν θεοῦ καὶ κόσμου· ὁ κόσμος εἶναι τὸ σύνολον τοῦ ὄντος, πᾶν δὲ τὸ ὄν ὑπάρχει ἀνέκαθεν ἐν τῇ θεότητι, ὥστε, κατ' οὐσίαν, θεὸς καὶ κόσμος εἶναι ἐννοιαὶ ἰσοδύναμοι· τούτου ἕνεκα, ὅλος ὁ κόσμος σὺν τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσι προσαγορεύεται θεὸς («διὸ δὴ καὶ Ζεὺς λέγεται κόσμος»). Αἱ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ ἀποδείξεις προϋπονοοῦσι τὴν ταυτότητα τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου· ἡ τοῦ θείου ὑπαρξίς ἀποδεικνύεται, ἀποδεικνυομένου τοῦ κόσμου λογικοῦ». Τούτων ἕνεκα ὁ Τερτυλλιανὸς παρατηρεῖ μεταφορικῶς ὅτι ὁ Ζήνων ποιεῖ τὸν θεὸν νὰ διήκῃ διὰ τοῦ κόσμου, «ὡς τὸ μέλι διὰ τῆς σχαδόνης». Ἀλλὰ, κατὰ τὴν ἔλλογον τοῦ καθηγητοῦ Stein παρατήρησιν, τὸ λέγειν ὅτι «ὁ θεὸς εἶναι ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ» δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ὅτι ὁ θεὸς συμπίπτει πρὸς τὸν κόσμον, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ εἶναι μόνον παραβλάστημα τοῦ ἀρχεγόνου πνεύματος, ὅπερ, ὡς αἰθὴρ περιελίσσει τὸ σύμπαν· ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου, ὡς ἀπόρροια τοῦ θεοῦ, εἶναι τὸ τεχνικὸν καὶ θεῖον πῦρ, τὸ περιέχον ἐν ἑαυτῷ τοὺς σπερματικοὺς λόγους τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας. Οἱ Στωικοὶ διέστειλαν δύο γένη πυρὸς, τὸ μὲν ἄτεχνον «καὶ μεταβάλλον εἰς ἑαυτὸ τὴν τροφήν», τὸ δὲ τεχνικόν,

«αὐξητικόν τε καὶ τηρητικόν». Τὸ λεγόμενον ὅτι ὁ θεὸς διήκει δι' ὅλου τοῦ κόσμου, διὰ πάσης ὕλης, ἄχρι τῶν φαυλοτάτων καὶ ἀτιμοτάτων, δὲν ὑπονοεῖ αὐτὸν τὸν θεὸν, ἀλλὰ μόνον τὸ μέρος αὐτοῦ, τὸ προῖδον ἐκ τοῦ αἰθέρος, καὶ ἐνοικοῦν εἰς τὰ ὄντα ὡς ψυχὴν τοῦ κόσμου, ὡς εἰμαρμένην ἢ ὡς ἔλλογον σπερματικὴν δύναμιν. «Ψυχὴ τοῦ κόσμου, εἰμαρμένη καὶ ἔλλογος πνευματικὴ δύναμις οὐδαμῶς διαφέρουσιν ἀλλήλων, σκοπούμενης τῆς ὑποστάσεως αὐτῶν· διότι πᾶσι τούτοις ὑπόκειται ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα. Αἱ διάφοροι αὗται προσηγορίαι δηλοῦσι μόνον τὴν πρὸς τὰ ὄντα σχέσιν τῆς θεότητος, κατὰ τὸν τρόπον δὲ τῆς τοῦ πνεύματος ἐνεργείας διαλλάσσει καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Ὡς ζωοπάροχος καὶ ψυχογόνος δύναμις εἶναι τὸ πνεῦμα ψυχὴ τοῦ κόσμου· ὡς κινητικὴ καὶ γονιμοποιὸς ἀρχὴ εἶναι νοερὰ σπερματικὴ δύναμις· ὡς προοριστικὴ καὶ πάντων τῶν συμβαινόντων προπαρασκευαστικὴ ἀρχὴ εἶναι πρόνοια ἢ εἰμαρμένη· ὡς διηνεκῶς καὶ μετ' ἀναλλοιώτου ἀνάγκης ἐπαναλαμβανομένη λειτουργία, καθίσταται, ἐπὶ τέλους, τὸ πνεῦμα, νόμος φυσικός. Εἶναι λοιπὸν ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ, ὡς εὐστόχως ὑπετύπωσεν αὐτὴν ὁ Χρύσιππος, «πνεῦμά πως ἔχον» δηλαδὴ πνεῦμα, ὅπερ διὰ τοῦ τρόπου τῆς ἰδίας πνοῆς περιέρχεται εἰς ῥητὴν πρὸς τὰ πράγματα σχέσιν, ὡς ζωοποιὸς καὶ ψυχοπάροχος ἀρχή». Αἱ ἔννοιαι «ψυχὴ τοῦ κόσμου» καὶ «νοῦς τοῦ κόσμου» εἶναι ἰσοδύναμοι ἄλλως τε καὶ διότι οἱ Στωικοὶ οὐδεμίαν ἐποιοῦντο διαστολὴν τῆς «ψυχῆς» καὶ τοῦ «νοῦ» τοῦ ἀνθρώπου». Καὶ ἡ φράσις «σπερματικὸς λόγος», ἡ μεταχωρήσασα ὕστερον εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, εἶναι ἰδίως στωικὴ· ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι δύο ὑπάρχουσιν ἀρχαὶ τῶν ὄλων, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον· διὰ τοῦ «πάσχοντος» τὸ σῶμα εἶναι δεκτικὸν πάσης τροπῆς καὶ κινήσεως· ἡ δευτέρα ἀρχὴ εἶναι ἡ αἰτία, ἡ εἰδοποιούσα τὴν ὕλην καὶ διὰ τοῦτο καλοῦσιν αὐτὴν οἱ Στωικοὶ ποιότητα· τὸ ποιητικὸν αἷτιον εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος. Ἀφ' οὗ δὲ ἡ αἰτία εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ὁ λόγος τῶν ἐτεροιώσεων τῆς ὕλης, ἀκολουθεῖ, κατὰ τὴν εὐφρεστάτην ἐξήγησιν τοῦ K. Ravaisson, ὅτι κινεῖται ἐν τῇ ὕλῃ καὶ ὡς σπóρος διαπτυσσόμενος παράγει ἀλληλοδιαδόχως καὶ εὐκόσμως τὸ πολλαπλοῦν αὐτῆς εἶδος· τούτου δ' ἕνεκα προσνέμουσιν εἰς αὐτὴν οἱ Στωικοὶ τὸ ὄνομα τοῦ λόγου καὶ τοῦ σπέρματος. Οἱ «σπερματικοὶ λόγοι» συνιστῶσι τὴν ἐνέργειαν τοῦ εἰς τὸν κόσμον διασκεδαζομένου καθαροῦ πνεύματος ἢ τεχνικοῦ πυρὸς, ὅπερ δυνάμει τοῦ τόνου ἄγει εἰς τὴν κατὰ λόγον καὶ κατὰ τέλος γένεσιν, προαγωγὴν καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῶν ὄντων. Εἰς τὸ ἐρώτημα,

τί εἶναι ὁ θεὸς, ἀντεπάγονται οἱ Στωικοὶ ἕτερον ἀντερῶτημα, τί δὲν εἶναι θεός· «ὅλον δὲ τὸν κόσμον σὺν τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσι προσαγορεύουσι θεὸν» — «σῶμα τὸ πᾶν δογματίζουσι καὶ τὸν αἰσθητὸν τοῦτον κόσμον θεὸν νομίζουσι». Τοιούτῳ τρόπῳ συνάψαντες μέχρι τινὸς πρὸς ἀλλήλας τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν τοῦ Κόσμου ἔννοιαν, ἐκήρυξαν τὸν μὲν κόσμον ἀπ' αὐτοῦ τοῦ θεοῦ παρηγμένον, τὸν δὲ θεὸν περιεχόμενον ἐν τῷ κόσμῳ, ἐν τέλει δὲ τὸν κόσμον εἰς αὐτὸν τὸν θεὸν ἀναλυόμενον. Κατὰ τὸν καθηγητὴν Stein, ὑπὲρ τὸ δέον ἴσως ἐξαίροντα καὶ τὰ πανθεϊκὰ καὶ τὰ αἰσθητικὰ τῶν Στωικῶν δόγματα, πρώτη ἡ Στοὰ συνέλαβε μεγαλοφυῶς καὶ διὰ βεβουλευμένης καὶ αὐστηρᾶς ἀκολουθίας ἐνεπέδωσε τὸ ἐξαίσιον πανθεϊκὸν σύστημα, ὅπερ, μετὰ πολλοὺς αἰῶνας, κατὰ τὴν ἐπτακαιδεκάτην μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδα, ὁ ἐξ Ἀμστελοδάμου μέγας Ἰουδαῖος φιλόσοφος Spinoza, κατώρθωσε νὰ διχπλάσῃ ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον μετὰ στερεᾶς προχιρέσεως, κριτικῆς συνοχῆς καὶ ἐπιστημονικῆς αὐθεντίας.

«Καὶ μὲν τῶν ὅσα οἱ ἄνθρωποι εὔχονται γενέσθαι (λέγει ὁ περὶ τὰ τέλη τῆς δευτέρας μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδος ἀκμάσας Μάξιμος ὁ Τύριος) τὰ μὲν ἡ πρόνοια ἐφορᾷ, τὰ δὲ ἡ εἰμαρμένη καταναγκάζει, τὰ δὲ μεταβάλλει ἡ τύχη, τὰ δὲ οἰκονομεῖ ἡ τέχνη· καὶ ἡ μὲν πρόνοια θεοῦ ἔργον, ἡ δὲ εἰμαρμένη ἀνάγκης, ἡ τέχνη ἀνθρώπου, ἡ δὲ τύχη τοῦ αὐτομάτου». Ἐν ταῖς ὀλίγαις ταύταις γραμμαῖς τοῦ νέου πλατωνικοῦ φιλοσόφου ὑπάρχει ὑποτετυπωμένη βρυχέως ἅμα καὶ εὐστίχως ἡ διαφορὰ τῶν ὄρων «πρόνοια» καὶ «εἰμαρμένη». Οἱ Στωικοὶ ὑπολαμβάνουσι τὴν «εἰμαρμένην» τὴν «πρόνοιαν» τὴν «φύσιν» τὸν «θεὸν» καὶ τὸν «κοινὸν λόγον» λέξεις σχεδὸν συνωνύμους. Κυρίως εἰπεῖν, ἡ μὲν εἰμαρμένη ἐνεργεῖ κατὰ διαρκῆ νόμον, ἡ δὲ πρόνοια ἀφορᾷ εἰς τι τέλος, καὶ ἡ φύσις νοεῖται ὡς δημιουργὸς τοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν Ζήνωνα, ἡ εἰμαρμένη εἶναι δύναμις κινητικὴ τῆς ὕλης, οὐδεμία δὲ ὑπάρχει διαφορὰ «εἰμαρμένης» καὶ «προνοίας»· κατὰ τὸν Κλεάνθη, δὲν εἶναι πάντοτε ἀληθὲς ὅτι τὸ γινόμενον καθ' εἰμαρμένην, ὑφίσταται καὶ κατὰ πρόνοιαν· λ. χ. τὸ κακὸν δὲν ὑπάρχει κατὰ πρόνοιαν, γίνεται δὲ καθ' εἰμαρμένην. Οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐδίδασκον ἐν γένει ὅτι ὁ κόσμος συναποτελεῖ τι σύνολον, ἐν ᾧ ἐξ ἀνάγκης πάντα τὰ φαινόμενα εἶναι πρὸς ἀλλήλα συνημμένα. Ταῦτα δὲ τὰ παντοειδῆ φαινόμενα συνιστῶσιν ἀδιάσπαστον ἄλυσιν αἰτιῶν, ἥς ἕκαστος κρίκος ἔχει τὴν ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τεταγμένην θέσιν· οὐδὲν ὑπάρχει ἔξω τοῦ ἀναγκαίου τούτου εἰρμοῦ τῶν φυσικῶν αἰτιῶν καὶ

αἰτιατῶν. «Εἰμαρμένην εἶναι (κατὰ Χρύσιππον) φυσικὴν σύνταξιν τῶν ὄλων ἐξ αἰδίου, τῶν ἐτέρων τοῖς ἐτέροις ἐπακολουθούντων, ἀμεταβόλου καὶ ἀπαραβάτου οὔσης τῆς τοιαύτης μεταβολῆς». Τὸ πᾶν ὑπόκειται εἰς τοὺς νόμους τῆς εἰμαρμένης, «ἀνάγκη δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται» κατὰ τὸν Σιμωνίδην. Ἀλλ' ὥς εἴπομεν, ὁ θεὸς εἶναι κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ἢ τὸν κόσμον διέπουσα καὶ συντηροῦσα λογικὴ ἀρχή· καὶ ἐπειδὴ ὁ θεὸς εἶναι ὁ τὸν κόσμον διέπων λόγος καὶ τὸν κόσμον ἀποφαίνων λογικόν, ἀκολουθεῖ ὅτι θεὸς καὶ νόμος τῆς φύσεως εἶναι ἀλλήλοις ταυτοσήμενα· ἐπειδὴ πάλιν, τὸ ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς φύσεως ὠρισμένον δέον νὰ συμβῇ, ἢ δὲ εἰμαρμένη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ κατὰ τοὺς νόμους τοῦ αἰδίου λόγου φορὰ τῶν πραγμάτων, ἔπεται ὡσαύτως ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ταῦτόν καὶ ἡ εἰμαρμένη ἦτοι ὁ τοῦ παντός λόγος. Ἦδη πρὸ τῶν Στωικῶν ὁ Ἡράκλειτος ἀπεφάνητο ὅτι ἡ εἰμαρμένη εἶναι ὁ λόγος, ὁ δι' οὐσίας τοῦ παντός διήκων· τὴν ἡρακλείτειον ταύτην δόξαν διεσκεύασαν οἱ Στωικοὶ δογματίσαντες, α') ὅτι ἡ εἰμαρμένη συνίσταται εἰς τὴν ἐπισύνδεσιν τῶν φυσικῶν αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, καὶ β') ὅτι, εἰ καὶ τὰ αἵτια καὶ τὰ αἰτιατὰ εἶναι ὠρισμένα ὑπὸ ἀκαταμαχῆτου ἀνάγκης, οὐδὲν ἥττον ὑπάρχει τις Λόγος (une volonté directrice, κατὰ τὸν K. Ravaisson), ἐκ τοῦ προτέρου ὀριζόμενος τὸν σκοπὸν καθ' ὃν διεξάγεται ὁ κόσμος· ὁ λόγος δ' οὗτος ὁ σπερματικὸς εἶναι ἡ Πρόνοια. Λέγοντες λοιπὸν εἰμαρμένην ἐνόουν οἱ Στωικοὶ τὴν ἀδιάκοπον συμπλοκὴν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων (συμβεβηκότων) κανονικῶς καὶ φυσικῶς ἐπακολουθούντων ἀλλήλοις. Ἐν τῷ κόσμῳ οὐδὲν γίνεται χωρὶς τινος αἰτίας, «μηδὲν ἀναιτίως μήτε εἶναι μήτε γίνεσθαι τῶν ἐν τῷ κόσμῳ» — «τὸ γὰρ ἀναίτιον ὅλως ἀνύπαρκτον εἶναι». Ὁ καθηγητὴς Heinze (Die Lehre vom Logos, 1872) εἰκάζει ὅτι τὴν περὶ εἰμαρμένης δόξαν παρέλαβον οἱ Στωικοὶ ἐκ τοῦ Δημοκρίτου, εἰπόντος ὅτι «οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου καὶ ἀνάγκης». Ἀλλ' εἴτε πρὸς τὸν Ἡράκλειτον εἴτε πρὸς τὸν Δημόκριτον ὀφείλουσιν αὐτὴν, βεβαίως οἱ Στωικοὶ ἀνέπτυξαν καὶ διηρμήνευσαν τὸ περὶ εἰμαρμένης δόγμα μετὰ φιλοσοφικῆς ἀρχετυπίας. Ὁ πρὸς τὰς ἐτυμολογίας καὶ τὰς ἐπεξηγητικὰς παρομοιώσεις ἐπιρρέπης Χρύσιππος ἐξηγεῖται τὴν εἰμαρμένην «αἰτίαν τῶν ὄντων εἰρομένην»· αὕτη δὲ ἡ ἐρμηνεία προσεπικυροῖ τὴν στωικὴν δόξαν ὅτι ἡ εἰμαρμένη εἶναι εἰρμὸς αἰτιῶν, τουτέστι τάξις καὶ ἐπισύνδεσις ἀπαραβάτος. Τὰ ὄντα εἶναι ἐκ τοῦ προτέρου λογικῶς συντέταγμένα, λογικῶς δ' οἵκοθεν ἀναπτύσσονται, ἐπομένως ἡ σύνδεσις αὕτη αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ μετέχει τοῦ

λόγου· «ἄρα ἡ εἰμαρμένη δὲν εἶναι τυφλὴ ἀλλὰ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ λογισμοῦ καὶ εἶναι αὐτόχρημα λόγος τοῦ κόσμου». Ἡ εἰμαρμένη εἶναι «λόγος Διὸς» «λόγος τῶν ἐν τῷ κόσμῳ προνοίᾳ διοικουμένων» «λόγος, καθ'ὃν τὰ μὲν γεγονότα γέγονε, τὰ δὲ γιγνόμενα γίγνεται, τὰ δὲ γενησόμενα γενήσεται»· «τὴν δὲ εἰμαρμένην αὐτὴν καὶ τὴν φύσιν καὶ τὸν λόγον, καθ'ὃν διοικεῖται τὸ πᾶν, θεὸν εἶναί φασιν», «εἰμαρμένη, κοινὴ φύσις, καὶ κοινὸς τῆς φύσεως νόμος». Οὕτως ἡ εἰμαρμένη ταυτίζεται πρὸς τὸν κοινὸν λόγον· καὶ ὑπὸ τὴν ἀκραιφνῇ μὲν φυσικὴν ἔννοιαν, ἡ σύνδεσις αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, καλεῖται «λόγος» «εἰμαρμένη»· σκοπούμενου δὲ τοῦ τέλους καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀνάγκης, καλεῖται π ρ ό ν ο ι α· εἰς ταύτην δὲ τὴν πρόνοιαν ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ ᾔῃ εἰλικρινῶς ἀφωσιωμένος, διότι σύμπας ὁ κόσμος ἐπ' ἀγαθῷ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λελογισμένος καὶ συντεταγμένος. Ἡ πρόνοια (παρατηρεῖ ὁ Heinze) καθίσταται οὕτω «ψυχὴ τοῦ κόσμου»· τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖον γίνεται ἅμα ἀπολύτως τελικόν, ἀμφοτέρωθεν δὲ συνάπτονται τῷ λογικῷ. Ἐν τῇ εἰμαρμένῃ, ὡς ἀδιαρρήκτου τῶν αἰτίων συναφείᾳ, δὲν καταφαίνεται ἀρκούντως ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Οὐδὲν ἤττον οἱ Στωικοὶ οὐδεμίαν ἐποιοῦντο διαστολὴν εἰμαρμένου καὶ κατηναγκασμένου, διότι εἰς τὴν εἰμαρμένην προσενέμοντο ἐπίθετα, ἐμφαίνοντα διαρρήδην ἀκαταγώνιστον δύναμιν, λ. χ. «ἀνίκητος» «ἀκώλυτος» «ἄτρεπτος» «ἀνεκβίαστος» «περιγεννητικὴ ἀπάντων». Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι ἐνιαχοῦ οἱ Στωικοὶ ποιοῦνται διάκρισιν «εἰμαρμένης» καὶ «ἀνάγκης»· ἡ μὲν «ἀνάγκη» πανταχοῦ μὲν ὑπονοεῖ καταναγκαστικὴν καὶ ἀκαταμάχητον αἰτίαν, ἡ δὲ «εἰμαρμένη» εὐτακτὸν σύνδεσιν αἰτιῶν, εἰς ἃς περιλαμβάνοντο καὶ ὅ,τι ἔγκειται ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἡμῶν καὶ ὅ,τι εἶναι ὑπέρτερον τῆς ἡμετέρας δυνάμεως, «ὥστε τὰ μὲν εἰμάρθαι, τὰ δὲ ἀνειμάρθαι». Τὴν τύχην ὡς θεῖον ὄν, οἷα ἐνομιζέτο ἡ εἰμαρμένη, οὐδαμῶς ἀπεδέχοντο οἱ Στωικοὶ, οἵτινες τὴν τύχην καὶ τὸ αὐτόματον ἔλεγον «αἰτίας ἀδήλοις τῷ ἀνθρωπίνῳ λογισμῷ».

Ἡ ἀρίστη καὶ εὐκρινεστάτη ἔκθεσις τῶν περὶ «εἰμαρμένης» καὶ «προνοίας» στωικῶν δοξασιῶν εὔρηται ἐν τῇ τοῦ Zeller «Φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων». Ὁ περικλεῆς τοῦ ἐν Βερολίνῳ πανεπιστημίου καθηγητῆς, ὁ εἰς ἕξ μεγάλους τόμους τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ μέχρι τοῦ Σιμπλικίου ἐξιστορήσας, καὶ πάντα τὰ ἀρχαῖα φιλοσοφικά συστήματα μετὰ θαυμαστῆς πολυμαθείας, ὀξυδερκοῦς συνέσεως καὶ κριτικῆς ὑπερακριβείας διαφωτίσας, εἶναι συνάμα ὁ κράτιστος καὶ φωτεινότατος τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ἐξηγητής. Ἐνταῦθα τῶν παρατηρήσεων

τοῦ σοφωτάτου ἀνδρὸς δὲν ἐφάνησαν τοῖς πᾶσιν ἀσπάσαι, ἀλλὰ πάντες καθομολογοῦσιν ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐν συνόλῳ λαμβανόμενον, εἶναι ἀνυπέρβλητον ἀριστοτέχνημα. Ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμη τοῦ Zeller δὲν διαφέρει τῆς τῶν ἄλλων, διακριβοῖ ὅμως σαφέστερον τὴν περὶ «εἰμαρμένης» καὶ «προνοίας» στωικὴν δόξαν. Ἐν τῇ παραγωγῇ καὶ ἀναλύσει τοῦ κόσμου (λέγει ὁ Zeller) ἐπικρατεῖ ἀπολύτως ὁ κοινὸς νόμος· τὸ πᾶν συμβαίνει διὰ φυσικῆς καὶ ἀπαρβαίου ἐπακολουθήσεως αἰτίων καὶ αἰτιατῶν ὅπως κελεύει ἡ φύσις καὶ ὁ καθόλου νόμος. Ἡ χωρὶς ἐξαιρέσεως ἀνάγκη παντὸς ὄντος καὶ συμβαίνοντος ἐξαγγέλλεται διὰ τῆς ἐννοίας τῆς εἰμαρμένης. Φυσικῶς ἡ εἰμαρμένη εἶναι αὕτη ἡ ἀρχέγονος οὐσία, τὸ διὰ πάντων διῆκον πνεῦμα, τὸ τεχνικὸν πῦρ, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου· καθ' ὅσον δὲ ἡ τῆς εἰμαρμένης ἐνέργεια εἶναι λογικὴ καὶ σταθερὰ, δύναται νὰ προσαγορευθῇ λόγος τοῦ κόσμου ἢ λόγος καθ' ὃν διεξάγονται τὰ γεγονότα, τὰ γινόμενα καὶ τὰ γενησόμενα. Ἡ εἰμαρμένη εἶναι, κατὰ μὲν τὸν Ζήνωνα, «δύναμις κινητικὴ τῆς ὕλης» «φύσις» «πρόνοια», κατὰ δὲ τοὺς διαδόχους αὐτοῦ «λόγος τῶν ἐν τῷ κόσμῳ προνοία διοικουμένων» «εἶρμος αἰτιῶν» «βούλησις τοῦ Διός». Ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ ὡς πλαστικῆς φυσικῆς δυνάμεως ὁ κοινὸς λόγος προσονομάζεται, «λόγος σπερματικός». Οὕτω καλεῖται ἐν πρώτοις ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύμπαν, διότι οὐ μόνον ἐπὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου τὰ πάντα ἀνεπτύχθησαν κανονικῶς ἐκ τοῦ ἀρχεγόνου πυρὸς, ὡς ἐκ σπέρματος, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διακοσμήσει αὐτοῦ τοῦ κόσμου πᾶσα πλάσις, πᾶς βίος, πᾶς λόγος ἐκεῖθεν γεννᾶται, τοῦ ἀρχεγόνου πυρὸς περιέχοντος πάντων τὰ ζώπυρα· ὑπὸ τῷ ὀνόματι «σπερματικῶν λόγων» νοητέον τὴν δημιουργικὴν καὶ διακοσμητικὴν δύναμιν τῆς φύσεως, ἣτις ἐν τῇ ἐνότητι αὐτῆς παράγει τὸ σύμπαν, ἐν ταῖς διαφοραῖς δὲ αὐτῆς ἀπορροίαις τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα· τὴν δύναμιν δὲ ταύτην παριστάνουσιν οἱ Στωικοὶ ὡς τὴν ἀρχέγονον ὕλην ἢ τὴν ὕλικὴν ἀρχὴν τῶν ὄντων. Ὅτι ὁ κόσμος διοικεῖται ὑπὸ τῆς θείας προνοίας καὶ ὅτι τὸ πᾶν ἀνεξαιρέτως ὑπόκειται εἰς ἀπαρβαίτους νόμους, εἶναι δόγμα στωικόν. Ἐπ' ἴσης εὐαπόδεικτον ὅτι ἡ θεία τοῦ κόσμου διοίκησις ἀπορρέει ἐκ τῆς στωικῆς ἐννοίας περὶ τῆς θείας τελειότητος. Ἡ μέχρι τῶν ἐλαχίστων κανονικὴ διάταξις καὶ οἰκονομία τοῦ κόσμου θὰ ᾗτο ἀνεξήγητος χωρὶς λογικοῦ τινος τοῦ κόσμου πρωτουργοῦ. Ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ ἔγκειται ἐν τῇ κανονικῇ κινήσει καὶ περικαλλεῖ συστάσει αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Τὸ «μηδὲν ἀναιτίως γίνεσθαι» εἶναι τὸ κύριον ἐπιχείρημα τῆς στωικῆς μοιροκρατίας.

Οἱ Στωικοὶ λέγουσιν ὅτι τὸ «ἀναιτίως τι γίνεσθαι» ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ «γίνεσθαι τι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος»· ἀλλὰ τούτου δοθέντος, θὰ κατεστρέφετο ἢ τοῦ κόσμου ἐνότης. «Φασὶ δὴ τὸν κόσμον τόνδε ἓνα ὄντα, . . . καὶ ὑπὸ φύσεως διοικούμενον ζωτικῆς τε καὶ λογικῆς καὶ νοερᾶς, ἔχειν τὴν τῶν ὄντων διοίκησιν αἰδῖον κατὰ εἰρμόν τινα καὶ τάξιν προϊούσαν»· κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπον τὰ αἷτια καὶ τὰ αἰτιατὰ συνδέονται ἀλλήλοις καὶ οὐδὲν ἐκ τῆς συναφείας ἀπολύεται, «ἀλλὰ παντί τε τῷ γενομένῳ ἑτερόν τι ἐπακολουθεῖν, ἡρτημένον ἐξ αὐτοῦ ἐπ' ἀνάγκης ὡς αἰτίου, καὶ πᾶν τὸ γινόμενον ἔχειν τι πρὸ αὐτοῦ ὧς αἰτίῳ συνήρτηται· μηδὲν γὰρ ἀναιτίως μήτε εἶναι μήτε γίνεσθαι τῶν ἐν τῷ κόσμῳ, διὰ τὸ μηδὲν εἶναι ἐν αὐτῷ ἀπολελυμένον τε καὶ κεχωρισμένον τῶν προγόνων ἀπάντων· διασπᾶσθαι γὰρ καὶ διαιρεῖσθαι καὶ μηκέτι τὸν κόσμον ἓνα μένειν ἀεὶ, κατὰ μίαν τάξιν καὶ οἰκονομίαν διοικούμενον, εἰ ἀναίτιός τις εἰσάγοιτο κίνησις». Ἀλλὰ τὸ περὶ εἰμαρμένης δόγμα περιήγαγε τοὺς Στωικοὺς εἰς πολλὰς δυσχερείας. Ὁ Χρύσιππος δὲν ἀπεδέχετο τὴν «τύχην» ἐντεῦθεν δὲ ὁ ὀρισμὸς αὐτῆς ὡς αἰτίας ἀπρονοήτου καὶ ἀδήλου τῷ ἀνθρωπίνῳ λογισμῷ. Ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων οἱ Στωικοὶ δὲν ἐπρέσβευον τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως, κατὰ τὴν κυρίαν τοῦ ὅρου ἔννοιαν· ἐδόξαζον ὅμως ὅτι ὁ διακριτικὸς ταύτης χαρακτήρ οὐδεμίαν ὑφίσταται ἐντεῦθεν βλάβην, διότι εἰ καὶ ἐνεργεῖ ἐν τῷ παντί ἢ αὐτὴ τὰ πάντα διέπουσα δύναμις, ἐνεργεῖ ὅμως ἀναλόγως πρὸς τὴν ἰδιοφυᾶ ἐκάστου φύσιν, ἐν τῇ ἐνοργάνῳ ἄλλως ἢ ἐν τῇ ἀνοργάνῳ ὕλῃ, ἐν τοῖς ζώοις ἄλλως ἢ ἐν τοῖς φυτοῖς, ἐν τοῖς λογικοῖς ἄλλως ἢ ἐν τοῖς ἀλόγοις· ἐπὶ τῇ ὑποθέσει δὲ ὅτι πᾶσα πράξις ὀρίζεται ὑπὸ αἰτίων ἐγκειμένων ἐν τῇ συναφείᾳ τῶν ὄντων καὶ ἐν τῇ ιδιότητι τοῦ πράττοντος, εἶναι οὐδὲν ἥττον ἐκούσιος καὶ γίνεται ἐξ ἰδίας ὁρμῆς. Ἀκούσιος θὰ ᾔτο ἂν ἐπήγαζε μόνον ἐκ τῶν ἐκτὸς αἰτίων καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ἡμετέρας θελήσεως· ὅ,τι πηγάζει ἐκ τῆς βουλήσεως ἡμῶν, θεωρεῖται ἡμετέρα πράξις, ἀδιάφορον ἂν ἡδυνάμεθα ἢ μὴ νὰ πράξωμεν ἄλλως. Ὁ Χρύσιππος ἐπειράθη ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι τὸ περὶ εἰμαρμένης δόγμα οὐ μόνον προσάδει πρὸς τὴν ἠθικὴν ἡμῶν ἐνέργειαν ἀλλὰ καὶ προὔπονοεῖ αὐτήν. Τὸ πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ διέπει μία καὶ ἡ αὐτὴ θεία δύναμις· ἄρα ὁ κόσμος εἶναι κατὰ τύπον τελεία ὁργανικὴ ἐνότης. Ὁ κόσμος εἶναι καλὸς, «καλὸς δὲ ὁ κόσμος· δῆλον δ' ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρώματος καὶ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς περὶ τὸν κόσμον τῶν ἀστέρων ποικιλίας». Ὅπως ὁ Σωκράτης, ἐδίδασκον καὶ οἱ Στωικοὶ ὅτι, ὃν τρόπον ἢ κατὰ τέλος οἰκονομία

τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀσφαλεστάτη ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ, οὕτω καὶ κατ' ἀντίστροφον λόγον ἡ τοῦ θεοῦ δύναμις διατρανοῦται ἐν τῇ σκοπίμῳ συστάσει πάντων τῶν ὄντων. Διὰ τοῦτο ἔλεγον ὅτι ἕκαστον ὄν ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι πεπλυσμένον χάριν ἐτέρου, τὰ φυτὰ πρὸς διατροφὴν τῶν ζώων, τὰ ζῶα πρὸς τροφήν καὶ διακονίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ κόσμος ὅλος χάριν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν. Ἡ Πρόνοια τὰ πάντα ὑπερσόφως ἐδημιούργησε χάριν τῶν λογικῶν ὄντων. Οὐ μόνον οἱ ἵπποι οἱ βόες, οἱ χοῖροι, οἱ ὄνοι καὶ τὰ ἄλλα ζῶα, ἀλλὰ καὶ οἱ κόρεις καὶ οἱ ποντικοὶ εἶναι χρήσιμοι· οἱ μὲν κόρεις κωλύουσιν ἡμᾶς νὰ κοιμώμεθα πέρα τοῦ προσήκοντος χρόνου, οἱ δὲ ποντικοὶ ἀναγκάζουσι ἡμᾶς νὰ ἐπιμελώμεθα τῶν ἡμετέρων ἱματίων ἵνα μὴ γένωνται μυόβρωτα· «οἱ κόρεις εὐχρήστως ἐξυπνίζουσιν ἡμᾶς καὶ οἱ μύες ἐπιστρέφουσιν ἡμᾶς μὴ ἀμελῶς ἕκαστα τιθέναι, φιλοκαλεῖν δὲ τὴν φύσιν τῇ ποικιλίᾳ χαίρουσαν εἰκός ἐστι».

Ζητεῖται νῦν, ἀφ' οὗ πᾶν ἕκαστον ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι φυσικὸν ἐπακολούθημα τῆς καθόλου ἀλληλουχίας αἰτίων τε καὶ αἰτιατῶν, ἀφ' οὗ ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ κοινοῦ νόμου εἶναι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ μέγα ὅλου ἡμῶν τοῦ βίου, τί ἄλλο ἐπιλείπεται ἡμῖν ἢ νὰ ὑποτασσώμεθα ἀγογγύστως εἰς τοῦ κοινοῦ τούτου νόμου ἢ λόγου τὸ κέλευσμα; Οὐδεὶς ἀγνοεῖ τοὺς περιβοήτους στίχους, δι' ὧν ὁ Κλεάνθης παραδίδεται ἀνενδοιάστως καὶ ἀόκνως εἰς τὴν ὁδηγίαν τῆς πεπρωμένης.

ἄγου δὲ μ' ὦ Ζεῦ καὶ σὺ γ', ἡ Πεπρωμένη.

ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμι διατεταγμένος·

ὥς ἔψομαί γ' ἄοκνος· ἦν δὲ μὴ θέλω,

κακὸς γενόμενος οὐδὲν ἥττον ἔψομαι.

Ἐγχωρεῖ ἄρα γε ἐνταῦθα τὸ αὐτεξούσιον, ἀφ' οὗ ὁ Κλεάνθης ῥητῶς λέγει ὅτι ἐκὼν ἄκων ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσῃ εἰς τὰ ἐπιτάγματα τοῦ Διὸς καὶ τῆς πεπρωμένης; Ἀφ' οὗ πᾶσαι ἡμῶν αἱ πράξεις εἶναι ἐκ τοῦ προτέρου καθωρισμέναι ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης ἢ τῆς προνοίας, εἰς τί συνίσταται τότε τὸ τῆς γνώμης ἐλεύθερον; Ἀλλ' ὅμως ἡ Στοὰ πόρρω ἀπέχει τοῦ ἀρνεῖσθαι ἀπολύτως τὴν ἐλευθερίαν τῆς θελήσεως· ἀπ' ἐναντίας ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ θεὸς κατέλιπεν ἡμῖν τὴν ἐλευθερίαν τῆς αἰρέσεως — «τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐφ' ἡμῖν ἔθετο ὁ θεὸς . . . ἐφ' ἡμῖν μὲν τὸ κάλλιστον καὶ σπουδαιότατον, ὧ δὲ καὶ αὐτὸς εὐδαίμων ἐστί, τὴν χρῆσιν τῶν φαντασιῶν· τοῦτο γὰρ ὀρθῶς γιγνόμενον ἐλευθερία ἐστί».

Ἡ «χρῆσις τῶν φαντασιῶν» εἶναι τὸ οὐσιῶδες γνῶρισμα τοῦ ἡμετέρου αὐτεξουσίου, συνιστάμενον εἰς ἣν παρέχομεν εἰς τὰς φαντασίας συγκατάθεσιν. Ἀλλ' ὅταν τὰ πάντα γίνωνται καθ' εἰμαρμένην, ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως δὲν ἀποβαίνει ἄρα γε φαντασιώδης; Οἱ Στωικοὶ ἐπεχείρησαν νὰ οἰκονομήσωσι τὸ πρόβλημα, λέγοντες ὅτι ὥσπερ ὁ ἐκ τοῦ ὀχήματος ἐξηρτημένος κύων «ἐὰν μὲν βούληται ἔπεσθαι, καὶ ἔλκεται καὶ ἔπεται ἐκὼν, ἐὰν δὲ μὴ βούληται ἔπεσθαι, πάντως ἀναγκασθήσεται· τὸ αὐτὸ δὴπου καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ μὴ βουλόμενοι γὰρ ἀκολουθεῖν ἀναγκασθήσονται πάντες εἰς τὸ πεπρωμένον εἰσελθεῖν». Ἀπαντες λοιπὸν ὀφείλουσιν οὕτως ἢ ἄλλως νὰ ἀκολουθήσωσι τῇ εἰμαρμένῃ («ἐκουσίως ἔπεσθαι τῇ εἰμαρμένῃ»)· ἐνταῦθα τὸ αὐτεξούσιον συνάπτεται πρὸς τὴν ἀνάγκην, ἀλλὰ προδήλῳ τῷ λόγῳ ἡ ἀνάγκη κρατεῖ τοῦ αὐτεξουσίου, ἄρα οὐδεμία ὑπάρχει, ἀκριβῶς εἰπεῖν, ἐλευθερία βουλήσεως. Ὁ Κλεάνθης εἶναι πρόθυμος νὰ πορευθῇ ἔνθα ἂν διατάξωσιν αὐτὸν ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Πεπρωμένη· ἐὰν δὲ μὴ θελήσῃ νὰ πορευθῇ ἐξ ἰδίας προαιρέσεως, θὰ ἀναγκασθῇ εἰς τοῦτο διὰ τῆς βίας! Ὁ φιλόσοφος Σενέκας μετὰ μείζονος ἀφελείας λέγει «ἐγὼ δὲν ὑπακούω εἰς τὸν θεὸν (τὴν μοῖραν), ἀλλὰ ἀσμένως συγκατατίθεμαι αὐτῷ»· ἡ στωικὴ δὲ αὕτη «συγκατάθεσις» εἶναι ἡ συναίνεσις, ἣν παρέχομεν εἰς τὴν αἰδίων τῆς φύσεως φορὰν. Κατὰ τὸν K. Stein, ὁ Ζήνων οὐδαμῶς φαίνεται ψαύσας τοῦ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἀναγομένου προβλήματος· ὅταν μάλιστα ἀναμνησθῇ τις ὅτι ὁ Ζήνων ἐν πολλαῖς τροπικαῖς φράσεσι ὑποδηλοῖ μὲν τὴν ἀκαταγώνιστον τῆς προνοίας δύναμιν, οὐδαμοῦ δὲ μνημονεύει τὴν ἐνδεχομένην ἀντίστασιν τῆς ἡμετέρας βουλήσεως, δυνατόν νὰ εἰκάσῃ ὅτι ὁ τῆς Στοᾶς ἀρχηγέτης ἠρνήθη ἴσως τὸ αὐτεξούσιον. Ὁ Κλεάνθης ἐπειράθη πρῶτος νὰ ὑποκέρασῃ τὰς ἀδιαλλάκτους ἀντιθέσεις, προτάξας τὴν θεωρίαν τοῦ αὐτεξουσίου, τὴν κορυφουμένην εἰς τοὺς ἄρτι παρατεθέντας στίχους, οὓς ἐλευθέρως μεθηρμήνευσεν ὁ Σενέκας διὰ τοῦ *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt* ὅτι δηλ. ἡ πεπρωμένη ἄγει μὲν ἐκόντα τὸν ἄνθρωπον, ἔλκεται δὲ ἄκοντα. Ὁ Σιμπλίκιος διηγεῖται ὅτι εἶδε τὸν ἐν Ἀσσω ἀνδριάντα τοῦ Κλεάνθους, τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ ἐνδόξου Στωικοῦ ὑπὸ τῆς Ῥωμαϊκῆς Συγκλήτου ἀνατεθέντα. Ὁ ἀνδριὰς οὗτος φέρει ἐπιγραφὴν, αὐτὴν τοῦ Κλεάνθους τὴν εὐχὴν νὰ ἄγῃται ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἀπ' αὐτοῦ διὰ πάντων ἐν τάξει φοιτώσης ποιητικῆς τε καὶ κινητικῆς αἰτίας, ἣν πεπρωμένην καὶ εἰμαρμένην ἐκάλει, ἐπαγγελλόμενος ἄοκνος καὶ ἐκὼν ἔπεσθαι· «ἂν γὰρ ἀντιτείνω, φησὶν, οὐ μόνον

ὅτι κακὸς ἔσομαι, ἀλλὰ καὶ οἰμῶζων καὶ σθένων ἀκολουθήσω· ἀνάγκη γὰρ ἀκολουθεῖν τὸ ἀσθενέστερον τῷ ἰσχυροτέρῳ, τὸ αἰτιατὸν τῷ αἰτίῳ».

Οὐδὲν φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι τοσοῦτον στενῶς συνδεδεμένον μετὰ τῆς θρησκείας ὅσον τὸ στωικόν. Ἡ στωικὴ φιλοσοφία ὑπῆρξεν ἀνεκαθεν θρησκευτικὴ, οἱ πλεῖστοι δὲ καὶ γνωριμώτατοι τῶν θιασωτῶν αὐτῆς διέπρεψαν ἐπὶ εὐσεβείᾳ. Ἡ στωικὴ θεολογία ἐρείδεται ἐπὶ ἐπιστημονικῶν καὶ ἠθικῶν καθόλου λόγων. Ἡ ἀληθὴς τοῦ θεοῦ λατρεία συνίσταται κυρίως εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ἀληθοῦς θεογνωσίας καὶ θεοσεβείας· ἡ πρὸς τὸν θεὸν δέησις δέον νὰ ᾔηται προῖον σπουδαίας καὶ ἀδόλου γνώμης. Οἱ Στωικοὶ οὐ μόνον δὲν κατέκριναν τὰς ἐπικρατούσας θρησκευτικὰς δόξας, ἀλλ' ἐφιλοτιμήθησαν μάλιστα νὰ προβιάσῃ καὶ ἐξευγενίσῃ τὴν δημώδη πίστιν, ἥτις ἦτο τὸ μόνον ἀμυντήριον τῶν πονηρῶν τῶν ἀνθρώπων ὁρμῶν· διότι, κατὰ τὴν ὁρθὴν τοῦ K. Wellmann παρατήρησιν, ἐφοβοῦντο οἱ Στωικοὶ, μήπως, παραλύοντες τὴν λατρείαν τῶν θεῶν συμπαραλύσῃ καὶ τὸν φόβον τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ θείου νόμου, ἥτις εἶναι τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς ἡ κρηπίς. Βεβαίως πολλὰ τῆς δημοσίας λατρείας ἀπῆδον πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Στοᾶς· ὁ Ζήνων ἔλεγεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ οἰκοδομῶνται ἱερά, διότι ὁ θεὸς δέον νὰ λατρεύηται οὐχὶ ἐν ναοῖς λιθίνοις ἀλλ' ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἀνθρώπων· ἀπρεπὲς τὸ προσεύχεσθαι καὶ γονυπετεῖν πρὸ τῶν εἰδώλων, διότι ὁ θεὸς προτιμᾷ ἀντὶ θυσιῶν καὶ τελετῶν, βίου ἀγνότητα καὶ ἀνυπόκριτον εὐσέβειαν. Αὐτὸς ὁ Σενέκας δὲν βλέπει εἰς τί ὠφελοῦσιν αἱ δεήσεις καὶ αἱ ἐξιλεώσεις, ἀφ' οὗ ἡ πεπρωμένη εἶναι ἀναλλοίωτος. Οὐδὲν ἦττον, ἀκμαῖον θρησκευτικὸν αἶσθημα ἐπανθεῖ ἐν τῇ στωικῇ φιλοσοφίᾳ, μαρτύριον δὲ περιφανὲς ὁ εἰς τὸν Δία περιώνυμος τοῦ Κλεάνθους ὕμνος. Ἀλλ' ἐν τῷ θρησκευτικῷ αὐτῶν ζήλῳ παρεξέτράπησαν οἱ Στωικοὶ καὶ εἰς σοφισματώδεις ἐρμηνείας· ἰδίως ἡσχολήθησαν περὶ τὴν φυσικὴν ἐξήγησιν πάντων τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν, ἐπιτηδεύσαντες παραδοξοτάτας ἐτυμολογίας καὶ ἀλληγορίας. Ὁ Κρόνος ἦτο, κατ' αὐτοὺς, χρόνος, ἡ Περσεφόνη τὸ διὰ τῶν καρπῶν φερόμενον καὶ φονευόμενον πνεῦμα, ἡ Ἥρα, ἀῆρ, ὁ Ποσειδῶν, θάλασσα, ἡ Δημήτηρ, γῆ μήτηρ. Διὰ τῆς ἀλληγορικῆς ταύτης μεθόδου ἐξηγοῦντο αὐθαιρέτως πᾶσαι αὗται αἱ προσηγορίαι. Πρώτιστος καὶ κρᾶτιστος τῶν θεῶν εἶναι ὁ Ζεὺς· οὗτος καὶ μόνος εἶναι ὁ ἀνώτατος ἀρχων, οἱ δὲ ἄλλοι θεοὶ εἶναι ἀπόρροιαι τοῦ πολuwνύμου Διὸς· τὸ μέρος τοῦ Διὸς, τὸ μεταβαλλόμενον εἰς ἀέρα, καλεῖται Ἥρα, τὸ μεταβαῖνον εἰς τεχνικὸν πῦρ, Ἡφαιστος, τὸ εἰς ὕγρον, Ποσειδῶν, τὸ εἰς

γῆν Δ η μ ή τ η ρ, καὶ τὸ ἐμφαῖνον τὴν κατὰ τὸν αἰθέρα διάτασιν τοῦ ἡγεμονικοῦ τοῦ Διὸς, καλεῖται Ἀ θ η ν ᾱ, ἣτις συγχρόνως πρυτανεύει τὴν φρόνησιν καὶ τὴν πρόνοιαν. Οὕτω τὸ δι' ὅλου τοῦ κόσμου ἐνδιῆκον πνεῦμα εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ὁ ὑπὸ τῆς δημώδους πίστεως καλούμενος Ζεὺς· ἡ δημιουργικὴ αὕτη καὶ ἄρχουσα δύναμις κατατέμνεται εἰς πολλὰς ἐπὶ μέρους δυνάμεις, αἵτινες ἐν τῇ θρησκείᾳ παρίστανται ἐπέχουσαι τόπον θεῶν. Περὶ τοῦ πλήθους δὲ τῶν θεῶν ἀπελογεῖτο ὁ Ζήνων διὰ φυσικῆς τινος ἀλληγορίας, ἐνθα τὴν ἀρχέγονον ιδέαν, καθ' ἣν νοοῦνται οἱ θεοὶ ὡς δρῶντα πρόσωπα, ἐκήρυττε ποιητικὸν μῦθον. Ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ὁ Ζήνων ἔλεγεν ὅτι τῶν θεῶν ἡ ὑπαρξίς ἀποδεικνύεται ἐξ ἧς παρέχουσιν αὐτοῖς οἱ ἄνθρωποι λατρείας· «Ζήνων δὲ καὶ τοιοῦτον ἡρώτα λόγον· τοὺς θεοὺς εὐλόγως ἂν τις τιμῶη· τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἂν τις εὐλόγως τιμῶη· εἰσὶν ἄρα θεοί». Πλὴν τῆς φυσικῆς καὶ ἀλληγορικῆς, ἀπαντᾷ καὶ ἄλλη ἐρμηνεία, ἡ ἀνθρωπολογικὴ, ἀναφερομένη εἰς τὸν Περσαῖον, καθ' ὃν οἱ θεοὶ ἦσαν τὸ πάλαι εὐεργέται τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποθεωθέντες ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων εἰς δῆλωσιν εὐχαριστίας. Ἀλλὰ πρὸ τοῦ Περσαίου, Πρόδικος ὁ Κεῖος, εἶπεν ὅτι «ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ποταμοὺς καὶ κρήνας καὶ καθόλου πάντα τὰ ὠφελοῦντα τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὠφέλειαν, καθάπερ Αἰγύπτιοι τὸν Νεῖλον».

Οἱ Στωικοί, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Χρύσιππος, λέγουσιν ὅτι ὁ κόσμος, ὡς σύνολον θεωρούμενος, εἶναι τέλειος, οὐχὶ ὅμως καὶ τὰ μέρη αὐτοῦ, ἅτινα ὑπάρχουσιν ἕνεκα τοῦ ὅλου καὶ οὐχὶ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ κατ' ἰδίαν· «τέλεον μὲν ὁ κόσμος σῶμά ἐστιν, οὐ τέλειον δὲ τὰ τοῦ κόσμου μέρη, τῷ πρὸς τὸ ὅλον πως ἔχειν καὶ μὴ καθ' αὐτὰ εἶναι». Διὰ τοῦτο τὰ μέρη δεόν νὰ ἀναφέρονται πάντοτε εἰς τὸ ὅλον, νὰ ᾔηται ὑπήκοα τοῦ ὅλου, νὰ μὴ ἔχωσι δὲ καθ' ἑαυτὰ μηδεμίαν σημασίαν. Ἀλλ' ἀφ' οὗ τὸ ὅλον ἀναπτύσσεται ἐκ τοῦ λογικοῦ τοῦ κόσμου κατὰ νόμον σταθερὸν καὶ αἰδῖον, ἀφ' οὗ οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον τῶν μερῶν ἔχει ἄλλως ἢ κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ βούλησιν, ἀκολουθεῖ ἄρά γε ὅτι ἡ ὑπαρξίς τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ἔργον τοῦ θεοῦ! Ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ κόσμου, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη δυασμὸς ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ; πῶς εἶναι δυνατόν ἢ πρόνοια, ἢ πᾶν τὸ καλὸν δημιουργοῦσα, νὰ συνδημιουργῇ καὶ τοῦ καλοῦ τὸ ἀντίθετον, δηλ. τὸ αἰσχροῦ; Πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἀκανθώδους τούτου προβλήματος, ὁ Κλεάνθης διατείνεται ὅτι τὸ πᾶν συμβαίνει κατὰ τὸ θέλημα τῆς θεότητος, πλὴν ἐκείνου, ὅπερ οἱ κακοὶ ἐξ ἰδίας ἀβουλίας πράττουσιν·

οὐδέ τι γίγνεται ἔργον ἐπὶ χθονὶ σοῦ δίχα, δαῖμον,
οὔτε κατ' αἰθέριον θεῖον πόλον οὔτ' ἐνὶ πόντῳ,
πλήν ὅποσα ῥέζουσι κακοὶ σφετέρησιν ἀνοίαις.

Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς Κλεάνθης προσνέμει εἰς τὴν θεότητα τὴν δύναμιν
καὶ τὴν σοφίαν νὰ τρέπη τὸ κακὸν εἰς ἐσθλὸν, οὕτω δὲ νὰ συναρμόζῃ
εἰς ἐνότητα τὴν κατ' ἐπίφασιν ἀντίθεσιν.

ἀλλὰ σὺ καὶ τὰ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι,
καὶ κοσμεῖν τ' ἄκοσμα καὶ οὐ φίλα σοὶ φίλα ἐστίν,
ᾧδε γὰρ εἰς ἓν πάντα συνήρμοκας ἐσθλὰ κακοῖσιν,
ᾧσθ' ἓνα γίγνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἐόντα,
ὃν φεύγοντες ἐῷσιν ὅσοι θνητῶν κακοὶ εἰσι.

Ὡστε, κατὰ τὸν Κλεάνθην, τὸ κακὸν δὲν εἶναι ἔργον τοῦ θεοῦ ἀλλ' ἀναγκαῖον ἐφόλκιον τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας· ἐπὶ τέλους νικᾷ ἡ τοῦ θεοῦ παντοδυναμία, τρέπουσα τὸ κακὸν εἰς ἀγαθὸν, οὕτω δὲ ἡ φαινομένη ἀνωμαλία τῆς φύσεως εἶναι μία τις ἐκ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων φάσεων τῆς λειτουργίας ὑψηλοτέρου τινὸς νόμου. Ἄν οἱ ἄνθρωποι πράττουσι τὸ κακὸν, τί πταίει ὁ θεός; Ὁ Χρύσιππος ἔλεγε· «τῶν αἰσchrῶν τὸ θεῖον παραίτιον γίνεσθαι οὐκ εὐλογόν ἐστιν· ὃν τρόπον γὰρ οὔτε νόμος τοῦ παρκαρνομεῖν παραίτιος ἂν γένοιτο, οὔτε οἱ θεοὶ τοῦ ἀσεβεῖν, οὕτως εὐλογον μὴδ' αἰσchrοῦ μὴδεὶν εἶναι παραιτίους». Ἀλλὰ πρὸ τοῦ Χρυσίππου ὁ θεῖος Πλάτων ἐδίδασκεν· «οὐδ' ἄρα ὁ θεός, ἐπειδὴ ἀγαθός, πάντων ἂν εἴη αἷτιος, ὥς οἱ πολλοὶ λέγουσιν, ἀλλ' ὀλίγων μὲν τοῖς ἀνθρώποις αἷτιος, πολλῶν δ' ἀναίτιος· πολὺ γὰρ ἐλάττω τὰγαθὰ τῶν κακῶν ἡμῖν· καὶ τῶν μὲν ἀγαθῶν οὐδένα ἄλλον αἷτιατέον, τῶν δὲ κακῶν ἀλλ' ἅττα δεῖ ζητεῖν τὰ αἷτια, ἀλλ' οὐ τὸν θεόν». Ἀλλὰ πολλῶ πρὸ τοῦ Πλάτωνος, ὁ θειότατος ποιητῆς ἐταλάνισε τοὺς βροτοὺς, τοὺς κηρύττοντας τὸ θεῖον συναίτιον τῶν ἀνθρωπίνων ἀτασθαλιῶν.

ὦ πόποι, οἷον δὴ νῦ θεοὺς βροτοὶ αἷτιόωνται·
ἐξ ἡμέων γὰρ φασὶ κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μέρον ἄλγε' ἔχουσιν.

Ὅπωςδὴποτε, οἱ Στωικοὶ εἶναι οἱ πρῶτοι εἰσηγηταὶ ἅμα καὶ δημιουργοὶ τῆς περιφήμου Θεοδικίας (Théodicée), ἣν διέπλασεν ἐπιστημονικῶς ὁ μέγας Λεῖβνίτιος καὶ ἥτις, ἐπὶ τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, ἀνεσιτάτωσε τὰ πανεπιστήμια καὶ τὰς θεολογικὰς σχολὰς.

Ἀποδεχόμενοι οἱ Στωικοὶ τὴν τελειότητα τοῦ κόσμου, παρεῖχον τῷ ἐν-
δόσιμον εἰς δεινὰς ἀντιρρήσεις. «Ἐν τελείῳ κόσμῳ (ἔλεγον οἱ ἀντί-
παλοι) πάντα τὰ μέρη αὐτοῦ ἔδει νὰ ᾖναι ἐπ' ἴσης τέλεια· ἀλλ' ὅμως
ὁ κόσμος οὗτος, ὁ δῆθεν τέλειος, ἔχει τοσαύτας καὶ τηλικαύτας ἀτε-
λείας καὶ ἀκοσμίας, ὥστε ἡ περὶ τῆς τελειότητος αὐτοῦ ἀξιῶσις καθί-
σταται ὅλως ἀστήρικτος». Ἀλλ' οἱ Στωικοὶ δὲν ᾗσαν ἠναγκασμένοι νὰ
ἀναπτύξωσι προσωτέρω τὴν Θεοδικίαν, «διότι ἠδύναντο νὰ εἴπωσιν
ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὸν
θεῖον λόγον ἐν τῇ ἀνελίξει τοῦ κόσμου». Ἐδίδασκον ὅτι ὁ νοῦς δὲν
εὐπορεῖ τοσαύτης ὀξυδερκείας ὥστε νὰ διακρίνῃ πανταχοῦ τὸ σύμπλεγμα
τῶν αἰτιῶν. Ὁ Χρύσιππος λέγει ὅτι τὰ κακὰ ὑφ' ὧν πάσχουσιν οἱ ἀ-
γαθοί, συμβαίνουσιν οὐχὶ πρὸς κολασμὸν τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ κατ' οἰκο-
νομίαν ἀποβλέπουσαν πρὸς τὸ ὅλον· «ὅτι τὰ κακὰ ἀπονέμεται κατὰ
τὸν Διὸς λόγον ἢ κατ' ἄλλην ἔχουσάν πως πρὸς τὰ ὅλα οἰκονομίαν».
Μερίαν τινὰ τοῦ κόσμου, κατ' ἰδίαν ἐξεταζόμενα, διάκεινται βεβαίως πλημ-
μελῶς, ἀλλ' ὅμως αὕτη αὕτη ἡ πλημμέλεια καὶ ἀτέλεια τῶν μερῶν
καθ' ἕκαστα συμβάλλεται εἰς τὴν μείζονα τοῦ ὅλου τελειότητα. Ὅπως
ἐν τῇ γραφικῇ αἱ σκιαὶ ἐξαίρουσι τὰ χρώματα, καὶ οἱ ἐν τῇ μουσικῇ
διάφοροι τόνοι ποιοῦσι μείζονα τὴν ἁρμονίαν, οὕτω καὶ τὰ ἀνάμικτα τοῖς
ἀγαθοῖς κακὰ, ἔτι μᾶλλον μεγαλύνουσι τῶν ἀγαθῶν τὴν ὑπόστασιν.
«Ὡς περ γὰρ αἱ κωμῳδαὶ γελοῖα φέρουσιν, ἃ καθ' ἑαυτὰ μὲν ἐστὶ φαῦλα,
τῷ δὲ ὅλῳ ποιήματι χάριν τινὰ προστίθουσιν, οὕτω ψέξεως ἂν αὐτὴν
ἐφ' ἑαυτῆς τὴν κακίαν, τοῖς δὲ ἄλλοις οὐκ ἄχρηστός ἐστιν». Αἱ κατ'
ἰδίαν ἀτέλειαὶ οὐ μόνον δὲν βλάπτουσι ἀλλὰ πολλάκις συντελοῦσιν εἰς
μείζονα ἔξαρσιν τοῦ ἐν τῷ συνόλῳ ἐπιπολάζοντος κάλλους. Τὰ κακὰ
συνάπτονται πρὸς τὰ ἀγαθὰ ἢ παραγίνονται «κατὰ παρακολούθησιν».
Καὶ ἡ κακία ἔχει μέχρι τινὸς ἴδιον προορισμὸν, ὑφίσταται δὲ οἷον κατὰ
τὸν τῆς φύσεως λόγον καὶ οὐχὶ ἀνωφελῶς, διότι ταύτης ἕνεκα τῆς κα-
κίας τὸ ἀγαθὸν καθίσταται ἔτι τιμιώτερον· «ἢ δὲ κακία πρὸς τὰ λοιπὰ
συμπτώματα ἔχει ὅρον· γίγνεται γὰρ αὕτη πως κατὰ τὸν τῆς φύσεως
λόγον καὶ, ἵνα οὕτως εἴπω, οὐκ ἀχρήστως γίγνεται πρὸς τὰ ὅλα· οὐδὲ
γὰρ ἀγαθὸν ᾗν». Ἡ μοχθηρία τοῦ Μελήτου ἔτι μᾶλλον ἀνύψωσε τοῦ
Σωκράτους τὴν ἀρετὴν, ἡ δὲ βάναισος τοῦ Κλέωνος ἀναγωγία ἔτι
μᾶλλον διετράνωσε τοῦ Περικλέους τὴν καλοκἀγαθίαν. Ὑπάρχει τις
προσάλληλος σχέσις τῶν ἐκ διαμέτρου ἐναντίων· οὔτε τὸ φῶς δύναται
νὰ ἐμφανισθῇ οἷον εἶναι ἂν μὴ ὑπῆρχε τὸ σκότος, οὐδὲ ἡ ἀρετὴ νὰ

ἀναλάμψη ἄνευ τῆς πρὸς τὴν κακίαν ἀντιθέσεως. Ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα πληρέστατα τὸ περὶ «ἐναντιοδρομίας» δόγμα τοῦ Ἡρακλείτου. Οὔτε δυνατόν εἶναι οὔτε ἔχει καλῶς, κατὰ Χρύσιππον, νὰ ἀρθῇ καθόλου ἡ κακία· τὸ κακὸν εἶναι ἀναγκαῖον, διότι χωρὶς τῆς ἀντιθέσεως κακοῦ καὶ ἀγαθοῦ, δὲν θὰ ἐπεκράτει τὸ ἀγαθόν. Καὶ τῷ ὄντι, πῶς θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἐννοια τῆς δικαιοσύνης ἂν μὴ ὑπῆρχεν ἡ ἀδικία; Τί ἄλλο εἶναι ἡ δικαιοσύνη ἢ ἄρνησις τῆς ἀδικίας; Πῶς ἄλλως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ νοηθῇ καὶ τιμηθῇ ἡ ἀνδρεία χωρὶς τῆς πρὸς τὴν ἀνανδρίαν ἀντιθέσεως, ἡ ἐγκράτεια χωρὶς τῆς ἀκρατείας, ἡ φρόνησις χωρὶς τῆς ἀφροσύνης, ἡ ἀλήθεια χωρὶς τοῦ ψεύδους, ἡ εὐτυχία χωρὶς τῆς δυστυχίας, ἡ ἡδονὴ χωρὶς τοῦ ἄλγους; «Ὡς δὲ ἀληθῶν ὄντων ἀδύνατον μὴ καὶ ψευδῆ τινα εἶναι παραπλησίως, οὕτως προσήκει ἀγαθῶν ὑπαρχόντων καὶ κακὰ ὑπάρχειν». Ἡ φρόνησις, ὡς τέλος καθίσταται ἀδύνατος χωρὶς τοῦ κακοῦ· «τὴν μὲν φρόνησιν ἐπιστήμην ἀγαθῶν καὶ κακῶν οὔσαν, ἀναιρεθέντων τῶν κακῶν ὅλως καὶ παντάπασιν ἀναιρεῖσθαι λέγουσι». Πάντα λοιπὸν τὰ κακὰ εἶναι λογικῶς ἀχώριστα ἀπὸ τῶν ἀγαθῶν, δέον δὲ νὰ θεωρηθῶσιν ἄμεσον τούτων ἐπακολούθημα καὶ οἷον φυσικὸν ἐφόλκιον. «Οἱ σεισμοί, αἱ πλήμμυραι, οἱ πόλεμοι, τὰ ἐπιδημικὰ νοσήματα γίνονται μὲν παραίτια πολλῶν καὶ μεγάλων καταστροφῶν, ἀλλ' οὐδὲν ἦττον ἀποβαίνουσι μέχρι τινὸς ὑπηρετικὰ εἰς τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν πρόοδον τῆς καθόλου ἀνθρωπότητος. Οἱ ἐν ταῖς μάχαις ἀποθνήσκοντες, οἱ τὴν πατρίδα ἐκλείποντες ἀπαλλάττουσι τὴν οἰκίαν πατρίδα ἀπὸ τῆς βλαβεραῆς τοῦ πληθυσμοῦ ὑπερβολῆς· αὐτὸς δὲ Εὐριπίδης λέγει πού ὅτι οἱ θεοὶ ὑπεκίνησαν τὸν Τρωικὸν πόλεμον πρὸς ἀπάντλησιν τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ (ἐπάγονται τῶν Στωικῶν οἱ ἀντίδοξοι), ἂν ἡ κακία εἶναι, κατὰ τὰς βουλὰς τῆς Προνοίας, ἐγκεκαινισμένη ἐν τῷ κόσμῳ, φανερόν τότε ὅτι ὁ θεὸς περὶ πολλοῦ ποιεῖται τὸ κακὸν καὶ δὴ καὶ καθίσταται μέτοχος τῶν ἡμετέρων σφαλμάτων. Ἀδύνατον τοῦτο, ἀποκρίνεται ὁ Χρύσιππος· τὸ ἁμάρτημα εἶναι νόμου ἀπαγόρευμα, ὁ δὲ νόμος εἶναι ὁ λόγος ἦτοι αὐτὸς ὁ θεός· καὶ ἂν ὁ θεὸς ἐκοινώνει τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων, αὐτὸς ὁ νόμος θὰ ἦτο αἷτιος τοῦ παρανομεῖν. Ὁ θεὸς δύναται νὰ ἐμποιήσῃ ἡμῖν ψευδεῖς φαντασίας, ἀλλ' ἡ συγκατάθεσις ἀπόκειται εἰς τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν· ἄρα πταίει ἡ ἡμετέρα συγκατάθεσις, ὡς ἂν ἁμαρτάνομεν». Βεβαίως ἡ στωικὴ θεοδικία ἐλέγχεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐνδεής. Ἀλλὰ μήπως ἡ τοῦ Λεϊβνιτίου εἶναι τελεία; «Ἐφ' ὅσον τὸ στωικὸν σύστημα ὑποβάλλει πᾶν τὸ ἐπὶ μέρος εἰς τὸν καθόλου

νόμον, αἱ φερόμεναι μομφαὶ περὶ τῶν ἐπικρατούντων ἐν τῷ κόσμῳ κακῶν δυνατόν νὰ ἀνασκευασθῶσι μέχρι τινὸς διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ἡ ἀτέλεια τῶν μερῶν εἶναι ἀναγκαία εἰς τὴν τελειότητα τοῦ ὅλου. Τὸ κακὸν ἔχει τὴν ἀπολογία του ἐν τούτῳ, ὅτι εἶναι φυσικὴ ἀνάγκη, ἀφ' ἧς τὸ θεῖον δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀπαλλάξῃ ἡμᾶς. Ἄλλο ὅμως εἶναι τὸ φυσικὸν καὶ ἄλλο τὸ ἠθικὸν κακόν. Τὸ φυσικὸν κακὸν δὲν ὑπελάμβανεν ἡ Στοὰ ὄντως κακόν, ἠρκεῖτο δὲ διατεινομένη ὅτι τοιαῦτα καὶ παραπλήσια κακά, οἷα λ. χ. τὰ νοσήματα παράγονται κατ' ἀνάγκην ἐκ φυσικῶν αἰτίων καὶ εἶναι ἀναπόδραστον ἐπακολούθημα αὐτῶν τῶν τῆς φύσεως ὄρων. Πολλῶ δυσχερεστέρα ἀπέβαινεν ἡ ἀπολογία τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ. Τὸ δόγμα τοῦ κατὰ πρόνοιαν προορισμοῦ τῶν ὄντων ἀπεῖργε τοὺς Στωϊκοὺς ἀπὸ τοῦ κηρύττειν ὑπαιτίους τοὺς ἀνθρώπους· ἔλεγον λοιπὸν ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἐνόμισε σκόπιμον νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐλευθέραν ὅλως ἀμαρτημάτων, ὅτι τὸ κακὸν εἶναι ἀναγκαῖον χάριν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ὅτι ὁ θεὸς ἐπίσταται ἐπὶ τέλους «καὶ τὰ περισσὰ ἄρτια θεῖναι καὶ κοσμεῖν τὰ ἄκοσμα καὶ ἐσθλὰ κακοῖς συναρμόζειν». Ἀλλὰ πῶς αἰτιολογεῖται ἡ κακοδαιμονία ἐναρέτων καὶ ἡ εὐδαιμονία φαύλων ἀνθρώπων; Τὸ ἀπόρημα τοῦτο ἐνέβαλεν εἰς ἀμηχανίαν τοὺς Στωϊκοὺς, οἵτινες οὐδενὶ τρόπῳ κατώρθωσαν νὰ λύσωσιν αὐτὸ τελικῶς». Ἀλλὰ μήπως οἱ ὕστερον φιλόσοφοι κατώρθωσαν τοῦλάχιστον νὰ ἐπιλύσωσι τὸ δυσεπίλυτον τοῦτο πρόβλημα; Ἀπὸ τοῦ Κλεάνθους καὶ τοῦ Χρυσίππου, παρῆλθον δύο καὶ περιπλέον χιλιάδες ἐνιαυτῶν, ἀλλ' ὅμως τὸ ζήτημα εἶναι ἔτι καὶ νῦν ἀκριβῶς οἷον ὑπῆρχε τὸ πάλαι, ἡ δὲ λύσις αὐτοῦ καθίσταται ἀδύνατος, δεομένη νοῦ μείζονος ἢ κατ' ἀνθρώπον!

Εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι ἡ ψυχολογία ὑπάγεται κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς εἰς τὴν φυσικὴν· λέγοντες δὲ ψυχολογίαν νοοῦσι κατ' ἐξοχὴν τὴν ἀνθρωπολογίαν, διότι «αὕτη ἡ ψυχὴ ἀνθρωπὸς ἐστίν»· καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Κλεάνθης ἀνθρώπον ἐκάλει μόνην τὴν ψυχὴν. Ψυχολογία καὶ ἀνθρωπολογία εἶναι ἐπομένως ἀδιάσπαστα ἀλλήλοις, πᾶσαι δὲ αἱ ἀνθρωπολογικαὶ ζητήσεις σύγκεφαλαιοῦνται εἰς τὴν ἐπιστήμην τὴν περὶ τὴν ψυχὴν. «Ψυχῆς πείρατα (λέγει ὁ μέγας Ἡράκλειτος) οὐκ ἂν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει». Ἡ ψυχὴ ὑπάρχει καὶ ἐνεργεῖ, ἄρα, κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς εἶναι σῶμα· κατὰ τὸν συλλογισμόν τοῦ Κλεάνθους, «οὐδὲν ἀσώματον συμπάσχει σῶματι, οὐδὲ ἀσωμάτῳ σῶμα, ἀλλὰ σῶμα σῶματι· συμπάσχει δὲ ἡ ψυχὴ τῷ σῶματι

νοσοῦντι καὶ τεμνομένῳ καὶ τῷ σῶμα τῇ ψυχῇ· αἰσχυνομένης γοῦν, ἐρυθρὸν γίνεται, καὶ φοβουμένης, ὠχρόν· σῶμα ἄρα ἢ ψυχή». Οὐχὶ ἄλλως ἐδόξαζον καὶ οἱ περὶ τὸν Χρύσιππον· «θάνατός ἐστι χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος, οὐδὲν δὲ ἀσώματον ἀπὸ σώματος χωρίζεται· οὐδὲ γὰρ ἐφάπτεται σώματος ἀσώματον, ἢ δὲ ψυχὴ καὶ ἐφάπτεται καὶ χωρίζεται τοῦ σώματος· σῶμα ἄρα ἢ ψυχή». Ἐπειδὴ πᾶν ἕκαστον σῶμα ἔχει ἔνυλον ὑπόστασιν, ὕλη τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ σύμφυτον ἡμῖν ἔνθερμον καὶ διάπυρον πνεῦμα, δι' οὗ πνέομεν καὶ ὑφ' οὗ κινούμεθα. Ὁ Ζήνων ἔλεγε τὴν ψυχὴν «αἰσθητικὴν ἀναθυμίασιν», ὅπως ὁ Ἡράκλειτος, ὅστις, πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι αἱ ψυχαὶ ἀναθυμιώμεναι νοεραὶ γίνονται, παρείκαζεν αὐτὰς πρὸς τοὺς ποταμούς. Κατὰ τὸ ἡρακλείτειον δόγμα, Ζήνων καὶ Κλεάνθης ἐνόμισαν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀναθυμίασις στερεοῦ αἵματος, ὅπερ οὐδαμῶς ἀντιφάσκει πρὸς τὸ ἔνθερμον καὶ διάπυρον αὐτῆς. Ἡ ψυχὴ τρέφεται ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων τοῦ αἵματος ὅπως οἱ ἀστέρες ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων τῆς γῆς· ἐπομένως αἱ ψυχαὶ εἶναι συνδεδεμέναι τοῖς σώμασι· «συναύξεται τῷ σώματι ψυχὴ καὶ πάλιν συμμειοῦται». Ἐκ τῆς γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐτεκμαίροντο οἱ Στωικοὶ τὸ ἐνσώματον τῆς ψυχῆς· κατὰ τὸν Κλεάνθην, οὐ μόνον ὅμοιοι τοῖς γονεῦσι γινόμεθα κατὰ τὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν, τὰ πάθη, τὰ ἥθη καὶ τὰς διαθέσεις· «σώματος δὲ τὸ ὅμοιον καὶ ἀνόμοιον, οὐχὶ δὲ ἀσωμάτου· σῶμα ἄρα ἢ ψυχή». Ἐν ἄλλοις λόγοις, ἡ ὁμοιότης γονέων καὶ τέκνων, ἡ διατρανουμένη οὐ μόνον ἐν τῷ σώματι ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ προϋπονοεῖ ἀναγκαίως, κατὰ τὸν Κλεάνθην, τὸ ἐνσώματον τῆς ψυχῆς, ἥτις συνίσταται ἐκ τοῦ αὐτοῦ στοιχείου ἐξ οὗ καὶ τὰ ἄστρα, ἥτοι ἐκ τοῦ πυρός. Ὅπως τὰ οὐράνια σώματα, κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα, λαμβάνουσι τὴν τροφὴν αὐτῶν ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων τῆς γῆς, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τρέφεται ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων τοῦ αἵματος· ἔνεκα δὲ τοῦ στενοῦ αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα συνδέσμου, ὁ Ζήνων ἀπέφηνε τὴν ψυχὴν «πνεῦμα συμπεφυκὸς τῷ σώματι»· αὐτὴν δὲ τὴν ψυχὴν οἱ Στωικοὶ ὀρίζονται, «πνεῦμα συμφύες ἡμῖν καὶ ἀναθυμίασιν αἰσθητικὴν ἀναπτομένην ἀπὸ τῶν ἐν σώματι ὑγρῶν». Ἡ ψυχὴ, ἀπόσπασμα καὶ μέρος οὗσα τῆς τοῦ κόσμου ψυχῆς, διήκει δι' ὅλου τοῦ σώματος, ὅπως ἐκείνη διὰ τοῦ συμπαντος· ἀδύνατον δὲ νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τοῦ σώματος, καὶ νὰ μὴ καταστραφῇ παραχρῆμα σύμπας ὁ σωματικὸς ὁργανισμός· ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ τὸ θεῖον πῦρ, τοῦτο ἐν τῷ σώματι ἢ ψυχῇ. Οἱ Στωικοὶ, παρατηρεῖ ὁ Κ. Bonhöffer, διχῶς ἐνόησαν ἀνέκαθεν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὑπόστασιν· ὁ

ἄνθρωπος σύγκειται, κατ' αὐτοὺς, μόνον ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς· καὶ ἐκεῖνο μὲν εἶναι τὸ κατώτατον, ἡ δὲ ψυχὴ (ἡ καλουμένη προσέτι «πνεῦμα», «νοῦς», «λόγος», «ἡγεμονικόν») τὸ ἀνώτατον τῆς ἀνθρωπίνης συστάσεως. Ναὶ μὲν ὑπέλαβον τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν σῶμα τουτέστιν ὕλην· ἀλλὰ τὴν ὕλην ταύτην, τὴν συνιστῶσαν τῆς ψυχῆς τὴν οὐσίαν, τοσοῦτον ἀνωτέραν ὑπελάμβανον τῆς κοινῆς καὶ ψηλαφητῆς ὕλης, ἐξ ἧς σύγκειται τὸ σῶμα, ὥστε ἡ ὕλη αὕτη δὲν παρέχει ὀλιγώτερον ὀξεῖαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ σῶμα, ἢ ὅσην ὁ νοῦς παρὰ Πλάτωνι καὶ Ἀριστοτέλει. Ἐχει λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος τὸ μὲν σῶμα κοινὸν πρὸς τὰ ζῶα, τὴν δὲ ψυχὴν καὶ τὸν λόγον κοινὰ πρὸς τοὺς θεοὺς· τὸ σῶμα εἶναι «πηλὸς» «γῆ καὶ λῦθος» «κέλυφος» «ἀγγεῖον», ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι τὸ μόνον ὑποστατικὸν καὶ οὐσιῶδες ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· διὰ τοῦτο ὁ Κλεάνθης τὸ μὲν σῶμα «πικρὸν τύραννον» ἐκάλει, «ἄνθρωπον» δὲ μόνην τὴν ψυχὴν. Ἐκ τῶν πολλῶν στωικῶν παραδόξων εἶναι καὶ τὸ ἔνυλον τῆς ψυχῆς· ὁρμώμενοι ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι πᾶν τὸ παράγον ἀποτέλεσμα ἢ ὑφιστάμενον ἀλλοίωσιν εἶναι σῶμα, ἐξ ἀνάγκης συνεπέραναν οἱ Στωικοὶ ὅτι καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ἐπ' ἴσης ἐνσώματος. Ὅποσον δὲ τὸ δόγμα περὶ τοῦ ἐνσωμάτου τῆς ψυχῆς ἐπεκράτει παρ' αὐτοῖς, συνάγεται καὶ ἐκ τούτου ὅτι ὁ Παναίτιος, καίπερ θαυμάζων τὸν Πλάτωνα, ἐνόησε τὴν ψυχὴν, καθὰ ἀναφέρει ὁ Κικέρων, ὡς *inflammata anima* (διάπυρον πνεῦμα). Περὶ τῆς συστατικῆς ὕλης τῆς ψυχῆς, αἱ γνώμαι τῶν Στωικῶν γίνονται δίχαι, διότι νῦν μὲν οὐσία τῆς ψυχῆς λέγεται τὸ πῦρ, ἄλλοτε δὲ ὁ ἀήρ ἦτοι πνεῦμα. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Stein, οἱ Στωικοὶ ἐδόξαζον ὅτι ἡ ψυχὴ οὔτε πῦρ μόνον ἦτο οὔτε μόνος ἀήρ, ἀλλὰ διάμεσόν τι μεταξὺ πυρὸς καὶ ἀέρος, αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ πρωτόγονον πνεῦμα, «τὸ λεπτότατόν τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον», αὐτόχρημα αἰθέριον πνεῦμα· εἶναι βέβαιον ὅτι ὅσοι τῶν Στωικῶν ἐκήρυττον τὴν ψυχὴν πνεῦμα καὶ ἀναθυμίασιν, ὑπενόουν πάντοτε τὸ θερμὸν καὶ πυρῶδες, οὕτω δὲ τὸ «ψυχικὸν πνεῦμα» καλεῖται· συνήθως «πνεῦμα ἔνθερμον καὶ διάπυρον». Κατὰ τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας, Ζήνων καὶ Κλεάνθης ἐπρέσβευον ὅτι ἡ ψυχὴ φύεται καὶ μεταδίδεται διὰ τῆς γεννήσεως· αὕτη ἡ οὐσία τοῦ σπέρματος εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, «πνεῦμα μεθ' ὑγροῦ» «ψυχῆς μέρος καὶ ἀπόσπασμα» «σύμμιγμα καὶ κέρασμα τῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων». Κατὰ τὸν Χρύσιππον, τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ τρέφεται καθάπερ φυτόν· ὅταν δὲ τεχθῇ, ψυχούμενον ὑπὸ τοῦ ἀέρος, γίνεται ζῶον δηλαδὴ ἔμψυχον· «ὅθεν οὐκ ἀπὸ τρόπου τὴν ψυχὴν ὠνομάσθαι κατὰ τὴν ψῦξιν».

Οὕτως ἡ φυτική αὕτη βιοτική δύναμις, ψυχουμένη, κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ βρέφους ὑπὸ τοῦ ἔξω ἀέρος, καθίσταται ἀπὸ φυτικῆς ψυχικῆς, ἡ δὲ περιψύξις γίνεται ἀρχὴ τῆς ἐμψυχίας· «ψυχούμενον ὑπὸ τοῦ ἀέρος καὶ στομούμενον τὸ πνεῦμα μεταβάλλειν καὶ γίνεσθαι ζῶον» — «ἐν δὲ ψυχὴν λέγουσι γενέσθαι ἐκ τῆς περιψύξεως τοῦ ἀέρος τοῦ περιέχοντος, διὸ καὶ καλεῖσθαι ψυχὴν» — «οἱ δὲ Στωικοὶ καὶ τὸ πνεῦμα λέγουσιν ἐν τοῖς σώμασι τῶν βρεφῶν τῇ περιψύξει στομοῦσθαι καὶ μεταβάλλον ἐκ φύσεως γίνεσθαι». Κυριωτάτη τῆς ψυχῆς ἀσχολία εἶναι τὸ «αὐτοκίνητον»· «ἡ οὖν ψυχὴ ὑφ' ἑαυτῆς κινουμένη, κινεῖ καὶ τὰ σώματα». Ὁ τῆς ψυχικῆς αὐτοκινήσεως τόπος εἶναι ὁ κύριος μοχλὸς τῆς τοῦ σώματος κινήσεως, διότι ἡ ψυχὴ ἔχει πρὸς τὸ σῶμα, ὡς ἡ δύναμις πρὸς τὴν ὕλην, ὡς τὸ ποιῶν πρὸς τὸ πάσχον. «Ἡ ψυχὴ, ἡ (ὑπερ ταῦτόν), ὁ νοῦς εἶναι ἡ κορωνὶς τῆς ἐν τῷ κόσμῳ διεσπαρμένης νοερᾶς δυνάμεως· ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ εἶναι ἀποφυὰς τῆς τοῦ κόσμου ψυχῆς, ὅπως πάλιν αὕτη ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ εἶναι παραβλάστημα τοῦ ἀρχεγόνου ὄντος ἥτοι τῆς θεότητος. Ἡ ἀναγωγὴ τῆς ψυχῆς εἰς θεῖον τινὰ ἀρχὴν εἶναι τὸ βάθρον ἐφ' οὗ ἵσταται ἡ τῆς Στοᾶς ἠθικὴ. Ἡ πρὸς τὸν θεὸν συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου, ἣν τοσοῦτον μεγαλοφρόνως ἐξαίρει ὁ Κλεάνθης ἐν τῷ θεσπεσίῳ αὐτοῦ Ὑμνῷ («ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν») ἐξηγεῖται φυσικῶς· εἶναι δὲ παράδοξον πῶς αἱ «μεταφυσικαὶ» καὶ ἠθικαὶ τῆς Στοᾶς θεωρίαι συμπίπτουσιν ἐν τισι πρὸς τὰς τῆς Γραφῆς. Περὶ τῆς συγγενείας τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς φέρονται πάμπολλαι ῥήσεις ἀρχαίων Στωικῶν· «ἔχειν τὸ θεῖον ἐν μόνῳ τῷ νῷ, μᾶλλον δὲ θεὸν ἡγεῖσθαι τὸν νοῦν» — «οἱ δὲ ἀπὸ τῆς Στοᾶς καὶ τὴν αὐτὴν ἀρετὴν εἶναι θεῶν καὶ ἀνθρώπων εἰρήκασιν». Ὁ Χρύσιππος ἔλεγεν «ἐοικέναι τῷ ἀνθρώπῳ τὸν Δία» καὶ «ὡς ἡμᾶς αὐτῶν καὶ ἀλλήλων οἱ θεοὶ χάριν ἐποίησαντο». Τὸ δόγμα τοῦτο ἡσπάσαντο ἐκθύμως καὶ οἱ ὑσιερον Στωικοὶ, καὶ μάλιστα ὁ Σενέκας, ὁ Ἐπίκτητος καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος· «σὺ ἀπόσπασμα εἶ τοῦ θεοῦ, ἔχεις τι ἐν σεαυτῷ μέρος ἐκείνου» ἀναφωνεῖ ὁ Ἐπίκτητος. Ἐκ τῆς θείας δὲ τῆς ψυχῆς καταγωγῆς συνάγεται ἡ οὐσία αὐτῆς· διότι οἱ ὅροι οὓς ἔταξαν οἱ Στωικοὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, ἰσχύουσιν ἐξ ἀνάγκης καὶ ἐπὶ τῆς ψυχῆς.

Οἱ Στωικοὶ χρῶνται τῇ λέξει «ψυχῇ» κατὰ διπλὴν ἔννοιαν, τὸ μὲν πρὸς δῆλωσιν σύμπαντος τοῦ ψυχικοῦ βίου, τὸ δὲ πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἡγεμονικοῦ. Ἡγεμονικὸν εἶναι τὸ κυριώτατον τῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ αἱ φαντασίαι καὶ αἱ ὁρμαὶ γίνονται καὶ ὅθεν ὁ λόγος ἀναπέμπεται· εἶναι αὕτη

ἡ διάνοια, ὁ νοῦς, τὸ λογιστικόν, τὸ ἐγὼ, τὸ κυριεῦον, ἡ συνείδησις, le principe dirigeant de l'âme, κατὰ τὸν K. Ogereau· «πάσης γὰρ φύσεως ψυχῆς ἡ καταρχὴ τῆς κινήσεως δοκεῖ γίνεσθαι ἀπὸ ἡγεμονικοῦ καὶ πᾶσαι αἱ ἐπὶ τὰ μέρη τοῦ ὅλου ἐξαποστελλόμεναι δυνάμεις ὡς ἀπὸ τινος πηγῆς, τοῦ ἡγεμονικοῦ, ἐξαποστελλονται, ὥστε πᾶσαν δύνανται τὴν περὶ τὸ μέρος οὔσαν καὶ περὶ τὸ ὅλον εἶναι διὰ τὸ ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ ἡγεμονικοῦ διαδίδεσθαι». Ὁ Ἰάμβλικος λέγει ὅτι ὡς τὸ μῆλον ἐν τῷ αὐτῷ σώματι τὴν γλυκύτητα ἔχει καὶ τὴν εὐωδίαν, οὕτω καὶ τὸ ἡγεμονικὸν συμπεριλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ φαντασίαν, συγκατάθεσιν, ὁρμὴν καὶ λόγον. Λέγοντες οἱ Στωικοὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ἢ ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ὁ χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος, ὑπὸ τῷ ὄρω «ψυχῇ» νοοῦσι πάντοτε τὸ ἡγεμονικόν· «φασὶ γὰρ ψυχὴν λέγεσθαι διχῶς, τό τε συνέχον τὴν ὅλην σύγκρισιν καὶ κατ' ἰδίαν τὸ ἡγεμονικόν· ὅταν γὰρ εἴπωμεν, συνεστάναι τὸν ἄνθρωπον ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος, ἢ τὸν θάνατον εἶναι χωρισμὸν ψυχῆς ἀπὸ σώματος, ἰδίως καλοῦμεν τὸ ἡγεμονικόν· ὡσαύτως, ὅταν διαιρούμενα φάσκωμεν ἀγαθῶν τὰ μὲν εἶναι περὶ ψυχὴν, τὰ δὲ περὶ σῶμα, τὰ δ' ἐκτὸς, οὐ τὴν ὅλην ψυχὴν ἐμφαίνομεν, ἀλλὰ τὸ ἡγεμονικὸν ταύτης μόριον». Πολλάκις αἱ λέξεις «ψυχὴ» καὶ «ἡγεμονικόν» συγχέονται ἀλλήλαις, διότι ἀμφότεραι ἔχουσι τὴν αὐτὴν κυρίαν ὑπόστασιν· καθὰ παρατηρεῖ ὁ K. Wendland, τὸ ἡγεμονικόν, ὡς κέντρον πασῶν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν, εἶναι αὕτη ἡ ψυχὴ ἐν τῇ στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ· ὁ δὲ K. Stein ἐρμηνεύει τὸ ἡγεμονικόν διὰ τοῦ Denkseele, λόγῳ ὅτι πᾶσα αὐτοῦ ἡ λειτουργία συνίσταται εἰς τὸ διανοεῖσθαι· καὶ ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις κατοπτρίζονται ἐν τῇ διανοίᾳ, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ αὕτη τὸ κατ' ἐξοχὴν ἡγεμονικόν («τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς μέρος ὃ δὴ καλεῖται διάνοια»). Ὁ Πλάτων γράφει ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» ὅτι ἡ ψυχὴ, πρὶν ἄρξῃται τῆς νέας αὐτῆς ἐπιδημίας εἰς τὴν γῆν, ἐκλέγει σύντροφον, δαίμονά τινα, ὡς φύλακα καὶ μυσταγωγὸν τοῦ βίου. Πρὸς τὸν δαίμονα τοῦτον συνάπτεται τὸ λογιστικόν, ἐξ οὗ κρέμαται τοῦ ἀνθρώπου ἡ τύχη. Ὁ τοῦ Πλάτωνος μαθητὴς, Ξενοκράτης προέβη προσωτέρω, εἰπὼν ὅτι εὐδαίμων εἶναι ὁ εὖ ἔχων τὴν ψυχὴν, ψυχὴ δὲ εἶναι αὐτὸς ὁ δαίμων. Οὕτως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοκράτης, ὑφηγουμένου τοῦ Ἡρακλείτου, ἔθεσαν τὰ θεμέλια τοῦ στωικοῦ δόγματος, καθ' ὃ τὸ μόριον τοῦ θείου πνεύματος, ἔνθα τὸ ἡγεμονικόν, εἶναι αὐτὸς ὁ δαίμων. Κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ὁ Πλάτων ἔλεγε «δαίμονα τὸ τῆς ψυχῆς ἡγεμονικόν»· οὐχὶ ἄλλως καὶ

οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ νεώτεροι ἐκάλουν τὴν λογιζομένην ψυχὴν «ἔνδον δαίμονα». Τὸ τοῦ Ζήνωνος προμνημονευθὲν ἀπόφθεγμα «δεῖν ἔχειν τὸ θεῖον ἐν μόνῳ τῷ νῷ, μᾶλλον δὲ θεὸν ἡγεῖσθαι τὸν νοῦν», τὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου «ὁ ἐκάστου νοῦς θεὸς» ὑπομνημνήσκουσι τὰ τοῦ σκηνικοῦ φιλοσόφου «ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἐστὶν ἐν ἐκάστῳ θεὸς», «θεὸς γάρ τις ἐν ἡμῖν ὁ νοῦς» κτλ.

Ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Ζήνωνος δὲν ἐπεκράτει πλήρης ὁμοφωνία περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μερῶν, ἐξ ὧν συνίσταται ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ· ἡ διαφορὰ ἐκύμαινεν ἀπὸ τριῶν μέχρις ὀκτὼ καὶ δώδεκα. Ἀλλ' οἱ πλείστοι τῶν Στωικῶν, καίπερ ἀντεχόμενοι τῆς ἐνότητος τῆς ψυχῆς, ἐνόμιζον οὐδὲν ἥττον ὅτι αὕτη σύγκειται ἐξ ὀκτὼ μερῶν, πέντε μὲν τῶν αἰσθητικῶν (ὁρατικοῦ, ἀκουστικοῦ, ὁσφρητικοῦ, γευστικοῦ, ἀπτικοῦ) ἑκτοῦ δὲ φωνητικοῦ, ἐβδόμου σπερματικοῦ, ὀγδόου δὲ αὐτοῦ τοῦ ἡγεμονικοῦ, ἀφ' οὗ τὰ ἄλλα ἐπὶ τὰ μέρη ἐκτείνονται εἰς τὸ σῶμα, παρεμφερῶς ταῖς τοῦ πολύποδος πλεκτάναις. Ὅριζόμενοι τὰ ὀκτὼ ταῦτα μέρη, ἔλεγον ὅτι ἡ ὄρασις εἶναι πνεῦμα διατεῖνον ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ μέχρις ὠτων· ἡ ὁσφρησις, πνεῦμα διατεῖνον ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ μέχρι μυκτῆρων· γεῦσις, πνεῦμα διατεῖνον ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ μέχρι γλώσσης· ἀφή, πνεῦμα διατεῖνον ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ μέχρις ἐπιφανείας εἰς θίξιν εὐαίσθητον τῶν προσπιπτόντων. Τῶν δὲ λοιπῶν, τὸ μὲν σπέρμα, εἶναι πνεῦμα διατεῖνον ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ μέχρι τῶν παραστατῶν· τὸ δὲ φωνητικὸν εἶναι πνεῦμα διατεῖνον ἀπὸ τοῦ ἡγεμονικοῦ μέχρι φάρυγγος καὶ γλώσσης καὶ τῶν οἰκείων ὀργάνων. Κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν ὁ Ζήνων διεῖλε τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν εἰς τρία μόνον μέρη (παραλιπὼν τὰς πέντε αἰσθήσεις) κατὰ δὲ τὸν Νεμέσιον εἰς ὀκτὼ· ἀλλ' ὥς παρατηρήθη ἀνωτέρω, ἡ ὀκταμερὴς διαίρεσις εἶναι ἡ κρατοῦσα, εἰ καὶ τινες τῶν γερμανῶν κριτικῶν ἀποδέχονται τὰ τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Οἷκοθεν προβάλλεται νῦν τὸ ἐρώτημα, ποῦ κατοικεῖ τὸ ἡγεμονικὸν (δηλ. ὁ λογισμὸς), ἐν τῇ σφαιροειδεῖ ἡμῶν κεφαλῇ ἢ ἐν τῇ καρδίᾳ; Ὅτι ἔδρα τοῦ ἡγεμονικοῦ δὲν εἶναι ὁ ἐγκέφαλος, ἀποδεικνύει ὁ Ζήνων διὰ τοῦδε τοῦ συλλογισμοῦ. «Φωνὴ διὰ φάρυγγος χωρεῖ, εἰ δὲ ἦν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου χωροῦσα, οὐκ ἂν διὰ φάρυγγος ἐχώρει· ὅθεν δὲ λόγος, καὶ φωνὴ ἐκεῖθεν χωρεῖ· λόγος δὲ ἀπὸ διανοίας χωρεῖ, ὥστ' οὐκ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐστὶν ἡ διάνοια». Τὴν ζηνώνειον ταύτην ἀπόδειξιν προσεπεκράτουνε Διογένης ὁ Βαβυλώνιος εἰπὼν ὅτι, ὅθεν ἐκπέμπεται ἡ φωνὴ καὶ ἡ ἔναρθρος, ἐκεῖθεν καὶ ὁ λόγος· ἡ δὲ φωνὴ ἐκπέμπεται οὐχὶ ἐκ τῶν κατὰ τὴν κεφαλὴν τόπων, ἀλλὰ φανερώς ἐκ τῶν κάτωθεν μερῶν. Εἶναι μὲν

ἀληθές ὅτι ἔνιο τῶν κατὰ τὰ ἄλλα οὐχὶ γνησίων Στωικῶν, ἐν οἷς ὁ Ἡρίλλος καὶ ὁ Βάηθος, ἡξίουں μονομερῶς ὅτι ἡ κεφαλὴ εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ λογιστικοῦ· ἀλλ' ἡ μετὰθεσις τοῦ ἡγεμονικοῦ εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ὑπενόει μέχρι τινὸς χωρισμὸν νοῦ καὶ ψυχῆς, αἶροντα τὴν θεμελιώδη ιδέαν τῆς στωικῆς ψυχολογίας. Αἱ ψυχικαὶ κινήσεις, τὰ πάθη, δὲν ὑπάγονται εἰς ἰδιαίτερόν τι καὶ τοῦ λογιστικοῦ ἀλλότριον μέρος τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἔλκουσι τὴν γένεσιν ἐν συνόλῳ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ψυχικοῦ κέντρου. «Τὴν ἀρετὴν τοῦ ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς (λέγει ὁ Πλούταρχος) διάθεσιν τινα καὶ δύναμιν ὑποτίθενται (οἱ Στωικοί), καὶ νομίζουσιν οὐκ εἶναι τὸ παθητικὸν καὶ ἄλογον διαφορᾶ τινι καὶ φύσει ψυχῆς τοῦ λογικοῦ διακεκριμένον, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ τῆς ψυχῆς μέρος ὃ δὴ καλοῦσι διάνοιαν καὶ ἡγεμονικόν». Παρκτηρητέον ὡσαύτως, ὅτι, περιστελλομένου τοῦ ἡγεμονικοῦ εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦ σώματος μέρος, δὲν θὰ ᾗτο πλεόν ἀναμφίλεκτον τὸ στωικὸν δόγμα, καθ' ὃ ἡ ψυχὴ, ἀπόσπασμα οὔσα τῆς τοῦ κόσμου ψυχῆς, διήκει δι' ὅλου τοῦ σώματος. Τούτου ἕνεκα, Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος καὶ οἱ πλείστοι ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλόσοφοι, ἔτασσον τὴν ἔδραν τοῦ λογιστικοῦ ἐν τῷ στήθει, εἰ καὶ ὁ Hirzel ἐσπούδασεν ὅπως δείξῃ ὅτι ὁ Κλεάνθης εἶχε δῆθεν ἐναντίαν γνώμην. Ὁ μέγας ἱατρὸς Γαληνὸς, ἐλέγχων τοῦ Ζήνωνος τὸ ἀξίωμα, παρατηρεῖ πρὸς τοὺς ἄλλοις· «ὅθεν ὁ λόγος ἐκπέμπεται, ἐκεῖ δεῖ καὶ τὸν διαλογισμὸν γίνεσθαι, τουτέστιν ἐν ἐκείνῳ τῷ μὀρίῳ· τοῦτο δὲ φήσομεν ἀντικρυς εἶναι ψεῦδος· οὐ γὰρ εἴ τι κατὰ προαίρεσιν ἐκ τινος ἐκπέμπεται κατ' ἐκείνο τὸ μὀριον δείκνυται τὴν διάνοιαν ὑπάρχειν, καθάπερ οὐδὲ τὸ οὔρον οὐδὲ πτύελον οὐδὲ ἡ κόρυζα οὐδὲ τὸ ἀποπάτημα». Ἀξόλογος εἶναι ἡ ἀναίρεσις αὕτη τοῦ ἐκ Περγᾶμου φιλοσόφου ἱατροῦ, ἀλλ' οὐδὲν ᾗττον ἀληθεύει ὅτι τῶν Στωικῶν ἡ δόξα καὶ τότε καὶ ἐν τοῖς ὕστερον χρόοις ᾗτο ἡ κρατοῦσα δημώδης δόξα. Παρὰ τοῖς πλείστοις λαοῖς ἡ καρδία ἐνομιζέτο ἐστία τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἡ ιδέα ὅτι ἡ καρδία εἶναι ἔδρα τοῦ ψυχικοῦ βίου, λέγει ὁ περιφανὴς γλωσσολόγος καὶ καθηγητὴς ἐν τῷ πνευματικῷ τῆς Λιψίας, K. Windisch (Ueber den Sitz der denkenden Seele 1891) ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχεγόνους ἐννοίας τῶν Ἰνδογερμανικῶν γλωσσῶν. Ἡ δὲ παρ' Ὀμήρῳ ἀπεντῶσι χωρία, ἀποδεικνύοντα τὴν διανοητικὴν τῆς καρδίας λειτουργίαν, διὸ καὶ ἡ καρδία ἀποκαλεῖται «πρόφρων». Ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Δημόκριτος ἔθεσαν τὴν ἔδραν τῆς λογιζομένης ψυχῆς ἐν τῇ κεφαλῇ («Πυθαγόρας τὸ μὲν ζωτικὸν περὶ τὴν καρδίαν, τὸ δὲ λογικὸν καὶ νοερὸν περὶ τὴν κεφαλὴν», ὃ δὲ Δημόκριτος «ἐν ὅλῃ τῇ

κεφαλῇ»). Ὁ Πλάτων τὴν μὲν ἀθάνατον ψυχὴν ἔθηκεν ἐν τῇ θειοτάτῃ καὶ τῶν ἐν ἡμῖν πάντων δεσποτούσῃ κεφαλῇ, τὴν δὲ θνητὴν ἐν τῷ στήθει· ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν, τριμερῇ ἡγεῖτο τὴν ψυχὴν ὁ Πλάτων, «καὶ τὸ μὲν λογικὸν ἐν τῇ κεφαλῇ ἔλεγεν εἶναι, τὸ δὲ θυμοειδὲς περὶ τὸν θώρακα, τὸ δὲ ἐπιθυμητικὸν περὶ τὸ ὀμφαλόν». Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, ἔδρα τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ καρδιά· καὶ τὴν μὲν ψυχὴν νοεῖ ὁ Σιαγίριτης ὡς «ἀρχὴν τῶν αἰσθήσεων», τὸν δὲ νοῦν «μόριον ψυχῆς», οὐδαμῶς συγκεκραμένον τῷ σώματι. Ὁ Ζήνων καὶ ὁ Χρύσιππος, ὠρμήθησαν, κατὰ τὸν Γαληνόν, ἀπὸ σφαλερᾶς ἀποδεικτικῆς μεθόδου· ἀνατέμνοντες τὰ ζῶα, ὥφειλον νὰ ἀναζητήσωσι, τίνα καὶ πόσα γένη σωμάτων, ἐκ τῆς καρδίας ἐκφυόμενα, διανέμονται εἰς τὰ ἄλλα τοῦ ζώου μόρια, καὶ τίνων δυνάμεων εἶναι ἡ καρδιά πηγὴ. Ἀνωτέρω παρετέθη ἡ τοῦ Ζήνωνος ἀπόδειξις, «ὁ θαυμαζόμενος λόγος» κατὰ Γαληνόν· ἕτερον ἐπιχείρημα εἶναι τοῦ Χρυσιππου ὅτι ἅπαντες οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται τὰ τῆς διανοίας πάθη κατὰ τε τὸν θώρακα καὶ τὴν καρδίαν· «κοινῇ δέ μοι δοκοῦσιν οἱ πολλοὶ φέρεσθαι ἐπὶ τοῦτο, ὥσανεὶ συναισθανόμενοι περὶ τὸν θώρακα αὐτοῖς τῶν κατὰ τὴν διάνοιαν παθῶν γιγνομένων, καθ' ὃν ἡ καρδιά τέτακται τόπον, οἷον μάλιστα ἐπὶ τῶν φόβων καὶ τῶν λοιπῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὀργῆς καὶ μάλιστα τοῦ θυμοῦ». Πρὸς ταῦτα ἀντιλέγει ὁ Γαληνός, ὅτι ὁ Χρύσιππος συνέχεε τὰς κινήσεις τῆς καρδίας πρὸς τὸ λογικόν, ἐπάγεται δὲ ὅτι ἐν τῷ «διανοεῖσθαι» «μανθάνειν» καὶ «διδάσκειν» οὐδεμίᾳ ἐμφαίνεται κίνησις ἐξαιρετος κατὰ τὴν καρδίαν· τὸναντίον δὲ ἐν τοῖς πάθεσιν ἡ κίνησις αὕτη ἐναργῶς φαίνεται· δῆλον ἄρα, ὅτι τὸ λογιζόμενον τῆς ψυχῆς δὲν ὑπάρχει κατὰ τὴν καρδίαν, μόνον δὲ τὸ ἀλόγιστον καὶ παθητικὸν ὀνομαζόμενον περιέχεται ἐν αὐτῇ· «εἰ δὲ ἔνθα τὸ πάσχον, ἐνταῦθά φησι καὶ τὸ λογιζόμενον ὑπάρχειν, αὐτὸ τὸ ζητούμενον ἀπὸ ἀρχῆς ἐξ ἐτοίμου λήψεται». Ὁ Ἱπποκράτης ἔτασσε τὸν λογισμὸν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, καὶ οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν ἱατρῶν, τῶν ἀκμασάντων κατὰ τὴν τρίτην πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδα, ἀπέκλιναν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εἰς τὴν αὐτὴν γνώμην. Ὁ Στράτων ἤθελε τὸ ἡγεμονικὸν ἐν τῷ μεσοφρύῳ, ὁ Ἐρασίστρατος περὶ τὴν μήνιγγα τοῦ ἐγκεφάλου, ὁ Ἡρόφιλος ἐν τῇ τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίᾳ· τὸναντίον ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἐν ὅλῳ τῷ θώρακι, Διογένης ὁ Βαβυλώνιος ἐν τῇ ἀρτηριακῇ κοιλίᾳ, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐν τῇ τοῦ αἵματος συστάσει, οἱ δὲ ἐν τῷ τραχήλῳ τῆς καρδίας, οἱ δὲ ἐν τῷ περικαρδίῳ ὑμένι, οἱ δ' ἐν τῷ διαφράγματι· τινὲς μάλιστα ἔλεγον ὅτι διήκει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς

μέχρι τοῦ διαφράγματος. Καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, ἡ ἐπικρατοῦσα δόξα ἦτο ὅτι τὸ λογιστικὸν ἵδρυται ἐν τῇ καρδίᾳ, ὡς δηλοῦσιν αἱ παρὰ τὸ cor παραγενόμεναι λέξεις ex cor (ἄφρων, ἀβέλτερος) cordatus (ἔμφρων) καὶ τὸ ῥῆμα recordari (ἀναμιμνήσκεισθαι). Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς νεωτέραις γλώσσαις εὔρηται λέξεις τε καὶ φράσεις, καταμηνύουσαι τὴν ἐπ' αἰῶνας συνέχειαν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως· οἱ γάλλοι λέγουσι apprendre par coeur, οἱ ἄγγλοι to learn by heart καὶ οὕτω καθεξῆς. Κατὰ τὸν καθηγητὴν Windisch, ἡ ἰδέα ὅτι τὸ λογιστικὸν ἔγκειται ἐν τῇ καρδίᾳ ἐπεκράτησε καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα, οὐχὶ πρότερον δὲ ἢ ἀπὸ τῆς ὀκτωκαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος ἄρχεται ἡ διάκρισις κεφαλῆς καὶ καρδίας, ὡς κέντρων τοῦ λόγου καὶ τῶν παθῶν. Πρῶτος ὁ Γαληνὸς κατεπολέμησε τὴν κοινὴν καὶ δημώδη πίστιν, διδάξας ὅτι ἀρχὴ νεύρων ἀπάντων ἐγκέφαλος, ὅτι τὰ νεῦρα παρὰ τοῦ ἐγκεφάλου ἔχουσι τὴν ψυχικὴν δύναμιν, ὅτι «ὅπου τῶν νεύρων ἡ ἀρχή, ἐνταῦθα καὶ τὸ τῆς ψυχικῆς ἡγεμονικόν» καὶ ὅτι ψευδὴς ὅλως ἡ τῶν ἀπείρων τῆς ἀνατομῆς πρότασις καθ' ἣν «ἡ ἀρχὴ τῶν νεύρων ἐν τῇ καρδίᾳ». Καὶ αὐτὸς ὁ μῦθος ὅτι ἡ Παλλὰς Ἀθήνη ἐγεννήθη ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διὸς εἶναι ἔμμεσος προσεπικύρωσις τῆς ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἀποκειμένης λογιστικῆς δυνάμεως.

Οἱ Στωικοὶ «τὴν ψυχὴν γεννητὴν τε καὶ φθαρτὴν λέγουσιν»· ἀλλ' ὅμως δὲν φθείρεται ἅμα ἀπ᾽ ἀλλαγεῖσα τοῦ σώματος, ἐπιμένει δὲ καθ' ἑαυτὴν χρόνους τινάς, ἡ μὲν τῶν σπουδαίων καὶ σοφῶν, ὡς εὐποροῦσα μείζονος τόνου, μέχρι τῆς εἰς πῦρ ἀναλύσεως τῶν πάντων, ἡ δὲ τῶν ἀφρόνων καὶ φαύλων, ἐπ' ὀλίγον χρόνον. Κατὰ τὸν Εὐστάθιον, ὁ Χρύσιππος ἐδόξαζεν ὅτι αἱ ψυχαὶ γίνονται μετὰ θάνατον σφαιροειδεῖς! Ὁ αἰρεσιάρχης Ζήνων ἔλεγε τὴν ψυχὴν πολυχρόνιον πνεῦμα, ὁ δὲ Ῥωμαῖος στωικὸς Κορνοῦτος ὅτι «ἡ ψυχὴ συναναιρεῖται τῷ σώματι». Πρόδηλον ἐντεῦθεν ὅποσον ἀντιφάσκουσιν ἀλλήλαις αἱ παραδεδομέναι τῶν Στωικῶν δόξαι περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τῆς ψυχῆς· τοσαύτη δὲ καὶ τηλικαύτη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ἀντίφασις ὥστε ἡ Στοὰ παρίσταται ἄλλοτε μὲν ἀντίπαλος τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς («φθαρτὴν εἶναι τὴν ψυχὴν») ἄλλοτε δὲ ὑπέρμαχος αὐτῆς («ἀθάνατον δὲ ψυχὴν Πλάτων καὶ οἱ Στωικοὶ»). Ὁ καθηγητὴς Stein, ἐξετάζων τὰς διαφόρους ταύτας γνώμας, λέγει ὅτι δέον ἐπὶ πᾶσι νὰ σημειωθῇ ἡ διάκρισις φθορᾶς καὶ θανάτου. Ὁ μὲν θάνατος ὑπονοεῖ τὴν τελευτὴν καὶ τὴν ἀφάνισιν τοῦ ἀτόμου, ἡ δὲ φθορὰ ὑπονοεῖ μόνον τὴν μετὰβασιν αὐτοῦ εἰς ἀνωτέραν δύναμιν ἢ οὐσίαν. Ἡ ψυχὴ εἶναι, κατὰ τοὺς Στωικοὺς,

ἀθάνατος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἄφθαρτος· ἀθάνατος μὲν καθ' ὅσον ἡ ἀτομικὴ αὐτῆς ὑπαρξίς δὲν ἐξαφανίζεται παντελῶς, ἀλλ' ὑφίσταται ἐπὶ τινὰ χρόνον, ὡς κατ' ἰδίαν ὑπαρξίς, μετὰ τὴν ἐκπύρωσιν δὲ οὐδαμῶς ἐξουθενίζεται ἀλλὰ διαλύεται εἰς τὴν ἀρχέγονον θεότητα· φθαρτὴ δὲ εἶναι ἡ ψυχὴ κατὰ τοῦτο, ὅτι δὲν σώζει τὸ κατ' ἰδίαν σχῆμα αὐτῆς ἀλλ' ἐπανέρχεται εἰς τὴν τοῦ κόσμου ψυχὴν. Ἡ αἰτιολογία εἶναι ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον λεπτή· ἀλλὰ βέβαιον ὅτι, κατὰ τὴν ἀρχαίαν Στοᾶν, αἱ ψυχαὶ ἐπιδιαμένουσι χρόνον τινά, βραδύτερον δὲ, κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν, ἀποβάλλουσι τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῶν ὑπαρξιν, εἴτα δὲ, κατὰ τὴν παλιγγενεσίαν τοῦ κόσμου, ἐμφανίζονται πάλιν ἐν τοῖς αὐτοῖς σώμασι. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Κλεάνθην, πᾶσαι αἱ ψυχαὶ, κατὰ δὲ τὸν Χρύσιππον, μόναι αἱ τῶν σπουδαίων ἐπιδιαμένουσι μέχρι τῆς ἐκπυρώσεως. Ὁ K. Bonhöffer ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλόσοφοι δὲν περιῆπτον μεγάλην σπουδαιότητα εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, λόγῳ ὅτι, κατ' αὐτοὺς, ὁ ἄνθρωπος δύναται οἴκοθεν νὰ προβῇ εἰς εὐδαιμονίαν, ἥτις οὐδενὶ τρόπῳ ἐξήρτηται ἐκ τῆς τοῦ βίου διαρκείας. Περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς παρὰ τοῖς Στωικοῖς διέλαβεν ἐν ἰδιαιτέρᾳ πραγματείᾳ μόνος ὁ Courdaveaux (*De l'immortalité de l'Ame dans le Stoïcisme*. Paris. 1857), ὁ δοκίμως εἰς τὴν γαλλικὴν μεθερμηνεύσας καὶ τὰς τοῦ Ἐπικτήτου Διατριβάς. Ἡ πραγματεία αὕτη στρέφεται μόνον περὶ τὰ δόγματα τῆς νέας Στοᾶς, οὐδὲν ἦτιον ὅμως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀποφαίνεται ὁ φιλόσοφος συγγραφεὺς ὅτι toute la doctrine des Stoïciens semble avoir été combinée pour se pouvoir passer de l'immortalité, ὅτι δηλαδή οἱ Στωικοὶ, καίπερ ἔνθερμον ἔχοντες πίστιν πρὸς τὴν πρόνοιαν, τὴν ἐλλόγως τὰ πάντα διατάξασαν, οὐδεμίαν ἔσχον χρεῖαν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ μισθαποδοσίας.

Γ.

Φύσις καὶ λόγος, φυσικὸς λόγος καὶ κοινὸς λόγος εἶναι, ὡς εἵδομεν, παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἰσοδύναμοι σχεδὸν ὅροι· χωρὶς τῆς φυσικῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σταθμηθῇ ἡ ἠθικὴ τῆς Στοᾶς, ἡ στενὴ δὲ ἀμφοτέρων συνάφεια καταφαίνεται ἰδίως ἐν τῷ κεφαλαιῳδεὶ τῆς στωικῆς ἠθικῆς ἀξιώματι, τῷ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Διογένης ὁ Λαέρτιος καὶ Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος, οἱ οὐκ ὀλίγα τῶν ἀρχαίων στωικῶν θεωρημάτων μετὰ πλείστου ὅσου ζήλου ἄλλ' οὐχὶ καὶ μετὰ τῆς προσηκούσης κριτικῆς συνέσεως ἀποθησαυρίσαντες, δὲν εἶναι σύμφωνοι πρὸς ἀλλήλους· διότι,

κατὰ τὸν Στοβαῖον, τὸ τέλος ὁ μὲν Ζήνων οὕτως ἀπέδωκεν, τὸ ὁμολογουμένως ζῆν, ὅ ἐστι καθ' ἓνα λόγον καὶ σύμφωνον ζῆν· οἱ δὲ μετὰ τοῦτον προσδιαρθροῦντες οὕτως ἐξέφερον, ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν. «Κλεάνθης γὰρ πρῶτος διαδεξάμενος αὐτοῦ τὴν αἵρεσιν, προσέθηκε τῇ φύσει καὶ οὕτως ἀπέδωκε «τέλος ἐστὶ τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»· ὅπερ ὁ Χρυσίππος σαφέστερον βουλόμενος ποιῆσαι ἐξήνεγκε τὸν τρόπον τοῦτον, ζῆν κατ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων». Ὁ Λαέρτιος βεβαιοῖ ἀπ' ἐναντίας ὅτι «πρῶτος ὁ Ζήνων ἐν τῷ «περὶ ἀνθρώπου φύσεως» τέλος εἶπε τὸ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Τὸ ὑπὸ Λαερτίου λεγόμενον φαίνεται πιθανώτερον, διότι μνημονεύει ὀνομαστὶ τὸ ζηνώνειον σύγγραμμα, ἐξ οὗ ἡρανίσατο τὸ μέγα στωικὸν ἀξίωμα. Ἀλλ' εἴτε ὁ Ζήνων εἶπεν ἀπλῶς «ὁμολογουμένως ζῆν» εἴτε ὁ Κλεάνθης προσέθηκε τὸ «φύσει» εἴτε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐλεχθη «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» τοῦτο εἶναι μέχρι τινὸς ἀδιάφορον, διότι τὸ «ὁμολογουμένως ζῆν» ὑποδηλοῖ βεβαίως τὸ κατὰ λόγον, σύμφωνον αὐτῇ τῇ φύσει ἥτοι τῷ κοινῷ νόμῳ. Ἐπ' ἴσης ἐλαχίστην ἢ οὐδεμίαν ἔχει ῥοπὴν, τὸ λεγόμενον ὅτι ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀξιώματος τούτου, ἐπῆλθε δῆθεν διάστασις Χρυσίππου καὶ Κλεάνθους, ἐκείνου μὲν ἐκδεχομένου τὴν τε κοινὴν καὶ ἰδίως τὴν ἀνθρωπίνην, τοῦ δὲ Κλεάνθους, τὴν κοινὴν μόνον φύσιν, εἰς ἣν δεῖν νὰ ἀκολουθῶμεν, οὐκέτι δὲ καὶ τὴν ἐπὶ μέρους. Ἴσως ὁ Κλεάνθης ἔχεται μᾶλλον τοῦ ἡρακλειτείου δόγματος περὶ τοῦ «ξυνεῦ λόγου» ἀλλ' οὕτως ἢ ἄλλως ἢ ἐπὶ τούτου καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄλλων διαφωνία Κλεάνθους καὶ Χρυσίππου οὐδέποτε προέβη ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε νὰ ἀνακόψῃ τὴν ἐνιαίαν ἀνέλιξιν, πολλῶν δὲ ὀλιγώτερον νὰ διασπάσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ τῆς Στοᾶς συστήματος. Φέρε νῦν ἐξετάσωμεν ὅπως οὖν κυριολεκτικώτερον τὸν περιβόητον τοῦτον στωικὸν κανόνα. Ὁρθὸς λόγος εἶναι, κατὰ τὴν Στοάν, αὐτὸς ὁ γενικὸς τοῦ κόσμου νόμος «ὁ νόμος ὁ κοινός, ὅπερ ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος». Ὁ νόμος, ὁ πρὸς τὸν λόγον ταυτόσημος, ὀρίζεται ὡς προστακτικὸς τῶν ἐν κοινωνίᾳ ποιητέων καὶ ἀπαγορευτικὸς τῶν οὐ ποιητέων. Κατὰ τὸν Χρυσίππον, ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι φύσει οὐχὶ θέσει, τούτου δ' ἕνεκα αὐτὴ ἡ φύσις εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος· «τοῦ ὀρθοῦ λόγου παράγγελμα ἔπεσθαι καὶ ἀκολουθεῖν τῇ φύσει». Λέγοντες φύσιν, οἱ Στωικοὶ, νοοῦσι, κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, τὸν θεὸν ἢ τὸν λόγον· «ἐντεῦθεν καὶ οἱ Στωικοὶ τὸ ἀκολουθῶν τῇ φύσει ζῆν «τέλος εἶναι ἐδογματίσαν, τὸν θεὸν εἰς φύσιν μετονομάσαντες εὐπρεπῶς». Ἐπειδὴ δὲ «φύσις» καὶ «λόγος»

συμπίπτουσιν ἀλλήλοις κατὰ τὴν ἔννοιαν, φανερόν ὅτι τὸ «κατὰ φύσιν ζῆν» ἴσα δύναται τῷ «κατὰ λόγον ζῆν», καὶ ὅτι τὸν φυσικὸν νόμον διαγινώσκουμεν διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν ἡμῖν δυνάμει τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἡμετέρας κοινωνίας. Βεβαίως οὐχὶ πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ἐπενόησαν τὴν θεωρίαν ταύτην. Ὁ Πλάτων λέγει ἐν τῷ Τιμαίῳ ὅτι «κακὸς μὲν γὰρ ἐκὼν οὐδεὶς» καὶ ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ καὶ τῇ Πολιτείᾳ διδάσκει ὅτι «οὐ γὰρ ἐκὼν ἀμαρτάνει τις» ὅτι «οὐδεὶς τῶν σοφῶν ἀνδρῶν ἡγεῖται οὐδένα ἀνθρώπων ἐκόντα ἐξαμαρτάνειν, οὐδὲ αἰσχροῦ τε καὶ κακὰ ἐκόντα ἐργάζεσθαι, ἀλλ' εὖ ἴσασιν, ὅτι πάντες οἱ τὰ αἰσχροῦ καὶ κακὰ ποιοῦντες ἄκοντες ποιοῦσι»· καὶ ἐν τοῖς Νόμοις, ὅτι «πᾶς ὁ ἄδικος οὐχ ἐκὼν ἄδικος» καὶ ὅτι «οἱ κακοὶ πάντες εἰς πάντα εἰσὶν ἄκοντες κακοί». Πάντες λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι ἔχουσιν ἐκ φύσεως ἀφορμὰς πρὸς ἀρετὴν, πᾶσα δὲ ψυχὴ πρὸς μὲν τὸ ἀγαθὸν ὀρεκτικῶς κινεῖται κατὰ φύσιν, πρὸς δὲ τὸ κακὸν ἐκκλητικῶς. «Πάντες πεφύκαμεν οὕτως ὥστε ζῆν ἀναμαρτήτως καὶ κάλῳς . . . καὶ μὴν κάκεῖνο μέγα τεκμήριον τοῦ μετεῖναι ἀρετῆς φύσει τὸ πάντας οὕτω διαλέγεσθαι περὶ ἑαυτῶν ὡς ἐχόντων ἀρετὴν καὶ ὄντως ἀγαθῶν· οὐδεὶς γὰρ ἐστὶ τῶν πολλῶν, ὃς ἐρωτώμενος πότερον ἄφρων ἢ φρόνιμος τυγχάνει ὢν, ἄφρων ὁμολογήσει εἶναι· οὐδ' αὖ ἐρωτώμενος πότερον ἄδικος ἢ δίκαιος τυγχάνει ὢν, φήσει ὅτι ἄδικος· καὶ ἀπλῶς ἂν ἐρωτηθεὶς τις πότερον ἀγαθὸς εἴη ἢ φαῦλος, φαίη ἂν ἀγαθός, καὶ τοῦτ' οὐκ ἂν ἔχων εἰπεῖν οὔτε διδάσκαλον αὐτοῦ καλοκάγαθίας οὔτε μάθησιν ἀρετῆς ἢ ἀσκησιν ἣν τυγχάνει πεποιημένος. Τοῦτ' οὖν τίνοος ἄλλου τεκμήριόν ἐστιν ἢ τοῦ φυσικὴν εἶναι ὑποβολὴν τῇ τοῦ ἀνθρώπου ψυχῇ πρὸς καλοκάγαθίαν καὶ σπέρμα ἀρετῆς ἐκάστω ἡμῶν ἐνεῖναι; διὰ δὲ τὸ πάντας ἀγαθοὺς ὑπάρχειν προσήκειν ἡμῖν, οἳ μὲν ἀπατῶμεθα ὡς καὶ δὴ ὄντες ἀγαθοί, οἳ δὲ αἰσχυρόμεθα ὁμολογεῖν ὡς οὐκ ἐσμέν· ἐπεὶ, διὰ τί, πρὸς θεῶν, γράμματα μὲν ἢ μουσικὴν ἢ παλαιστικὴν, οὐδεὶς μὴ μαθὼν εἰδέναι φησὶν, οὐδὲ ἔχειν τὰς τέχνας ταύτας προσποιεῖται μὴ καὶ διδάσκαλον, παρ' ὃν ἐφοῖτα ἔχων εἰπεῖν, ἀρετὴν δὲ ἔχειν πᾶς ὑπισχνεῖται; Ὅτι ἐκείνων μὲν οὐδὲν φύσει τῷ ἀνθρώπῳ μέτεστιν, οὐδὲ ἥκει τις εἰς τὸν βίον ἔχων ὑποβολάς». Οὕτως, εἰς τὸ λογικὸν ζῶον ἢ αὐτὴ πρᾶξις εἶναι κατὰ φύσιν καὶ κατὰ λόγον, διότι οὐδὲν κακὸν ὑπάρχει κατὰ φύσιν, ἢ δὲ ἀνθρωπίνη φύσις, λογικὴ οὖσα καὶ πολιτικὴ, ἀσπάζεται πᾶν τὸ ὑπὸ τῆς κοινῆς φύσεως ἀπονεμόμενον. Καὶ παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει φύσει λέγεται ὅτι προσάδει πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὸ τέλος τοῦ πράγματος («ἢ δὲ φύσις τέλος ἐστι») καὶ πρὸς τὸν νοῦν, φέρει δὲ

καὶ οὐσιώδη ὠφέλειαν· ἡ πολιτικὴ τῶν ἀνθρώπων κοινωνία καὶ οἱ ἀληθεῖς νόμοι ὑπάρχουσι «φύσει»· τὸ «ὑπερέχον κατ' ἀρετὴν» ἐπικρατεῖ «κατὰ φύσιν»· ὁ ἄνθρωπος ἔχει «φυσικὰς ἔξεις καὶ ὁρμὰς» πρὸς τὸ ποιεῖν τὸ ἀγαθόν, φύσει δὲ ὑπάρχει παρ' αὐτῷ γνῶμη, σύνεσις καὶ νοῦς. Καὶ Εὐπολῖς ὁ κωμικὸς, ἐρωτώμενον Ἀριστείδην τὸν Δίκαιον ὑπὸ τοῦ Νικίου «πῶς ἐγένου δίκαιος» οὐχὶ ἀπρεπῶς ἀποκρινόμενον ἐποίησεν.

ἡ μὲν φύσις τὸ μέγιστον ἦν· ἔπειτα δὲ
καὶ γὰρ προθύμως τῇ φύσει συνελάβανον.

Ἐκ τῆς φύσεως ὁρμώμενοι, οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐφιλοτέχνησαν ἐξαίσιον ἠθικὸν σύστημα, ὅπερ, οὐδαμῶς σκοπούμενης τῆς ὑπερβολικῆς αὐτοῦ αὐστηρότητος, συγγνωστῆς ἐν μέρει διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἐπὶ τῶν χρόνων ἐκείνων ἠθικῆς καχεξίας καὶ χαλαρότητος, εἶναι ἐκ τῶν ἐκπρεπεστάτων ἄθλων τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἄν πρὸ τῶν Στωϊκῶν, ὁ πλατωνικὸς φιλόσοφος Πολέμων ἀπεφήνατο, κατὰ τὸν Κικέρωνα, ὅτι ὑπέρτατον ἀγαθὸν εἶναι τὸ ζῆν ὁμολόγως τῇ φύσει, οὐδαμῶς βλάπτει τοῦτο τὴν αὐτοτελῆ τῶν Στωϊκῶν πρωτοτυπίαν, οἵτινες πρῶτοι ἰδιορρυθμῶς ἀνέπτυξαν καὶ ἠκρίβωσαν τὸ μέγα τοῦτο ἀξίωμα. «Ἡ φύσις (λέγει ὁ προμνημονευθεὶς γάλλος κριτικὸς φιλόσοφος Ravaisson) διέταξε τὰς ἡμετέρας λειτουργίας σοφῶς ἅμα καὶ δικαίως. Ὑποκειμένου λόγου περὶ αἵρέσεως, συμφώνου πρὸς τὸν ἡμέτερον προορισμὸν, οὐδὲν ἄλλο ὀφείλομεν νὰ πράξωμεν ἢ νὰ ἀκολουθήσωμεν εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, τὴν γενέτειραν καὶ διδάσκαλον τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἀρετὴ πραγματὸς τινος εἶναι αὕτη ἡ τελειότης του. Ἐκαστον ὃν ἔχει ἐν τῇ φύσει τὴν προσήκουσαν αὐτῷ τελειότητα, καὶ ἐπομένως τὴν ἀρετὴν. Τὸ ζῶον, τὸ φυτὸν καὶ αὐτοὶ δὴ οἱ λίθοι ἔχουσι τὴν ἰδίαν ἀρετὴν. Ἀλλ' ἡ ἀπόλυτος τελείωσις, ἥς εἶναι δεκτικὸς ὁ ἄνθρωπος, ἀπόκειται εἰς αὐτὸν τὸν ἀνθρώπινον λόγον. Ὁ λόγος καὶ ἡ ἀρετὴ, κατὰ τὴν ἀληθῆ τῶν ὄρων ἔννοιαν, εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα· ἡ ἀρετὴ ἐπομένως, δέον, κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς, νὰ ὀρίζηται ὅπως καὶ ὁ λόγος ὥς τις ἐπακολουθήσῃς καὶ ὁμολογία πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς. Ἡ ἀρετὴ εἶναι, λέγουσι, «διάθεσις ὁμολογουμένη» «διάθεσις ψυχῆς σύμφωνος αὐτῇ περὶ ὅλον τὸν βίον», «*virtus convenientia constat*» «*perfecta virtus aequalitas ac tenor vitae per omnia consonans sibi*» κατὰ τὸν Σενέκαν. Οὕτως ὀριζομένη ἡ ἀρετὴ εἶναι προδήλως τῷ λόγῳ αὐτόχρημα εὐστάθεια (*constantia*). Τίς δὲ ἡ τῆς

εὐσταθείας ταύτης ἀρχή; ἡ ἰσχύς· τίς δὲ τῆς ἰσχύος ἡ ἀρχή; ὁ τόνος· «ὥςπερ ἡ ἰσχύς τοῦ σώματος τόνος ἐστὶν ἱκανὸς ἐν νεύροις, οὕτω καὶ ἡ τῆς ψυχῆς ἰσχύς τόνος ἐστὶν ἱκανὸς ἐν τῷ κρίνειν καὶ πράττειν». Τοιοῦτοτρόπως ἔργον τῆς ἀρετῆς εἶναι νὰ παρέχῃ εἰς τὰς ἡμετέρας πράξεις καὶ εἰς πάντα τὸν βίον ἡμῶν τὴν ἀναγκαίαν συνοχήν καὶ πῆξιν». Ἡ φύσις λοιπὸν οὔτε ὑπὸ αὐτοματισμοῦ διοικεῖται οὔτε ὑπὸ τυφλῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ δυνάμει τοῦ ἐνυπάρχοντος αὐτῇ λόγου· κατὰ τοῦτο δὲ τὸ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» συμφωνεῖ πρὸς τὸ πυθαγόρειον παράγγελμα «ἔπου θεῶ». Ἄν τὸ κατὰ λόγον ζῆν ἴσα δύναται καὶ τὸ ζῆν ὁμολόγως τῇ ἰδίᾳ φύσει, πρόδηλον ὅτι τὸ πρῶτον καὶ κεφαλαιωδέστατον καθήκον ἀφορᾷ εἰς τὸ γινῶναι τὴν οὐσίαν τῆς ἰδίας φύσεως. Τί εἶναι δὲ τὸ εἰς πάντα τὰ ὄντα φύσει οἰκεῖον; Ἡ στοργὴ πρὸς τὴν ἰδίαν σύστασιν, ἡ ὁρμὴ τῆς «αὐτοσυντηρήσεως», ἡ φιλαυτία κατὰ τὴν κυρίαν τοῦ ὅρου ἔννοιαν· «τὴν δὲ πρώτην ὁρμὴν φασὶ τὸ ζῶον ἴσχειν ἐπὶ τὸ τηρεῖν ἑαυτὸ, οἰκειούσης αὐτῷ τῆς φύσεως ἀπ' ἀρχῆς, καθά φησι Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ τελῶν, πρῶτον οἰκεῖον εἶναι λέγων παντὶ ζῳῷ τὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ τὴν ταύτης συνείδησιν». Τὸ οἰκεῖον τοῦτο ἔγκειται τὸ πρῶτον εἰς τὴν σύστασιν, εἶτα δὲ εἰς τὴν συνείδησιν· παρατηρητέον ὅτι τὸ πρῶτον ἤδη πρὸς τοῖς Στωικοῖς ἀπαντᾷ ἡ λέξις συνείδησις ἐν τῇ αὐτῇ σημασίᾳ, ἐν ᾗ καὶ τὸ συνειδέναι ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Σωκράτους, οὐδὲ ἀπίθανον εἶναι ὅτι ἐκ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ἔλαβε τὴν λέξιν ὁ χριστιανισμὸς (Jahnel, über den Begriff «Gewissen» in der griechischen Philosophie, 1872).

Ὁ φιλόσοφος ὁμοιάζει πρὸς ἱατρόν· ὅπως πᾶσα ἡ σπουδὴ τῆς ἱατρικῆς στρέφεται περὶ τὸ τέλος, δηλ. τὴν υἰείαν, οὕτω τέλος πάσης φιλοσόφου ζητήσεως εἶναι ἡ εὐδαιμονία. Τὸ τέλος! πράγματός τινος, οὐ ἔνεκα τοῦτο ὑπάρχει, δυσχερῶς πάνυ δύναται νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τῆς εἰδικῆς καὶ ὑλικῆς αὐτοῦ τοῦ πράγματος τελειότητος — «ὀρίζεται γὰρ ἕκαστον τῷ τέλει». Κατὰ τὴν Στωαν, τέλος εἶναι τὸ εὐδαιμονεῖν, «οὐ ἔνεκα πάντα πράττεται καθηκόντως, αὐτὸ δὲ πράττεται οὐδενὸς ἔνεκα». Τὴν εὐδαιμονίαν ἄλλοι ἄλλως ὀρίζονται, ὡς ἀλλαχοῦ ἐγένετο διὰ μακρῶν λόγος («Ἀδαμάντιος Κοραῆς» τ. γ' σελ. 43—45). Ὁ Πλάτων ἐπραγματεύσατο αὐτὴν ἐν τῷ «Γοργία» καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς «Πολιτείας»· γνωστὸν δὲ ὅτι οἱ μὲν Σοφισταὶ ἡγοῦντο τὴν εὐδαιμονίαν ταυτόσημον πρὸς τὴν εὐτυχίαν, ὁ δὲ Σωκράτης, διαστέλλων εὐδαιμονίαν καὶ εὐτυχίαν, ἔτασσε τὴν εὐδαιμονίαν ἐν τῇ εὐπραξίᾳ. Ἡ εὐδαιμονία

ὁμολογεῖται «ἀγαθὸν ἐκ πάντων ἀγαθῶν συγκείμενον, δύναμις αὐτάρκης πρὸς τὸ εὖ ζῆν, τελειότης καθ' ἑαυτήν»· δύναμις δὲ ποιητικὴ καθ' ἑαυτὴν τῆς τοῦ ἀνθρώπου εὐδαιμονίας, εἶναι ἡ φρόνησις (ἐπιστήμη ἀγαθῶν καὶ κακῶν), πασῶν τῶν ἀρετῶν ἡ τροφός. Ὁ αἰρεσιάρχης Ζήνων ἀπεφήνατο ὅτι «εὐδαιμονία ἐστὶν εὐροία βίου»· δῆλον δὲ ἐντεῦθεν ὅτι ἡ τοῦ βίου εὐροία συνίσταται πρῶτιστα καὶ μάλιστα εἰς τὸ κατὰ φύσιν ζῆν, ἦτοι εἰς τὸ κατὰ λόγον ζῆν, διὸ καὶ τὸ στωικὸν τέλος ἴσον δύνανται τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ. «Ἀφ' οὗτοῦ ὁ Σωκράτης (λέγει ὁ K. Weygoldt) ἐνεκαίνισε τὴν κυρίως ἡθικὴν ἐν τῇ ἐλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, εἶναι ὑπὸ πάντων παραδεδεγμένον ὅτι, τὸ τέλος ἦτοι τὸ τέλειον ἀγαθὸν λανθάνει ἐν τῇ καταστάσει ἐκείνῃ, ἣτις καλεῖται κοινῶς εὐδαιμονία. Πᾶς ἕκαστος φιλόσοφος ἦτο ἐλεύθερος νὰ ὀρίσῃ, κατὰ τὸ δοκοῦν, τῆς εὐδαιμονίας τὴν ἔννοιαν. Ὁ Ζήνων ἔλεγε τὴν εὐδαιμονίαν, εὐροίαν βίου· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ εὐρους βίος δὲν εἶναι δυνατὸς ἢ ὁπόταν ὁ ἄνθρωπος ἐνεργῇ «καθ' ἓνα λόγον» ἠναγκάσθησαν οἱ Στωικοὶ νὰ ἀκριβώσωσι τὸν ὀρισμὸν, κηρύξαντες ὅτι ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία συνίσταται εἰς βίον σύμφωνον πρὸς τὰ ἐπιτάγματα τοῦ λογικοῦ («ὁμολογουμένως ζῆν»). Ἐν πάσῃ ἡμῶν πράξει ὁ ὀρθὸς λόγος οὐδὲν ἄλλο ζητεῖ ἢ τὴν ἀρετὴν, ἐπομένως τὸ «ὁμολογουμένως ζῆν» εἶναι ταῦτόν καὶ τὸ «ζῆν κατ' ἀρετὴν»· ἄρα ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία». Εὐδαιμονέστατος πάντων τῶν ἀνθρώπων εἶναι, κατὰ τὸν Taine ὁ δεῖνα ἐν Καλκούτῃ Βραχμὰν, ὁ διερχόμενος τὸν χρόνον σιωπηλὸς καὶ ἀκίνητος, ὁ ὀκλαδὸν ἀναπαυόμενος ὑπὸ τὸν οὐδὸν τῆς θύρας του· «πέντε ἢ ἕξ οὐγκίαι ὀρυζίου, ὀλίγον ὕδωρ, πενιχρὰ στέγη, ὀλίγα τινα ἐλεεινὰ ἱμάτια, ταῦτα καὶ μόνα συνιστῶσι τὸν θησαυρὸν αὐτοῦ· οὔτε περὶ τῶν ἡδονῶν φροντίζει οὔτε περὶ ψυχαγωγικῶν θεαμάτων, εἶναι δὲ ἀπηλλαγμένος πάσης κακίας». Ἀλλ' ἡ ἀρετὴ δὲν συνίσταται μόνον εἰς τὴν ἀπὸ τῆς κακίας ἀπαλλαγὴν, ὅπως καὶ ἡ δικαιοσύνη οὐδαμῶς συνίσταται εἰς μόνον τὸ μὴ πράττειν τὸ ἄδικον. Δύνανταί τις νὰ ᾔῃ ἀπειρόκακος, ἀλλ' ἡ ἀπειροκακία μόνη δὲν συναποτελεῖ τὴν ἀρετὴν. Ἄλλως δὲ, καὶ αὐτὸς ὁ κατὰ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν εὐδαίμων, ἀδύνατον νὰ ᾔῃ ὅλως ἀπηλλαγμένος οἵαςδήποτε κακοδαιμονίας, ἀληθεύει δὲ πληρέστιστα ἔτι καὶ νῦν τὸ ὑπὸ τοῦ La Bruyère λεχθὲν *En face de certaines misères on a honte d' être heureux!*

Οἱ ἀρχαῖοι, καὶ ἰδίως οἱ Στωικοὶ, εἶχον περὶ τῆς εὐδαιμονίας πολλῶ ὑψηλοτέραν ἔννοιαν, διότι ἐνόμιζον τὴν ἀρετὴν αὐτάρκη πρὸς εὐδαιμονίαν, καὶ ἀχώριστον ταύτης σύντροφον. Οἱ κατὰ τοὺς παναρχαίους

χρόνους σοφοὶ ὑφηγοῦντο οὐχὶ ἐπιστημονικοὺς τῆς ἀρετῆς ὁρισμοὺς, ἀλλὰ παραινέσεις μόνον. Ὁ Κλεόβουλος ἔλεγεν «ἀρετῆς οἰκεῖον καὶ κακίας ἀλλότριον ἀδικίαν μισεῖν»· ὁ Περίκλδρος, «αἱ μὲν ἡδοναὶ θνηταί, αἱ δὲ ἀρεταὶ ἀθάνατοι»· ὁ Σόλων «ἀρετὴν ἐπαίνει»· ὁ Χίλων, «πρόνοιαν περὶ τοῦ μέλλοντος λογισμῶ καταληπτὴν εἶναι ἀνδρὸς ἀρετήν». Πρῶτοι οἱ Πυθαγόρειοι ὑπέβαλον τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρετῆς εἰς ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν, ἐγκαινίσαντες τοὺς «ἀριθμοὺς» καὶ τὴν «ἁρμονίαν». Κατὰ τὸν ἰδρυτὴν τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, Σωκράτην, ἡ οὐσία τῆς ἀρετῆς ἔγκειται ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ φρονήσει, ἐντεῦθεν δὲ ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ ἀρετὴ, ὡς ἐπιστήμη, εἶναι διδακτὴ καὶ ἀναπόβλητος. Ὁ Πλάτων, ἀντὶ τῆς μιᾶς καὶ μόνης σωκρατικῆς ἀρετῆς κατέστησε πλείονας ἀρετάς, ἐν ποικιλίᾳ μὲν ἀλλὰ καὶ ἐν ἀδιασπάστῳ ἐνότητι λειτουργούσας. Ὡς ἡ ψυχὴ περιλαμβάνει τρεῖς αὐτοτελεῖς κυρίας δυνάμεις («λογιστικὸν» «θυμοειδὲς» καὶ «ἐπιθυμητικὸν») οὕτω πρὸς ἐκάστην τούτων συνάδουσιν αἱ τρεῖς στοιχειώδεις ἀρεταί, φρόνησις, ἀνδρεία καὶ σωφροσύνη, εἰς ἃς προστίθεται τετάρτη, ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἐρμηνεύουσα τὴν ἑναρμόνιον τῶν ἄλλων ἐνότητα. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀποκηρύξας τὴν ἰδεολογίαν τοῦ Πλάτωνος, γενόμενος δὲ ἀρχηγέτης τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, ὑπετύπωσε νέον τῆς ἀρετῆς ὁρισμόν, εἰπὼν ὅτι εἶναι ἡ ἕξις ἐκείνη, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀγαθὸς καὶ ἐπιτελεῖ σκοπίμως τὴν ἰδίαν ἐντολήν. Ἀπ' ἐναντίας, οἱ Στωικοὶ καλοῦσι τὴν ἀρετὴν οὐχὶ ἕξιν, ἀλλὰ διάθεσιν τῆς ψυχῆς, διότι, ἡγούμενοι τὴν διάθεσιν μονιμωτέραν τῆς ἕξεως, ἐκλαμβάνουσι τὴν ἀρετὴν ὥς τι πραγματικὸν καὶ τέλειον ἀφ' ἑαυτοῦ· ὅπως ἡ ἀρετὴ οὕτω καὶ ἡ κακία εἶναι διάθεσις τῆς ψυχῆς· οὕτω δὲ ἡ ψυχὴ, ἐνάρετος μὲν οὖσα συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἰδίαν σύστασιν, κακὴ δὲ, περιέρχεται εἰς φανεράν πρὸς ἑαυτὴν ἀντίθεσιν. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ τελείωσις τοῦ λογικοῦ ἐν ἀνθρωπίνῳ πνεύματι, ἅμα δὲ τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν τὸ περιέχον πάντα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ. «Τὴν δὲ ἀρετὴν πολλοῖς ὀνόμασι προσαγορεύουσιν· ἀγαθὸν γὰρ λέγουσιν αὐτὴν ὅτι ἄγει ἡμᾶς ἐπὶ τὸν ὀρθὸν βίον· καὶ αἰρετόν, ὅτι δοκιμαστόν ἐστιν ἀνυπόπτως, καὶ πολλοῦ ἄξιον, ὅτι ἀνυπέρβλητον ἔχει τὴν ἀξίαν, καὶ σπουδαῖον, ὅτι ἄξιον πολλῆς σπουδῆς· καὶ ἐταϊνετόν, εὐλόγως γὰρ ἂν τις αὐτὴν ἐπαινοίη, καὶ συμφέρον, ὅτι φέρει τοιαῦτα ἃ συντείνει πρὸς τὸ εὖ ζῆν, καὶ χρήσιμον, ὅτι ἐν χρεΐᾳ ὠφέλιμόν ἐστιν καὶ ἀναγκαῖον, ὅτι παροῦσά τε ὠφελεῖ καὶ μὴ παρούσης οὐκ ἔστιν ὠφελεῖσθαι· καὶ λυσιτελές, καὶ αὐταρκές καὶ ἀνενδεές καὶ ἀποχρῶν». Οἱ Στωικοὶ, ἐπόμενοι τῷ Σωκράτει,

ἀνέφερον τὴν ἀρετὴν εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ δὲν ἔτασσον τὴν ἐπιστήμην ὑπεράνω πάσης πρακτικῆς ἐνεργείας· ἡ ἐπιστήμη, ἥτοι τὸ εἰδέναι, εἶναι μόνον ἡ μηχανὴ τῆς κατὰ λόγον πράξεως, ὁ ἰσχυρισμὸς δὲ Ἡρίλλου τοῦ Καρχηδονίου ἀποφάναντος τέλος τὴν ἐπιστήμην, θεωρεῖται παράβασις τοῦ στωικοῦ δόγματος. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ὁ συνδυασμὸς τοῦ πρακτικοῦ καὶ τοῦ θεωρητικοῦ, τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καὶ τῆς ἠθικῆς πράξεως· ἡ ἀρετὴ δὲν δύναται νὰ νοηθῇ χωρὶς τῆς ἐπιστήμης, οὔτε ἡ ἐπιστήμη χωρὶς τῆς ἀρετῆς. Κοινὴν ρίζαν πασῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἀρετῶν ἐθεώρει ὁ Ζήνων τὴν φρόνησιν, ἣτις ἀκριβῶς εἰπεῖν, εἶναι ἡ κυρία καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀρετὴ, λαμβάνουσα κατὰ διαφόρους περιπτώσεις πολλοὺς καὶ ποικίλους τύπους, σφύζουσα δὲ τὴν ἐνότητα τοῦ δόγματος, καθ' ὃ πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ εἶναι διάφορα εἶδη ἑνὸς καὶ αὐτοῦ γένους, καὶ διὰ διαφόρων ὁδῶν ἄγουσι πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν· «μία δὲ ἀρετὴ πρωταγωνιστεῖ πράξεως ἐκάστης, παρακαλεῖ δὲ τὰς ἄλλας καὶ συντείνει πρὸς τὸ τέλος» — «τὰς δὲ ἀρετάς λέγουσιν ἀντακολουθεῖν ἀλλήλαις καὶ τὴν μίαν ἔχοντα πάσας ἔχειν, εἶναι γὰρ αὐτῶν τὰ θεωρήματα κοινὰ» — «ὥς μίαν οὖσαν ἀρετὴν ταῖς δὲ πρὸς τὰ πράγματα σχέσεσι κατὰ τὰς ἐνεργείας διαφέρειν». Λόγου χάριν, αἱ τέσσαρες πρῶται ἀρεταὶ εἶναι ἡ φρόνησις, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σωφροσύνη. Ἡ φρόνησις εἶναι ἐπιστήμη ἀγαθῶν καὶ κακῶν καὶ οὐδετέρων (τῶν μῆτε ἀγαθῶν μῆτε κακῶν), ἡ ἀνδρεία, ἐπιστήμη δεινῶν καὶ οὐ δεινῶν, ἡ σωφροσύνη, αἰρετῶν καὶ φευκτῶν, ἡ δὲ δικαιοσύνη, εἶναι ἐπιστήμη ἀπονεμητικὴ τῆς ἀξίας ἐκάστῳ. Ἐν τῇ φρονήσει λαμβάνει, ὥς εἴπομεν, πᾶσα ἀρετὴ· ἡ μὲν κυρίως φρόνησις στρέφεται περὶ τὰ καθήκοντα, ἡ δὲ σωφροσύνη περὶ τὰς ὁρμὰς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνδρεία περὶ τὰς ὑπομονὰς καὶ ἡ δικαιοσύνη περὶ τὰς ἀπονεμήσεις. Ἀλλ' αἱ τέσσαρες αὗται ἀρεταὶ εἶναι φρονήσεις· ἡ ἀνδρεία φρόνησις ἐν ὑπομενετέοις, ἡ δικαιοσύνη φρόνησις ἐν ἀπονεμητέοις, ἡ σωφροσύνη φρόνησις ἐν διαιρετέοις (δηλ. ἀποβλέπει εἰς τὰς αἱρέσεις καὶ ἐκκλίσεις) καὶ ἡ καθ' αὐτὸ φρόνησις ἐπιστήμη ὧν ποιητέων καὶ οὐ ποιητέων. Τοιούτῳ τρόπῳ, ἡ καθόλου ἀρετὴ περισταταί διττῶς, 1) ὥς ἐπιστήμη, ὀρθῶς καὶ ἀπταιστῶς κρίνουσα τῶν πραγμάτων τὴν ἀξίαν καὶ ἐπομένως διδακτὴ, κατὰ τὴν σωκρατικὴν μέθοδον· 2) ὥς κατ' ἐξοχὴν πρακτικὴ καὶ ἠθικῶς ἀποτελεσματικὴ. Εἰς τὰς πρῶτας ταύτας ἀρετάς ὑπάγονται, τῇ μὲν φρονήσει, εὐβουλία, εὐλογιστία, ἀγχίνοια, νουνέχεια, εὐμηχανία· τῇ δὲ σωφροσύνῃ, εὐταξία, κοσμιότης, αἰδημοσύνη, ἐγκράτεια (ὁ Κλεάνθης ἔτασσε ἀντὶ τῆς φρονήσεως

τὴν ἐγκράτειαν, ὡς «ἐπιστήμην ἀνυπέρβατον τῶν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον φανέντων»)· τῇ δὲ ἀνδρείᾳ, καρτερίᾳ, θαρράλεότης, μεγαλοψυχία, εὐψυχία, φιλοπονία· καὶ τῇ δικαιοσύνῃ, εὐσέβεια, χρηστότης, εὐκοινωνησία, εὐσυναλλαξία. Καὶ ὅπως αἱ πρῶται καὶ στοιχειώδεις ἀρεταὶ οὕτω καὶ τὰ διάφορα αὐτῶν εἶδη εἶναι ἐπιστήμαι· εὐβουλία, ἐπιστήμη τοῦ ποῖα καὶ πῶς πράττοντες πράξομεν συμφερόντως· ἀγχίνουσα, ἐπιστήμη εὐρετικὴ τοῦ καθήκοντος ἐκ τοῦ παραχρῆμα· νουνέχεια, ἐπιστήμη ἐπιτευκτικὴ τοῦ ἐν ἐκάστῳ σκοποῦ· εὐμηχανία, εὐρετικὴ διεξόδου πραγμάτων· εὐταξία, ἐπιστήμη τοῦ πότε πρακτέον καὶ τί μετὰ τι καὶ καθόλου τῆς τάξεως τῶν πραγμάτων· κοσμιότης, ἐπιστήμη πρεπουσῶν καὶ ἀπρεπῶν κινήσεων· αἰδημοσύνη, ἐπιστήμη εὐλαβητικὴ ὀρθοῦ ψόγου· καρτερία, ἐπιστ. ἐμμενετικὴ τοῖς ὀρθῶς κριθεῖσι· εὐψυχία, ἐπιστ. ψυχῆς παρεχομένης ἑαυτὴν ἀήττητον· φιλοπονία, ἐπιστήμη ἐξεργαστικὴ τοῦ προκειμένου, οὐ κωλυομένη διὰ πόνον· εὐσέβεια, ἐπιστ. θεῶν θεραπείας· χρηστότης, ἐπιστήμη εὐποιητικὴ. Ὁμολογητέον ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ὀρισμῶν τούτων, μετὰ βραχυεποῦς ἐξεργασμένοι συνέσεως, τεκμηριοῦσι τὴν περὶ τοὺς ὀρισμοὺς τῶν λέξεων ἀκριβολογίαν τῶν Στωικῶν, οἵτινες καὶ εἰκότως δύνανται νὰ ὑποληφθῶσιν οἱ πρῶτοι ἐπιστήμονες τῶν ὁμωνύμων καὶ συνωνύμων ἐρευνηταί. Ὁ τῆς μέσης Στοᾶς ἀρχηγέτης, Παναίτιος, χρῆται εὐφυστάτῃ τινὶ παρομοιώσει πρὸς ἐξήγησιν τῆς ποικιλίας ἅμα δὲ καὶ τῆς ἐνότητος τῶν ἀρετῶν. «Πάσας τὰς ἀρετὰς ἀχωρίστους εἶναι διαφέρειν δὲ ἀλλήλων τοῖς κεφαλαίοις. Ὅμοιον γὰρ ἔλεγεν εἶναι ὁ Παναίτιος τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ὡς εἰ πολλοῖς τοξόταις εἰς σκοπὸς εἴη κείμενος, ἔχοι δ' οὗτος ἐν αὐτῷ γραμμὰς διαφόρους τοῖς χρώμασιν· εἴθ' ἕκαστος μὲν στοχάζοιτο τοῦ τυχεῖν σκοποῦ· ἤδη δ' ὁ μὲν διὰ τὸ πατάξαι εἰς τὴν λευκὴν εἰ τύχοι γραμμὴν, ὁ δὲ διὰ τὸ εἰς μέλαιναν, ἄλλος δὲ διὰ τὸ εἰς ἄλλο τι χρῶμα γραμμῆς· καθάπερ γὰρ τούτοις ὡς μὲν ἀνωιάτω τέλος ποιεῖσθαι τὸ τυχεῖν τοῦ σκοποῦ, ἤδη δ' ἄλλον κατ' ἄλλον τρόπον προτίθεσθαι τὴν τευξίν, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰς ἀρετὰς πάσας ποιεῖσθαι μὲν τέλος τὸ εὐδαιμονεῖν, ὃ ἐστὶ κείμενον ἐν τῷ ζῆν ὁμολογουμένως τῇ φύσει, τούτου δ' ἄλλον κατ' ἄλλην τυγχάνειν . . .». Καὶ ὅπως αἱ πρῶται ἀρεταὶ οὕτω καὶ αἱ πρῶται κακίαι εἶναι τέσσαρες, ἀφροσύνη, δειλία, ἀκολασία, ἀδίκη, ἃς ὠρίζοντο οἱ Στωκοί, ἀντὶ τῆς ἐπιστήμης τιθέντες τὴν ἄγνοιαν· ἔλεγον, φέρ' εἰπεῖν, ὅτι ἡ ἀφροσύνη εἶναι ἄγνοια ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἢ ἄγνοια τοῦ ποῖα δεῖ ποιεῖν ποῖα δ' οὐ κτλ.

Κεφάλαιον τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἡ ἀρετὴ, τὸ ἄκρον καὶ μόνον ἀγαθόν, ἢ, μᾶλλον εἰπεῖν, ἀρετὴ καὶ εὐδαιμονία εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα· καὶ ὅ,τι μὲν συμβάλλεται εἰς ταύτας εἶναι ἀγαθόν, ὅ,τι δὲ ἀντίκειται, κακόν. Ἐντεῦθεν οἱ Στωικοὶ ἐπρέσβευον ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει μέσον ἀρετῆς καὶ κακίας· «ὥς γὰρ δεῖν, φασιν, ἢ ὀρθὸν εἶναι ξύλον ἢ στρεβλόν, οὕτως ἢ δίκαιον ἢ ἄδικον· οὔτε δὲ δικαιότερον οὔτε ἀδικώτερον· ἀρετῆς δὲ καὶ κακίας οὐδὲν εἶναι μεταξύ». Πάντα τὰ ἀγαθὰ εἶναι ἴσα, καὶ πᾶν ἀγαθὸν εἶναι αἰρετόν, μήτε ἄνεσιν μήτε ἐπίτασιν ἐπιδεχόμενον· ἀφ' οὗ ἡ ἀξία τῶν ἔργων δέον νὰ μετρηται μόνον κατὰ τὸ μέτρον τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἀκολουθεῖ ἐντεῦθεν ὅτι οὐδεμία ἐγχωρεῖ βαθμολογικὴ διάκρισις. Ὡς ἐκτὸς τοῦ λόγου ὑπάρχει ἡ ἀλογία, οὕτω ἐκτὸς τοῦ ἠθικῶς ἀγαθοῦ, ὑπάρχει μόνον τὸ ἠθικῶς κακόν· ὅσα δὲ μήτε ὠφελοῦσι μήτε βλάπτουσιν εἶναι ἀδιάφορα. Κατὰ τὸν Στοβαῖον (παραλαβόντα τὰ πλεῖστα ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου ἀκμάσαντος φιλοσόφου Ἀρείου Διδύμου) καὶ τὸν Λαέρτιον, ὁ Ζήνων κατέλεγεν εἰς μὲν τὰ ἀγαθὰ τὴν φρόνησιν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν σωφροσύνην, τὴν ἀνδρείαν καὶ ἐν γένει πᾶν ὅ,τι εἶναι ἀρετὴ ἢ μετέχει ἀρετῆς· εἰς δὲ τὰ κακὰ, τὴν ἀφροσύνην, τὴν ἀδικίαν, τὴν ἀκολασίαν, τὴν δειλίαν καὶ πᾶν ὅ,τι εἶναι κακία ἢ μετέχει κακίας· καὶ εἰς τὰ ἀδιάφορα ἢ οὐδέτερα, τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὴν ὑγίειαν καὶ τὴν νόσον, τὸ κάλλος καὶ τὸ αἶσχος, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πενίαν, τὴν εὐδοξίαν καὶ τὴν ἀδοξίαν, τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν δυσγένειαν καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια. Ἐπόμενοι δὲ εἰς τὸ παράδειγμα τῶν στωικῶν σχολῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Κράτητος καὶ τοῦ Ξενοκράτους, διεῖλον οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς τὰ ὄντα εἰς τρεῖς κατηγορίας, κατὰ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀξίαν, τὴν τῶν ἀγαθῶν, τῶν κακῶν καὶ τῶν οὐδετέρων. Μόνον ἀγαθὸν εἶναι, ὡς ἐλέχθη, τὸ ἀπολύτως ἀγαθὸν ἥτοι ἡ ἀρετὴ, μόνον δὲ κακόν ἡ κακία «ἢ μὲν ἀρετὴ τε καὶ ἡ κακία μόναι κατ' αὐτοὺς ἢ μὲν ἀγαθὸν ἢ δὲ κακόν»· πάντα τὰ ἄλλα πράγματα, ὅσον καὶ ἂν ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸν ἡμέτερον βίον, οὔτε εἰς τὴν τῶν ἀγαθῶν τάξιν ὑπάγονται οὔτε εἰς τὴν τῶν κακῶν, ἀλλ' εἶναι ἀδιάφορα· «ἀδιάφορον τὸ μήτε πρὸς εὐδαιμονίαν μήτε πρὸς κακοδαιμονίαν συλλαμβανόμενον» — «οὐδέτερα ὅσα μήτ' ὠφελεῖ μήτε βλάπτει» — «ἀδιάφορον δὲ τὸ μήτε ἀγαθὸν μήτε κακόν, καὶ τὸ μήτε αἰρετόν, μήτε φευκτόν». Ἐντεῦθεν ὁ παράδοξος ἰσχυρισμὸς ὅτι πάντα τὰ ἀμαρτήματα εἶναι ἴσα· «ἴσα ἡγοῦνται τὰ ἀμαρτήματα· εἰ γὰρ ἀληθὲς ἀληθοῦς μᾶλλον οὐκ ἔστιν, οὐδὲ ψεῦδος ψεύδους, οὕτως οὐδὲ ἀπάτη

ἀπάτης, οὐδὲ ἀμάρτημα ἀμαρτήματος· καὶ γὰρ ὁ ἑκατὸν σταδίους ἀπέχων Κανώβου καὶ ὁ ἓνα, ἐπ' ἴσης οὐκ εἰσὶν ἐν Κανώβῳ»· καὶ πάλιν «ὥσπερ ὁ πῆχυν ἀπέχων τῆς θαλάσσης ἐν ἐπιφανείᾳ οὐδὲν ἦττον πνίγεται τοῦ καταδεδυκότος ὀργυιᾶς πεντακοσίαις, οὕτως οὐδὲ οἱ πελάζοντες ἀρετῇ τῶν μακρὰν ὄντων ἦττον εἰσὶν ἐν κακίᾳ». Ἀλλ' οἱ Στωικοὶ, καίπερ τοιαῦτα καὶ παραπλήσια δογματίζοντες, ἐπεγίνωσκον οὐδὲν ἦττον ὅτι προσωτέρω τοῦ δέοντος ἀφίσταντο τῶν χρειῶν τοῦ πραγματικοῦ βίου· τούτου δ' ἕνεκα, ὡς νουνεχεῖς καὶ κόσμιοι φιλόσοφοι, προεθυμήθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅπως ὑποκεράσωσι καὶ κολάσωσι τὴν ἐν τοῖς παραγγέλμασι τούτοις ἐπιπολάζουσαν τραχύτητα καὶ αὐστηρότητος ὑπερβολήν. Στέργοντες λοιπὸν βαθμολογικὰς τινὰς διακρίσεις, ἔλεγον ὅτι ἐν τοῖς ἀμαρτήμασιν ὑπάρχουσί τινες διαφοραὶ «καθόσον τὰ μὲν αὐτῶν ἀπὸ σκληραῶς καὶ δυσιάτου διαθέσεως γίγνεται, τὰ δὲ οὐ»· καὶ μὲν οὐδὲν ὀρθότερον τοῦ ὀρθοῦ, οὐδὲν κάλλιον τοῦ καλοῦ, καὶ οὐδὲν τιμιώτερον τοῦ τιμίου καὶ αἰσχροτέρων τοῦ αἰσχροῦ· ἀλλ' ἡ ἀπόλυτος αὕτη ἀντίθεσις δὲν εἶναι πάντοτε ἀπολύτως ἀληθὴς καὶ πραγματικὴ. Καὶ εἰς τὰ λεγόμενα ἀδιάφορα εἰσήγαγον μετριαστικὰς διακρίσεις, διελόντες αὐτὰ εἰς τρεῖς τάξεις, τὴν τῶν αἰρετῶν καὶ ἀξίαν τινὰ ἔχόντων καὶ συνεγγιζόντων τῇ τῶν ἀγαθῶν φύσει, καὶ εἰς τὴν τῶν βλαβερῶν καὶ ἀπαξίαν ἔχόντων· καὶ ἐκεῖνα μὲν ἐκάλεσαν προηγμένα, ταῦτα δὲ ἀποπροηγμένα. Εἰς τὰ προηγμένα καταλέγονται ἡ ὑγίεια, τὸ κάλλος, ἡ ῥώμη, ὁ πλοῦτος, ἡ τιμὴ κτλ· εἰς τὰ ἀποπροηγμένα, ἡ ἀμαθία, ἡ ἀφύια, ἡ νόσος, ἡ πενία, τὸ ὄνειδος κτλ· εἰς δὲ τὴν τρίτην τάξιν τὰ κυρίως ἀδιάφορα, τὰ μήτε ὠφελοῦντα μήτε βλάπτοντα. Ὡς τοῦ θερμοῦ ἴδιον εἶναι τὸ θερμαίνειν, οὐχὶ τὸ ψύχειν, οὕτω καὶ τοῦ ἀγαθοῦ τὸ ὠφελεῖν· ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ὑγίεια εἶναι πράγματα ὠφέλιμα ἅμα καὶ βλαβερά, ἀναλόγως πρὸς τὴν ὀρθὴν ἢ στρεβλὴν χρῆσιν αὐτῶν· «ἀλλ' ὅτι ἔστιν εὖ καὶ κακῶς χρῆσθαι, τοῦτο οὐκ ἔστιν ἀγαθόν· πλούτῳ δὲ καὶ ὑγείᾳ ἔστιν εὖ καὶ κακῶς χρῆσθαι»· ἄρα πλοῦτος καὶ ὑγίεια εἶναι οὐχὶ ἀγαθὰ, ἀλλ' ἀδιάφορα (προηγμένα). Ὁ Πλούταρχος, ὁ τῆς Ἀκαδημείας θαυμαστῆς καὶ τῆς Στοᾶς κατήγορος, εὐτραπέλως ἐπικρίνων τὰς στωικὰς ταύτας διακρίσεις, διατείνεται ὅτι συνέβη πρὸς τὸν Ζήνωνα ὅ,τι πρὸς τὸν ἔχοντα τὸν ὀξίνην, ὃν οὔτε ὡς ὄξος οὔτε ὡς οἶνον ἠδύνατο νὰ πωλήσῃ. Ἀκόλουθος τῷ περὶ τῶν προηγμένων εἶναι ὁ περὶ τοῦ καθήκοντος τόπος. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ὑπάρχει φύσει παντὶ ἀνθρώπῳ ἡ ἔλλογος ὁρμὴ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀγαθοῦ· εἰς τοῦτο δὲ ἀνάγεται ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ

καθήκοντος. Ὁ Ζήνων ἐκάλεσε καθήκον πᾶσαν κατ' εὐλογον ἀπολογισμὸν πράξιν· «κατωνομάσθαι δ' οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθήκον, ἀπὸ τοῦ κατὰ τινος ἤκειν τῆς προσονομασίας εἰλημμένης»· τὸ καθήκον εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ ἀρμόζον· πᾶσα δηλαδὴ ἔννομος ἐνέργεια καθήκει εἰς τὸν ἄνθρωπον, πᾶσα δὲ ἀγαθὴ πράξις, πηγάζουσα ἐκ γνώμης ἀληθῶς ὀρθῆς, λέγεται κατόρθωμα (*recte factum*). «Τῶν δὲ καθηκόντων τὰ μὲν εἶναί φασι τέλεια, ἃ δὲ καὶ κατορθώματα λέγεσθαι· κατορθώματα δ' ἐστὶ τὰ κατ' ἀρετὴν ἐνεργήματα, οἷον τὸ φρονεῖν, τὸ δικαιοπραγεῖν» — «κατορθώσεις αἱ τοιαῦται πράξεις ὀνομάζονται, τὴν ὀρθότητα τῆς ὁδοῦ σημαίνουσιν». «Ὡς παρὰ τῷ ἀπολύτῳ ἀγαθῷ παρεδρεύουσι καὶ σχετικὰ ἀγαθὰ, ἅτινα δυνατόν νὰ ποριζώμεθα χωρὶς βλάβης τοῦ ἀπολύτου ἀγαθοῦ ἥτοι τῆς ἀρετῆς· ὡς παρὰ τῷ ἀπολύτως κακῷ παρεδρεύουσι καὶ σχετικὰ κακὰ, ἅτινα οὐδὲν ἦιτον δέον νὰ ἀποφεύγωμεν· τὸν αὐτὸν τρόπον εὐρύνεται καὶ ἡ περιφέρεια τῶν ἡμετέρων καθηκόντων καὶ εἰς τὰ ἀπόλυτα καθήκοντα παρατάσσονται πολλὰ καθήκοντα σχετικὰ. Καθήκον ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐκδοχῇ νοεῖται τὸ «ἀκολούθως τῇ φύσει» τὸ «οἰκεῖον ταῖς κατὰ φύσιν κατασκευαῖς»· ἀπλοῦν μὲν καθήκον εἶναι «ὃ πραχθὲν εὐλογον ἀπολογίαν ἔχει»· τέλειον δὲ καθήκον, ἥτοι κατόρθωμα τὸ διὰ τῆς κατ' ἀρετὴν ἐνεργείας, ὡς ὅρος τοῦ τελείου ἀγαθοῦ, ἐπιτελούμενον». Ὑπάρχουσι δὲ οὐ μόνον τέλεια ἀλλὰ καὶ μέσα καθήκοντα, δηλοῦντα, ἐπὶ τὸ συμβιβαστικώτερον, ὡς ἐν τοῖς προηγημένοις, μετάβασιν ἀπὸ τῶν ἀπλῶν εἰς τὰ τέλεια καθήκοντα. Εἰς τοὺς Στωικοὺς ἀπόκειται ἡ δόξα ὅτι πρῶτοι αὐτοὶ ἀνέπτυξαν τὴν ἰδέαν τοῦ καθήκοντος. Le Stoïcisme a toujours possédé un mérite auquel il faut rendre hommage· il a placé très-haut la notion du devoir. Sous ce rapport, nous avons peut-être à apprendre de lui (Gasparin, La Liberté Morale σελ. 321). Ἀλλὰ παρατηρητέον ὅτι τὸ «καθήκον» τῶν Στωικῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ office οὐχὶ πρὸς τὸ devoir· διότι, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Thurot (ἐν τῷ διασαφητικῷ τῶν στωικῶν ὅρων πίνακι, τῷ προσηρτημένῳ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ σοφοῦ τούτου Γαλάτου ἐκδοσιν τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ Ἐπικτήτου) τὸ «καθήκον» δὲν περιλαμβάνει le principe de l'obligation, ἣν ἔχει τὸ devoir, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ μᾶλλον πρὸς τὸ «κατόρθωμα». Εἰς τὰς λέξεις, ἃς εἴτε ἐδημιούργησαν οἱ Στωικοὶ εἴτε παρέσχον αὐτοῖς ἰδιαιτέραν ἔννοιαν, εἶναι καὶ τὸ καθήκον. Ἀληθεύει ἄρα γε τὸ λεγόμενον ὅτι πρῶτος ὁ Ζήνων εἰσήγαγε τὴν λέξιν ταύτην εἰς τὴν στωικὴν

φιλοσοφίαν; Κατὰ Διογένην τὸν Λαέρτιον «φασὶ δὲ καὶ πρῶτον (τὸν Ζήνωνα) καθῆκον ὠνομακέναι καὶ λόγον περὶ αὐτοῦ πεποιηκέναι». Ἡ λέξις εὔρηται ἤδη παρὰ προγενεστέροις συγγραφεῦσι καὶ ἐν ἐπιγραφαῖς· ἐντεῦθεν δὲ συμπεραίνει ὁ καθηγητὴς Hirzel ὅτι ἡ τοῦ Ζήνωνος καινοτομία ἔγκειται οὐχὶ εἰς αὐτὸ τὸ ὄνομα, ὅπερ ὑπῆρχεν ἤδη, ἀλλ' εἰς τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἣν προσένειμεν ὁ αἰρεσιάρχης εἰς τὴν ἀπὸ πολλοῦ γνωστὴν λέξιν, συμφώνως πρὸς τὸ ἔτυμον αὐτῆς.

Κατὰ τοὺς Στωικοὺς, αἱ φοραὶ ἢ ὁρμαὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας εἶναι φύσει ἀδιάστροφοι· ἀλλ' ἐν τῇ πρακτικῇ αὐτῶν ἐνεργείᾳ χρῆζουσι τῆς συγκαταθέσεως τοῦ ἡγεμονικοῦ, ἐνίοτε δὲ ἡ συγκατάθεσις, ἀποτέλεσμα οὔσα θεωρητικῆς πλάνης, παρέχει ἐνδόσιμον εἰς πλημμελῆ ἐνέργειαν· ἐκ τῆς ἡμαρτημένης δὲ τοῦ λογικοῦ κρίσεως γεννᾶται ἡ παρὰ φύσιν τῆς ψυχῆς κίνησις, ἡ καλουμένη πάθος. Κατὰ τὸν Ζήνωνα, ὁ φυσικὸς νόμος, ὁ διέπων τὸν κόσμον, εἶναι θεῖος, διότι κελεύει μὲν τὸ δίκαιον, ἀπαγορεύει δὲ τὸ ἄδικον· ἐπειδὴ δὲ τῶν ἀνθρώπων τὰ ἔργα δὲν εἶναι πάντοτε τῇ φύσει ἀκόλουθα, οὐδὲν παράδοξον ἂν ἡ φυσικὴ πρὸς τὴν ἀρετὴν ὁρμὴ ἐκτρέπεται ἐνίοτε εἰς σφαλερὰν κίνησιν· τοῦτο συμβαίνει ὅταν τὸ παρὰ φύσιν πάθος καταλαμβάνῃ τὴν κατὰ φύσιν θέσιν τῆς ἀρετῆς, ἥτις, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, εἶναι ἀπόρροια τῆς κοινῆς φύσεως ἥτοι τοῦ φυσικοῦ νόμου. Οἱ Στωικοὶ ἀνάγουσι πᾶσαν ἔκρυθμον ῥοπὴν καὶ ἐνέργειαν εἰς τὰ πάθη, ἅτινα καὶ θεωροῦσιν ἁμαρτήματα τῆς ἡμετέρας κρίσεως· ἐφ' ὅσον ἰσχύει τῆς ψυχῆς ὁ τόνος, ἐπὶ τοσοῦτον εἴμεθα ἐλεύθεροι ἁμαρτημάτων· ἐπερχομένης ὁμῶς ἀνέσεως τοῦ τόνου τούτου, συνεπέρχεται καὶ ὁ κίνδυνος τῆς πλημμελοῦς ὁρμῆς, ἥτις εἶναι παντὸς πάθους τὸ ὑπομόχλιον. Τὸ πάθος ὀρίζονται οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς κατὰ διαφόρους τρόπους· 1) ὡς ἄλογον καὶ παρὰ φύσιν ψυχῆς κίνησιν· 2) ὡς ὁρμὴν πλεονάζουσιν· 3) ὡς κρίσιν καὶ δόξαν σφαλεράν· καὶ 4) ἀπὸ τῶν καθόλου μεταβαίνοντες εἰς τὰ ἐπὶ μέρους, ἀποφαίνουσι τέσσαρα κύρια πάθη, ἐπιθυμίαν, φόβον, ἡδονὴν καὶ λύπην· ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἄλογος ὀρεξις, ὁ φόβος, ἄλογος ἔκκλισις, ἡ ἡδονή, ἄλογος ἔπαρσις ψυχῆς ἀπειθῆς λόγῳ, καὶ ἡ λύπη, ἄλογος συστολὴ ψυχῆς ἀπειθῆς λόγῳ. Καὶ ἄλλως· ἡ μὲν ἡδονὴ εἶναι ἡ δόξα παρόντος καλοῦ, ἡ δὲ ἐπιθυμία, ἄλογος ὀρεξις μέλλοντος κακοῦ· ἡ λύπη ἐρείδεται ἐπὶ τῆς δόξης πρὸς φάτοῦ, ὁ δὲ φόβος, πρὸς δοκωμένον κακοῦ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ K. Bonhöffer, οἱ διάφοροι οὗτοι ὀρισμοὶ ἐκ πρώτης ὀψεως δὲν φαίνονται ἀλλήλοις σύμφωνοι· ἐγγυτέρω ὁμῶς παρεξεταζόμενοι

δὲν ἀντιφάσκουσιν ἀλλὰ καὶ συμπληροῦσιν ἀλλήλους. Πᾶν ἕκαστον πάθος εἶναι ὁρμὴ πλεονάζουσα δηλ. ὁρμὴ ὑπερτείνουσα τὸ κατὰ λόγον μέτρον καὶ παρενοχλοῦσα τὴν συμμετρίαν καὶ ἰσορροπίαν τῆς ψυχῆς· νοεῖται οἷκοθεν ὅτι «ὁρμὴ πλεονάζουσα» εἶναι «ὁρμὴ ἄλογος», διότι ἐν τῇ ὑπερβολῇ ἔγκειται τὸ παράλογον· ἄξιον δὲ σημειώσεως ὅτι ἡ τῆς «ὁρμῆς ἔννοια» ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τὰ τέσσαρα πάθη. Πλὴν τῶν ὄρων «ἐπάρσεως» καὶ «συστολῆς» ἔχουσιν οἱ Στωικοὶ προχείρους καὶ ἄλλας λέξεις πρὸς δῆλωσιν τῆς παθολογικῆς τῆς ψυχῆς καταστάσεως. Ὁ Ζήνων ἔλεγε τὰ πάθη οὐ μόνον «συστολὰς καὶ ἐπάρσεις» ἀλλὰ καὶ «λύσεις καὶ πτώσεις» ψυχῆς· ὁ δὲ Χρύσιππος ὠρίσατο τὴν λύπην «μείωσιν ἐπὶ φευκτῷ δοκοῦντι ὑπάρχειν». Πάντα ἐν γένει τὰ πάθη πηγάζουσιν ἐκ διημαρτημένης κρίσεως, διὰ τοῦτο καὶ καλοῦνται «κρίσεις ἢ δόξαι»· λ. χ. ἡ φιλαργυρία «ὑπόληψις ἐστὶν τοῦ τὸ ἀργύριον καλὸν εἶναι» ὁ δὲ φόβος, ὑπόληψις ἐπικειμένου κακοῦ. Τὰ πάθη εἶναι ἁμαρτήματα («πᾶν μὲν γὰρ πάθος ἁμαρτία ἐστὶ, καὶ πᾶς ὁ λυπούμενος ἢ φοβούμενος ἢ ἐπιθυμῶν ἁμαρτάνει») ἐνοχλήσεις τῆς περὶ τὴν ψυχὴν ὑγείας, ἁρρώσθηματά τῆς ψυχῆς. Δέον ἐπομένως νὰ αἴρωνται, οὐχὶ νὰ μετριάζωνται, διότι τὸ κακὸν καὶ μετριάζόμενον, εἶναι πάντοτε κακόν· καὶ ὅπως ἡ ὕφεις τοῦ νοσήματος δὲν εἶναι ὑγεία, οὕτω καὶ τοῦ πάθους ἡ ὕφεις δὲ ὑπονοεῖ τὴν τελείαν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ὁρμῆς τῆς παρὰ φύσιν. Οἱ Στωικοὶ (λέγει ὁ Zeller) καίπερ ἐγκρίνοντες τὸ σωκρατικὸν δόγμα ὅτι οὐδεὶς ἐκὼν ἁμαρτάνει, ἐπρέσβευον ὅμως ὅτι τὰ πάθη ἐξήρτηντο ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, ἀνέφερον δὲ ταῦτα εἰς ἔλλειψιν ἐγκρατείας. Τὰ πάθη εἶναι ὁρμαὶ παράλογοι, αἴρουνται τὴν ὀρθὴν σχέσιν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, συνελόντι εἰπεῖν, εἶναι ἁμαρτίαι αἵτινες ἐνσκιρροῦμεναι μεταποι-οῦνται εἰς ψυχικὰ ἁρρώσθηματά. Ὁ σοφὸς δέον νὰ ᾔῃ ἀπαθής, τουτέστιν ἀπηλλαγμένος παθῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἀρετὴ, ὑπονοοῦσα τὴν τῶν παθῶν ἀπαλλαγὴν, εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀπάθεια («οἱ μὲν οὖν Στωικοὶ τὴν ἀρετὴν τίθενται ἐν τῇ ἀπαθείᾳ...»). Οἱ Στωικοὶ ἀπαιτοῦντες τὴν ἀπάθειαν, ἐνόουν μόνην τὴν ἀπὸ τῶν παραλόγων ὁρμῶν ἐλευθέρωσιν καὶ οὐχὶ τὴν ἀπόλυτον ἀναλγησίαν καὶ ἀναισθησίαν, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ ἀντίδοξοι. Κατὰ τῆς ἀλογίστου καὶ κακεντρεχοῦς παρανοήσεως τῆς ἀπαθείας ἐξανέστησάν τινες τῶν νουνεχεστέρων Στωικῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Παναίτιος· ὁ σοφὸς, κατ' αὐτοὺς, δέον νὰ ᾔῃ ἀπαθής, ἀλλ' οὐχὶ ἀφιλόνητος, οὐχὶ σκληρὸς καὶ ἄτεγκτος· «οὐ δεῖ γάρ με εἶναι ἀπαθῆ ὡς ἀνδριάντα» ἔλεγε καὶ ὁ Ἐπίκτητος. Καὶ εἶναι μὲν

ἀναμφισβήτητον ὅτι πρῶτος ὁ Πλάτων ὑπετύπωσεν ἀορίστως τὰ τέσσαρα κύρια πάθη, γράψας ἐν τῷ Φαίδρῳ «ἢ τοῦ ὡς ἀληθῶς φιλοσόφου ψυχὴ οὕτως ἀπέχεται τῶν ἡδονῶν τε καὶ ἐπιθυμιῶν καὶ λυπῶν καὶ φόβων καθ' ὅσον δυνατόν». ἀλλ' ἡ στωικὴ παθολογία, καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἔλκει τὴν γένεσιν ἐκ τοῦ Πλάτωνος, εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν πρωτότυπος. Ἄν ἐσώζοντο τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν, θὰ ἐγινώσκομεν πλείονα καὶ θετικώτερα περὶ τῶν καθ' ἕκαστα παθῶν, καὶ μάλιστα τῆς ἡδονῆς, ἥτις ἐγένετο ὑποκείμενον παντοίων ἀμφισβητήσεων. Μικρὸν ἔμπροσθεν ἐγένετο λόγος περὶ τῆς συστάσεως καὶ οἰκείωσης τῶν ζώων· λέγοντες σύστασιν ἐνόουν οἱ Στωικοὶ τὴν ἐπὶ στοργῇ καὶ ἀντιλήψει συνάρμοσιν καὶ φιλίωσιν· ἐκ τῆς συστάσεως ταύτης τοῦ ζώου προῆλθεν ἡ οἰκείωσις αὐτοῦ πρὸς ἑαυτὸ, ἥτις ἔχει ἐναντίως πρὸς τὴν ἀλλοτριώσιν. Ἐλεγον δὲ τὰ οἰκεῖα καὶ οὐχὶ τὰ ἡδέα, ὡς ἔλεγον περὶ τῶν ἐναντίων τὰ βλάπτοντα καὶ οὐχὶ τὰ λυποῦντα, διότι ἀπεδοκίμαζον τὴν δόξαν, καθ' ἣν πρὸς ἡδονὴν γίνεται εἰς τὰ ζῶα ἡ πρώτη ὁρμή. Ἄν ὑπάρχει ἡδονή, αὕτη εἶναι ἐπιγένημα, τουτέστιν ἐπακολούθημα ἥτοι ἐπόμενον ἀναγκαῖον «ὅταν ἡ φύσις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν, ἐπιζητήσασα τὰ ἐναρμόζοντα εἰς τὴν σύστασιν, ἀπολάβῃ»· εἶναι λοιπὸν ψεῦδος «ὃ λέγουσί τινες, ὅτι πρὸς ἡδονὴν γίγνεται τὴν πρώτην ὁρμὴν τοῖς ζώοις». Ὁ Ζήνων ἔτασσε τὴν ἡδονὴν, ἴσως δὲ καὶ τὰ ἄλλα πάθη, εἰς τὰ ἀδιάφορα, λόγῳ ὅτι τὰ πάθη διαφέρουσι τῶν κακιῶν, τῶν φυομένων ἐκ τῆς ἀμαθίας· μόνον ἡ κακία εἶναι κακὸν, τὸ δὲ πάθος εἶναι μᾶλλον εἰπεῖν ἐπιγένημα. Ἀπ' ἐναντίας, ὁ Κλεάνθης, ὁ ἀμειλικτότατος τῆς ἡδονῆς κατήγορος, ἐκήρυττε μὲν «ἡδονὴν μήτε κατὰ φύσιν εἶναι μήτε ἀξίαν ἔχειν ἐν τῷ βίῳ» ἀλλ' ὁμως δὲν ἐτόλμησε νὰ καταλέξῃ αὐτὴν εἰς τὰ κακά. Οἱ Περιπατητικοὶ ἐδόξαζον ὅτι πάθη τινὰ εἶναι ὠφέλιμα καὶ ἀναγκαῖα· τοῦναντίον, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ὠφέλιμον εἶναι μόνον τὸ ἡθικῶς ἀγαθόν· τὸ λέγειν δὲ ὅτι πάθος τι ὠφελεῖ εἶναι τυχὸν καὶ τὸ λέγειν ὅτι ἡ ἀρετὴ προκόπτει διὰ τῶν ἀμαρτημάτων. Ἀλλ' ὑπάρχουσιν ὅπωςδὴποτε αἰσθήματά τινα κανονικὰ καὶ κατὰ φύσιν, ἅτινα δὲν ἡδύναντο οἱ Στωικοὶ νὰ ὑπαγάγῃ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν παθῶν. Οὕτως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ πάθη, τὰς παραλόγους δηλαδὴ ὁρμάς, κατέστησαν τὰς εὐπαθείας, ἡγουν τὰ εὐλογα ἐκεῖνα αἰσθήματα, τὰ ἐξ ἀνάγκης συνημμένα μέχρι τινὸς πρὸς τὴν ὀρθὴν τοῦ βίου θεωρίαν καὶ τὴν κατὰ λόγον περιφοράν. Ἀποδέχονται δὲ οἱ Στωικοὶ τρεῖς μόνον κεφαλαιώδεις εὐπαθείας, τὴν

βούλησιν (έναντίαν τῇ ἐπιθυμίᾳ) τὴν εὐλάβειαν (έναντίαν τῷ φόβῳ) καὶ τὴν χαρὰν (έναντίαν τῇ ἡδονῇ). Ἀντιστρόφως πρὸς τὸν ὅρισμὸν τῶν παθῶν, ἡ βούλησις ὀρίζεται «εὐλογος ὄρεξις», ἡ εὐλάβεια «εὐλογος ἔκκλισις» καὶ ἡ χαρὰ «εὐλογος ἔπαρσις». Εἰς τὴν βούλησιν παρακολουθοῦσιν εὖνοια, εὐμένεια, ἀσπασμὸς, ἀγάπησις (φιλάνθρωπία). Ὡς ἡ ἐπιθυμία εἶναι έναντία εἰς τὴν βούλησιν, οὕτω καὶ ὁ φόβος εἰς τὴν εὐλάβειαν, ἥτις δηλοῖ τὴν πρόνοιαν ἐν τῇ ἡθικῇ έννοίᾳ καὶ τὴν φυλακτικὴν περίσκεψιν. Διήρουν δὲ οἱ Στωικοὶ τὴν εὐλάβειαν εἰς δύο εἴδη, αἰδῶ καὶ ἀγνείαν· παρὰ πολλοῖς τῶν ἀρχαίων τὸ «αἰσχύνεσθαι» καὶ τὸ «αἰδεῖσθαι» ἦσαν ταυτόσημα· ἀπ' έναντίας, οἱ Στωικοὶ ἐποιοῦντο τούτων διαστολὴν, τὴν μὲν αἰσχύνην καταλέγοντες εἰς τὰ πάθη, τὴν δὲ αἰδῶ εἰς τὰς εὐπαθείας. Καὶ ἡ χαρὰ ὡς «εὐλογος ἔπαρσις» ὡς ψυχικὴ ἡδονὴ ἀντίκειται τῇ κοινῇ ἡδονῇ, τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ τὴν ἡθικὴν καὶ εὐλογον χαρὰν δέν ἤθελον οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς νὰ δηλώσωσι διὰ τῆς ἡδονῆς, εἰς ἣν ἐκορυφοῦτο ἡ ἀντίθεσις αὐτῶν πρὸς τὴν ἐπικούρειον φιλοσοφίαν. Τῆς χαρᾶς δὲ τὰ εἴδη εἶναι ἡ τέρψις, ἡ εὐφροσύνη καὶ ἡ εὐθυμία. Ὅπως αἱ παρὰ φύσιν κινήσεις, τὰ πάθη, οὕτω καὶ αἱ κανονικαὶ ψυχικαὶ κινήσεις, αἱ εὐπάθειαι, διηροῦντο εἰς πολλὰ καὶ διάφορα εἴδη σημειωτέον δὲ ἐπὶ πᾶσιν ὅτι αἱ εὐπάθειαι ἐνεκαίνισθησαν ἰδίως ὅπως κολασθῇ ἐπὶ τὸ ἐπεικέστερον ἢ ἀπόλυτος περὶ τῶν παθῶν θεωρία, ἀποτριβομένης ὅπως οὖν διὰ τινος ἀντιστηκώματος τῆς καθόλου καὶ ὑπὲρ τὸ δέον τραχείας ἐπιφάσεως.

Ἐπακολούθημα τῆς ἀντιθέσεως ἀγαθῶν καὶ κακῶν εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν Στωικῶν διαίρεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς δύο γένη, τὸ τῶν σοφῶν ἥτοι σπουδαίων καὶ τὸ τῶν φαύλων ἥτοι ἀφρόνων. Δυοῖν θάτερον ἢ κακοὶ εἴμεθα ἢ ἀγαθοί; Ἡ ὑποκείμεθα ὅλως εἰς τὰ πάθη ἢ εἴμεθα ἐλεύθεροι τούτων. Ἀγαθὸς εἶναι μόνος ὁ σπουδαῖος, κακὸς καὶ ἐμπαθὴς πᾶς ὁ μὴ σπουδαῖος· ἐντεῦθεν ἡ ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος γενομένη διχοτομία τῶν ἀνθρώπων εἰς σπουδαίους καὶ φαύλους. Ὁ σοφὸς ἥτοι σπουδαῖος, εἶναι ὁ μόνος τέλειος ἄνθρωπος, διότι εὐπορεῖ πασῶν τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων ἀρετῶν, εἶναι δὲ ἔρημος πάσης κακίας. Ὁ σοφὸς εἶναι ἀπαθὴς, διότι εἶναι ἀνέμπτωτος, δηλ. ἐλεύθερος ἀμαρτημάτων· αἰσθάνεται τὸ ἄλγος ἀλλὰ δέν βασανίζεται ὑπ' αὐτοῦ· δύναται νὰ κακωθῇ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ νὰ ἀτιμωθῇ· δέν εἶναι φιλόδοξος, διότι οὐδέν μέλει αὐτῷ ἡ δόξα· οὐδέποτε περιπίπτει εἰς ὀργήν, διότι εἶναι φύσει ἀόργητος· δέν εἶναι φιλοχρήματος, διότι δέν ἔχει δίψαν χρυσίου· δέν εἶναι φίλαρχος, τὸ μὲν

διότι ἐπίσταται ἄριστα «ὥς οὐκ ἔστιν εὖ ἄρξαι μὴ ἀρχθέντα», τὸ δὲ διότι αὐτὸς ἄρχει «εἰ μὴ κατ' ἐνέργειαν, κατὰ διάθεσιν πάντως». Ὁ σπουδαῖος εἶναι ὁ μόνος πλούσιος, ἐλεύθερος, ἐγκρατὴς, κόσμιος καὶ ὁμιλητικὸς, καὶ δὴ καὶ ὁ μόνος ἄριστος ἱατρὸς, διότι ἐπιμελὴς ὦν τῆς ἰδίας φύσεως παρατηρητῆς, εἶναι ὡσαύτως ἐπιστήμων τῶν πρὸς ὑγίειαν συμφερόντων. Μόνος ὁ σπουδαῖος εἶναι ἀγαθὸς οἰκονόμος καὶ χρηματιστής, γινώσκει δηλαδὴ νὰ διέπῃ καλῶς τὰ οἴκῳ συμφέροντα νὰ οἰκονομῇ τὰ ἀναλώματα, καὶ νὰ πορίζηται δεόντως καὶ μετ' ἐμπειρίας χρήματα, «γινώσκων ἀφ' ὧν χρηματιστέον καὶ πότε καὶ πῶς καὶ μέχρι πότε». Δὲν ἔχει συγγνώμην πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντας οὔτε φέρεται ἐπικεικῶς πρὸς τοὺς ἀξίους κολάσεως. Σέβει καὶ τιμᾷ τὸν νόμον, διότι ὁ νόμος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ λόγος ὀρθὸς, προστακτικὸς μὲν ὦν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸς δὲ ὦν οὐ ποιητέον· εἶναι νόμιμος, διότι ἀκολουθεῖ τῷ νόμῳ καὶ πράττει τὰ ὑπὸ τούτου κελευόμενα, καὶ νομικός διότι ἐξηγεῖται ὀρθῶς τὸν νόμον. Ὁ μὲν σπουδαῖος πράττει τὰ πάντα φρονίμως καὶ σοφῶς, ὁ δὲ φαῦλος ἀφρόνως καὶ κακῶς· ἐκεῖνος μὲν οὐδεμιᾶς ὑστερεῖ ἀρετῆς, τοῦναντίον δὲ ὁ φαῦλος εἶναι πάσης ἀρετῆς ἀμέτοχος· δι' ὃ πάντες οἱ ἀγαθοὶ εὐδαιμονοῦσιν εὐδαιμονίαν, οὐδαμῶς διαφέρουσιν τῆς θείας, «κατὰ μηδὲν γὰρ αἰρετωτέραν εἶναι μήτε καλλίω μήτε σεμνοτέραν τὴν τοῦ Διὸς εὐδαιμονίαν τῆς τῶν σοφῶν ἀνδρῶν». Ὁ σπουδαῖος εἶναι μέγας, ἄδρὸς, ὑψηλὸς καὶ ἰσχυρὸς· μέγας, διότι ἀπολαύει πάντων τῶν κατὰ προαίρεσιν· ἄδρὸς, «ὅτι ἠϋξημένος πάντοθεν»· ὑψηλὸς, δὲ, ὅτι «μετείληφε τοῦ ἐπιβάλλοντος ὕψους ἀνδρὶ γενναίῳ καὶ σοφῷ»· καὶ ἰσχυρὸς, ὅτι «τὴν ἐπιβάλλουσαν ἰσχὺν περιπεποιῆται ἀήττητος ὦν καὶ ἀκαταγώνιστος»· ἐπομένως οὔτε ἀναγκάζεται ὑπό τινος οὔτε ἀναγκάζει τινά, οὔτε κωλύεται οὔτε κωλύει, οὔτε βιάζεται ὑπό τινος οὔτ' αὐτὸς βιάζει τινά, οὔτε δεσπόζει οὔτε δεσπάζεται, οὔτε κακοποιεῖ τινά οὔτ' αὐτὸς κακοποιεῖται, οὔτε κακοῖς περιπίπτει οὔτ' ἄλλον ποιεῖ κακοῖς περιπίπτειν, οὔτ' ἐξαπατᾶται οὔτ' ἐξαπατᾷ ἄλλον, οὔτε διαψεύδεται, οὔτε ἀγνοεῖ, οὔτε λανθάνει ἑαυτὸν οὔτε καθόλου ψεῦδος ὑπολαμβάνει· εὐδαίμων δὲ εἶναι μάλιστα καὶ εὐτυχὴς καὶ μακάριος καὶ ὄλβιος καὶ εὐσεβὴς καὶ θεοφιλὴς. Πάντα τὰ ἀγαθὰ εἶναι τῶν σπουδαίων, οἵτινες διατελοῦσι πρὸς ἀλλήλους ἐπιστήθιοι φίλοι. Τὸ πολιτεύεσθαι σοφῶς, τὸ νομοθετεῖν καὶ τὸ παιδεύειν ἀνθρώπους, τὸ συγγράφειν κοινωφελῇ συγγράμματα, τὸ συγκαταβαίνειν καὶ εἰς γάμον καὶ εἰς τεκνογονίαν καὶ ἑαυτῶν χάριν καὶ τῆς πατρίδος, καὶ ὑπομένειν περὶ ταύτης

καὶ πόνους καὶ θάνατον, τὰ πάντα εἶναι οἰκεῖα εἰς τοὺς σπουδαίους. Ἰδιον δὲ τῶν φαύλων εἶναι τό τε δημοκοπεῖν καὶ τὸ σοφιστεύειν καὶ συγγράφειν πονήματα βλαβερά εἰς τοὺς ἐντυγχάνοντας. Μόνος ἐπὶ τέλους ὁ σπουδαῖος εὐτεκνεῖ, εὐγηρεῖ, εὐθανатеῖ, γηράσκων καὶ ἀποθνήσκων κατ' ἀρετὴν· καὶ ὡς λέγει ὁ Ζήνων, εὐκολώτερον εἶναι νὰ καταποντισθῇ εἰς τὸ ὕδωρ ἀσκὸς πλήρης πνεύματος ἢ νὰ πράξῃ τι τῶν ἀβουλήτων ἅκων ὁ σπουδαῖος, «οὗ τὴν ἀνένδοτον καὶ ἀήττητον ψυχὴν ἐνεύρωσεν ὁ ὀρθὸς λόγος δόγμασι παγίοις».

Χωρὶς ἀμφιβολίας ἡ ἐξαίσιος αὕτη εἰκὼν τοῦ σοφοῦ ἀνδρὸς εἶναι ὑπερτέρα ἢ κατ' ἄνθρωπον, εἰκότως δὲ παρατηρεῖ ἐνταῦθα Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεὺς ὅτι ὁ ὑπὸ τῶν Στωικῶν ζητούμενος σοφὸς εἶναι ὃν δυσεύρετον ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀνεύρετον, «ὥσπερ τι παράδοξον ζῶον καὶ παρὰ φύσιν, σπανιώτερον τοῦ μυθολογουμένου Φοίνικος». Ἀλλὰ βεβαίως οἱ Στωικοὶ δὲν ἦσαν τοσοῦτον ἀφελεῖς ὥστε νὰ πιστεύσωσιν εἰς τὴν ἐπὶ γῆς ὑπαρξιν τοιούτου ὀλβίου καὶ πανευδαίμονος καὶ δὴ καὶ ὑπὲρ φύσιν ὄντος αὐτοὶ οἱ τῆς φύσεως ἐνθερμοὶ θαυμασταὶ καὶ λάτρεις. Ἀλλ' ὅμως ἡ ἀπαράμιλλος αὕτη τοῦ σοφοῦ περιγραφὴ εἶναι φυσικὸν ἐπακολούθημα τῶν περὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας στωικῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν ἐρείδεται τὸ ἠθικὸν αὐτῶν οἰκοδόμημα. Καὶ αὐτοὶ οἱ Στωικοὶ οὐδαμῶς ὥκνησαν νὰ καθομολογήσωσιν ὅτι ὁ κατ' ἰδέαν σοφὸς εἶναι ἀνεύρετος· οὔτε ὁ Ζήνων, οὔτε ὁ Κλεάνθης οὔτε ὁ Χρύσιππος ἀπέφηναν ἑαυτοὺς σπουδαίους. Ἀλλὰ μήπως ἀπεδέχοντο τοῦλάχιστον ὅτι τῶν προγενεστέρων τις σοφῶν λόγου χάριν, ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Διογένης ἢ ὁ Ἀντισθένης ἀπεδείχθη αὐτόχρημα σπουδαῖος; Ἐτυχέ ποτε νὰ ἴδῃς τοιοῦτον σοφόν, ἐρωτᾷ ὁ Λικῖνος Ἑρμότιμον τὸν στωικὸν ἐν τῷ φερωνύμῳ τοῦ Ἑρμοτίμου διαλόγῳ τοῦ Λουκιανοῦ;... «Ἐντετύχηκάς τινι στωικῷ τοιούτῳ καὶ στωικῶν τῷ ἄκρῳ, οἶω μήτε λυπεῖσθαι μήθ' ὑφ' ἡδονῆς κατασπᾶσθαι μήτ' ὀργίζεσθαι, φθόνου δὲ κρείττονι καὶ πλούτου καταφρονοῦντι καὶ συνόλως, εὐδαίμονι, ὁποῖον χρὴ τὸν κανόνα εἶναι καὶ γνώμονα τοῦ κατὰ τὴν ἀρετὴν βίου; — «Οὐδένα τοιοῦτον εἶδον» ἀποκρίνεται ὁ Ἑρμότιμος. Καὶ ἐνταῦθα πάλιν διαφαίνεται ὁ πολὺς τῶν Στωικῶν ζῆλος πρὸς ὁμαλισμὸν τῶν ἐν τοῖς δόγμασιν αὐτῶν ἐγκειμένων παραπολὺ τραχέων τόπων. Ὡς ἐπὶ τῆς διαιρέσεως τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν ἔταξαν ἐν τῷ μέσῳ τὰ προηγμένα, ὡς τὰ καθήκοντα διεῖλον εἰς μέσα καὶ τέλεια, ὡς εἰσήγαγον διακρίσεις εἰς τὰ ἁμαρτήματα, ὡς τῶν παθῶν τὴν στυγνότητα ὑπεκέρασαν διὰ τῶν εὐπαθειῶν, παραπλησίως καὶ τὴν ἔκπαγλον τοῦ σπουδαίου

φυσιογνωμίαν ἐφιλοτιμήθησαν νὰ καταστήσωσιν ἐμμελεστέραν πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας ἀξιώσεις, εὐπροσωποτέραν δὲ τοῖς πολλοῖς καὶ ἥττον καταπληκτικὴν, ἐπινοήσαντες μέσον τινὰ ὅρον, τὴν π ρ ο κ ο π ῆ ν. Οὐδεὶς μὲν ὑπάρχει σοφός, ὡς φαντασιοῦνται αὐτὸν οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς· ὑπάρχουσιν ὅμως, κατ' αὐτοὺς, οἱ π ρ ο κ ό π τ ο ν τ ε ς, οἱ ἐπιμελόμενοι δηλαδὴ καὶ προθυμούμενοι ὅπως βαδίζωσι, κατὰ τὰ ἐνόντα, τὴν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν ἄγουσαν, καὶ φιλοτιμούμενοι νὰ ἀνέλθωσιν ἐπὶ τὴν ὑψηλὴν τῶν σπουδαίων περιωπὴν. Ἀλλ' ἀφ' οὗ οὐδεὶς ὑπάρχει σοφός, δὲν αἴρεται ἄρά γε οἴκοθεν ἡ διαστολὴ σπουδαίων καὶ φαύλων; Ἡ Στοὰ ἀνυπέρβλητα μὲν ἀνθρώπων πρότυπα ὑπολαμβάνει μόνον τοὺς σπουδαίους· τούτων δὲ μὴ ὑπαρχόντων, ἀρκεῖται καὶ εἰς τοὺς ἐν προκοπῇ ὄντας. Ἀποδέχεται μάλιστα ὅτι ἐνίοτε ὁ φαῦλος γίνεται ἀπροσδοκῆτως σπουδαῖος, ἀνεπαισθήτως πως κτώμενος τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν, ἐν ᾧ πρὸ μικροῦ ἔτι διέκειτο ἐν ἀφροσύνῃ καὶ κακοδαιμονίᾳ· κατὰ τὸν Ζήνωνα, οὐδὲν βλάπτει ἂν, μετὰ τὴν θεραπείαν τοῦ τραύματος, μένει ἡ οὐλὴ, ἀρκεῖ μόνον ὅτι ἰάθη τὸ τραῦμα. Ἡ «προκοπὴ» ἔχει καὶ κλίμακας, ὧν ἡ ἀνωτάτη ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ προκόπτων θέον νὰ ἀποβάλη πάντα τὰ πάθη καὶ νὰ ἐπιτελῇ τὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα, χωρὶς παρολισθήσεως εἰς τὰ πρόσθεν σφάλματα. Ἀλλ' οἱ Στωικοὶ δὲν ἦσαν πρὸς ἀλλήλους σύμφωνοι περὶ τοῦ ἀναποβλήτου τῆς ἀρετῆς. Κλεάνθης καὶ Χρύσιππος, ἐπόμενοι εἰς τὴν σωκρατικὴν φιλοσοφίαν, ἔλεγον τὴν ἀρετὴν διδακτὴν, καὶ δῆλον ὅτι ἐκ φαύλων γίνονται ἀγαθοὶ ἄνδρες· ἀλλ' ὁ μὲν Χρύσιππος ἰσχυρίζετο ὅτι ἡ ἀρετὴ ἦτο ἀποβλητὴ διὰ μέθην καὶ μελαγχολίαν, καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρῶν τὴν ἀρετὴν ἔξιν τῆς ψυχῆς, ἐνόμιζε μὲν αὐτὴν ὡς καὶ τὴν ἐπιστήμην παραμονιμωτέραν πάσης διαθέσεως, ἀποβλητὴν ὅμως διὰ μεγάλην ὑπὸ νόσου ἢ ἄλλου τινὸς τοιούτου μεταβολὴν τῆς ψυχῆς. Ἀπ' ἐναντίας, ὁ Κλεάνθης ἐδογματίζεν ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀναπόβλητος δηλ. ἀναφαίρετος καὶ ἀνεξάλειπτος ἀπὸ τῆς ψυχῆς, διὰ β ε β α ί ο υ ς κ α τ α λ ή ψ ε ι ς, τουτέστι διὰ τὴν ἀσφαλῆ καὶ μόνιμον κατοχὴν, ὡς ἐν οἰκείᾳ χώρᾳ, κατὰ φυσικὴν τινὰ ἀρμογὴν, ἐμφυομένη εἰς τὴν ψυχὴν. Ταύτην τοῦ Κλεάνθους τὴν δόξαν ἐνεκολπώσατο καὶ ἕτερος μέγας τῆς αἱρέσεως ὁπαδός, ὁ Σενέκας. εἰπὼν· Non didiscitur virtus; contraria enim mala in alieno haerent: ideo expelli et extirpari possunt. Fideliter sedent, quae in locum suum venerunt. Virtus secundum naturam est etc. (οὐκ ἀπομανθάνεται ἡ ἀρετὴ· τὰ γὰρ ἐναντία κακὰ ἐν ἀλλοτρίᾳ προσφύεται χώρα, διὸ καὶ

ἀνασπᾶσαι καὶ ἐκριζῶσαι ἐστὶ· ἐδραιότερα δὲ τὰ ἐν οἰκείῳ τόπῳ καθε-
σθέντα· ἀρετὴ δὲ κατὰ φύσιν ἐστὶ).

Ὁ βίος καθίσταται χρήσιμος, ἐφ' ὅσον διεξάγεται κατὰ λόγον τε καὶ ἀρετὴν· εἰ δὲ μὴ, τίνος ἀγαθοῦ γίνεται πρόξενος ἢ τοῦ βίου ἀχρη-
στία; Αἰρετώτερον τὸ μὴ ὑπάρχειν ἢ τὸ ζῆν ἀχρήστως πρὸς ἑαυτὸν
καὶ πρὸς τὴν κοινωνίαν. Ἐντεῦθεν τῶν Στωικῶν τὸ δόγμα περὶ τῆς
εὐλόγου ἐξαγωγῆς τοῦ βίου ἦτοι τῆς αὐτοχειρίας. Λέγοντες
«εὐλόγον ἐξαγωγήν» νοοῦσι τὸν κατὰ λόγον καὶ οὐχὶ παρὰ λόγον
ἐκούσιον θάνατον. Ἡ αὐτοχειρία εἶναι παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἀποτέλεσμα
τῆς συναισθήσεως τῆς ἰδίας ἀχρηστίας· ἐστηρίζετο δηλαδὴ εἰς τὴν συ-
ναίσθησιν τῆς μηκέτι κατὰ φύσιν διεξαγωγῆς τοῦ βίου ἡγουν τοῦ μη-
κέτι δύνασθαι κατὰ λόγον ζῆν, καὶ ἐπομένως εἰς τὴν συνείδησιν τῆς
ἀχρηστίας τοῦ ἑαυτὸν ἀναιροῦντος. Ἡ «εὐλογος ἐξαγωγή», ἐκ τῶν σπου-
δαίων οὔσα τόπων τῆς στωικῆς ἠθικῆς, παρέσχεν ἀφορμὴν πολλῶν καὶ
ποικίλων λόγων. Ἐν πρώτοις εἶναι ψευδές, ὅτι οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς εἶναι
οἱ πρῶτοι τοῦ ἀπαισίου δόγματος εἰσηγηταί. Αὐτοχειρίαι συνέβησαν ἤδη
ἐν τοῖς παναρχαίοις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἄλλων χωρῶν χρόνοις. Ὁ Ἀ-
χιλλεὺς, ἀκούσας τοῦ Πατρόκλου τὸν θάνατον, παρὰ μικρὸν ἐδέησε νὰ
ἀποκτείνῃ αὐτὸς ἑαυτόν· ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς καὶ ἄλλοις ἔπεσιν ἀναφέ-
ρονται αἱ αὐτοχειρίαι τῆς Ἀντικλείας, τῆς Ἐπικάστης ἢ Ἰοκάστης καὶ
Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου. Ἡ τοῦ Οἰδίποδος μήτηρ, ἡ καλὴ Ἐπικάστη,

ἢ μέγα ἔργον ἔρεξεν αἰδρεῖνσι νόοιο
γημαμένη τῷ υἱεῖ.

βαρέως φέρουσα τὸ ὄνειδος ἀπηγχόνισεν ἑαυτὴν οἰκτρῶς·

ἢ δ' ἔβη εἰς Αἶδαο πολυάρταο κρατεροῖο
ἀψαμένη βρόχον αἰπὺν ἀφ' ὑψηλοῖο μελάθρου
ὦ ἄχει σχομένη.

Ὡς ἡ Ἰοκάστη, ἀπέθανε καὶ ἡ Λήδα ἐκουσίως ἔνεκα τῆς Ἑλένης «βρόχῳ
ἄψασα εὐγενῇ δέρην» ἢ, ὡς αὐτὴ ἡ Ἑλένη λέγει, κατὰ τὸν Εὐριπίδην
«ἀγχόνιον βρόχον δι' ἐμέ κατεδήσατο». Ἡ Σθενέβοια, ἡ παρ' Ὀμήρῳ
Ἄντεια καλουμένη, ἥτις ἠράσθη μὲν τοῦ Βελλεροφόντου ἀλλὰ δὲν ἀν-
τηράσθη ὑπὸ τούτου, «κωνεῖω διεχρήσατο». «Πολλαὶ δὲ τὴν Σθενέβοιαν
μιμησάμεναι γενναῖαι γενναίων ἀνδρῶν ἄλοχοι πιοῦσαι κώνειον, ἐτε-
λεύτησαν, αἰσχυνθεῖσαι τοὺς Βελλεροφόντας». Ἡ Φαῖδρα ἀποκτείνει ἑαυτὴν

ἐπαισχυνομένη τὸν πρὸς τὸν Ἰππόλυτον ἔρωτα, ἡ δὲ Ἡριγόνη ἔνεκεν ἄλγους διὰ τὴν ἀθώωσιν τοῦ Ὀρέστου· ἡ Δηιάνειρα ἀναιρεῖ ἐαυτὴν ἐκ μετανοίας, ἡ δὲ τοῦ Κρέοντος γαμετὴ, Εὐρυδίκη, ἐν τῇ «Ἀντιγόνῃ» τοῦ Σοφοκλέους ἀποθνήσκει ἐκουσίως ὑπὸ ὀδύνης διὰ τὰ δεινὰ ὅσα ἡ παραφορὰ τοῦ συζύγου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς ἐπήνεγκαν εἰς τὸν ἴδιον οἶκον· διότι κατ' ἐπιταγὴν μὲν τοῦ Κρέοντος ἐθανατώθη ἡ Ἀντιγόνη, ταύτης δὲ ἔνεκα ἀπέσφαξεν ἐαυτὸν ὁ τῆς Ἀντιγόνης μνηστήρ, Αἴμων. Ὁ Μενοικεὺς ἐν ταῖς «Φοινίσσαις» καὶ ἡ Μακαρία ἐν τοῖς «Ἡρακλείδαις» τοῦ Εὐριπίδου γίνονται αὐτόχειρες, ἐν τοῖς ἐπιγράμμασι δὲ τῆς ἑλληνικῆς ἀνθολογίας ὑμνοῦνται κορίνθια καὶ μιλήσια γυναῖκες, κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς γενεθλίου πόλεως ἀπαλλαγεῖσαι τῆς δουλείας δι' ἐκουσίου θανάτου. Ἡ θυσία τῆς ἰδίας ζωῆς ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος καὶ τῶν συγγενῶν ἐθεωρεῖτο ἔργον μάλα θεάρεστον. Ὁ Αἴας λέγει παρὰ Σοφοκλεῖ «ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ χρή».

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἡ αὐτοχειρία ἐνομιζέτο δεινὸν ἀδίκημα κατὰ τῆς πόλεως καὶ ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς δεξιᾶς τοῦ αὐτόχειρος («ἐάν τις ἐαυτὸν διαχρήσῃται, τὴν χεῖρα τὴν τοῦτο πράξασαν χωρὶς τοῦ σώματος θάπτομεν») καὶ δι' ἐπονειδίστου ταφῆς. Ἐν Θήβαις οἱ ἐαυτοὺς ἀναιροῦντες, οὐδεμιᾶς μετεῖχον τιμῆς, ἢ, κατ' ἄλλους, τὸ πτώμα τοῦ αὐτόχειρος ἐκαίετο χωρὶς τῆς συνήθους τελετῆς. Καὶ ἐν Σπάρτῃ τὰ αὐτὰ ἐπεκράτουν ἔθιμα· διότι ὁ Ἀριστόδημος, ὁ ἐν τῇ μάχῃ τῶν Πλαταιῶν ὑπὲρ πάντας ἀριστεύσας, ἐξ ἰδίας δὲ βουλήσεως ἥρωικοῦ τυχῶν θανάτου, οὐδεμιᾶς κατὰ τὸν Ἡρόδοτον ἡξιώθη δημοσίας ταφῆς, («Ἀριστόδημος, ὃς ἐκ Θερμοπυλέων μούνος τῶν τριηκοσίων σωθεὶς, εἶχε ὄνειδος καὶ ἀτιμίην. . . . Ἀριστόδημον βουλόμενον φανερώς ἀποθανεῖν ἐκ τῆς παρεούσης οἱ αἰτίας, λυσσῶντά τε καὶ ἐκλιπόντα τὴν τάξιν ἔργα ἀποδέξασθαι μεγάλα. . . . Ἀλλὰ πάντες, πλὴν Ἀριστοδήμου, τῶν ἀποθανόντων ἐν ταύτῃ τῇ μάχῃ, τίμιοι ἐγένοντο. Ἀριστόδημος δὲ βουλόμενος ἀποθανεῖν διὰ τὴν προειρημένην αἰτίην, οὐκ ἐτιμήθη»). Ἐν Κύπρῳ ὑπῆρχε νόμος Δημονάσεως, τῆς πολιτικῆς καὶ νομοθετικῆς γυναικὸς, καθ' ὃν ὁ ἐαυτὸν ἀποκτείνων ἐρρίπτετο ἄταφος· ἦτο δὲ ἡ ἀταφία φοβερὰ ποινὴ, διότι, κατὰ τὴν δημῶδη πίστιν, ἡ ψυχὴ τοῦ τελευτήσαντος οὐδεμιᾶς ἀπέλαυεν ἀνέσεως ἐφ' ὅσον τὸ σῶμα ἐστερεῖτο ταφῆς. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται ὅτι ἐκ τινος αἰτίας ἀδήλου, δεινὸν καὶ ἀλλόκοτον πάθος κατέσχε τὰς Μιλησίων παρθένους. Εἰς πάσας ἐνέπεσεν ἐξαίφνης ἐπιθυμία θανάτου καὶ πρὸς ἀγχόνην ὁρμὴ περιμανῆς, πολλαὶ

δὲ ἀπήγγχοντο λανθάνουσαι. «Καὶ τὸ κακὸν ἐδόκει δαιμόνιον εἶναι καὶ κρεῖττον ἀνθρωπίνης βοηθείας, ἄχρῖς οὖ, γνώμη νοῦν ἔχοντος ἀνδρὸς, ἐγράφη προβούλευμα, τὰς ἀπαγχομένας γυμνάς ἐκκομίζεσθαι διὰ τῆς ἀγορᾶς· καὶ τοῦτο κυρωθὲν οὐ μόνον ἐπέσχεν ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἔπαυσε θανατώσας τὰς παρθένους». Ἐν Κέῳ ἔδει νὰ ἀναφέρονται εἰς τὰς ἀρχὰς οἱ λόγοι, ὧν ἕνεκα ὁ δεῖνα καὶ δεῖνα προηρεῖτο ἀντὶ τοῦ αὐτομάτου τὸν βίαιον θάνατον· ἐν τῇ αὐτῇ δὲ νήσῳ εἴθιστο οἱ πάνυ γεγηρακότες, συνερχόμενοι ὡς ἐπὶ ξένια ἢ ἐπὶ τινα ἐορταστικὴν θυσίαν καὶ στεφανούμενοι, νὰ πίνωσι κώνειον «ὅταν ἑαυτοῖς συνειδῶσιν ὅτι πρὸς τὰ ἔργα τὰ τῇ πατρίδι λυσιτελοῦντα ἄχρηστοί εἰσιν». Ἐν Μασσαλίᾳ αὐταὶ αἱ ἀρχαὶ προσέφερον τὸ δηλητήριο πρὸς πάντα, εἰς ἐπήκοον τῆς βουλῆς τῶν ἑξακοσίων, αἰτιολογοῦντα τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ νὰ καταλύσῃ τὸν βίον ἐκουσίως. Ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐμνημονεύθησάν τινες τῶν ἐπὶ τῶν παναρχαίων χρόνων αὐτοχειριῶν. Σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, τὸ κακὸν αὐξάνεται. Αἱ θυγατέρες τοῦ Λυκάμβου ἀποκτείνουσιν ἑαυτὰς ἕνεκα τῶν ἰάμβων τοῦ Ἀρχιλόχου, Σιμωνίδης δὲ ὁ ἐξ Ἀμοργοῦ ἱαμβοποιὸς ἐκήρυξεν ὅτι ἡ ἀγχόνη εἶναι εἰς πολλοὺς εὐπρόσδεκτος πόρος τῆς τοῦ βίου ἀπαλλαγῆς. Περιττὸν νὰ ἀπαριθμήσωμεν τὰς ὕστερον γενομένας ἢ μυθολογουμένας πολλὰς αὐτοχειρίας. Ἀλλὰ κατὰ μικρὸν οἱ περὶ τῆς αὐτοκτονίας θεσμοὶ περιῆλθον εἰς ἀχρηστίαν, διότι πολλοὶ αὐτόχειρες ἐτάφησαν πανηγυρικῶς, εἰς τιμὴν δὲ τούτων ἰδρύθησαν μνημεῖα, ἐκνικησάσης τῆς γνώμης ὅτι τὸ ἀναιρεῖν ἑαυτὸν εἶναι πράξις οὐ μόνον ἐπιτετραμμένη ἀλλὰ καὶ ἔντιμος, ὅταν εὐλογοὶ αἰτίαι καταναγκάζωσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν τοῦ ἰδίου βίου καταστροφὴν. Περὶ τοῦ Δημόνακτος, ὅστις ἀπῆλθε τοῦ βίου ἐξ ἀσιτίας, ἱστορεῖ ὁ Λουκιανὸς ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἔθαψαν αὐτὸν δημοσίᾳ μεγαλοπρεπῶς καὶ ἐπὶ πολὺ ἐπένθησαν, καὶ τὸν θᾶκον τὸν λίθινον, ἐφ' οὗ συνείθιζε νὰ ἀναπαύηται, προσεκύνουν καὶ ἐστεφάνουν εἰς τιμὴν τοῦ ἀνδρὸς, ἡγούμενοι «ἱερὸν εἶναι καὶ τὸν λίθον, ἐφ' ὃν ἐκαθέζετο». Καὶ περὶ τοῦ Καλάνου ἢ Καλανοῦ, τοῦ περιφήμου Ἰνδοῦ φιλοσόφου, τοῦ πάνυ τιμηθέντος ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, ἱστορεῖται, ὅτι, εἴτε ἐκ κενοδοξίας εἴτε ἐξ εὐψυχίας, παράδοξον ἐποιήσατο τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν· διότι, ἐνώπιον ἀπείρου πλήθους Μακεδόνων καὶ ἄλλων, «ἐπιστὰς τῇ πυρᾷ καὶ μετὰ ταύτης καταφλεχθεὶς, ἐτελεύτησεν»· ὁ δὲ Ἀλέξανδρος, κατὰ τὸν Διόδωρον τὸν Σικελιώτην, ἔθαψε πολυτελῶς τὸν σοφὸν Βραχμάνα, τὸν ἐνώπιον τοῦ μακεδονικοῦ στρατεύματος μετὰ μεγάλης τελετῆς καὶ χωρὶς τινος

λόγου ἑαυτὸν καταπρήσαντα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος, ὁ τὰ ἐναντιώματα τῶν Στωικῶν σφοδρῶς ἐκάστοτε στηλιτεύων καὶ τὴν «εὐλογον ἐξαγωγήν» διαρρήδην ἐλέγχων ὥς ἐκ τῶν πολλῶν τῆς Στοᾶς ἀνακολουθιῶν, μετὰ θαυμασμοῦ μνημονεύει τοῦ Δημοσθένους τὴν φαρμακοποσίαν· «ἀγαστὴ μὲν ἡ πικρασκευὴ τοῦ φαρμάκου καὶ ἡ τήρησις, ἀγαστὴ δὲ ἡ χρῆσις, ὅτι τοῦ θεοῦ μὴ παρασχόντος αὐτῷ τὴν ἀσυλίαν, ὥς περ ἐπὶ μείζονα βωμὸν καταφυγὼν, ἐκ τῶν ὅπλων καὶ δορυφόρων λαβὼν ἑαυτὸν ὥχετο, τῆς Ἀντιπάτρου καταγελάσας ὠμότητος»!

Βεβαίως οἱ πλείστοι τῶν προγενεστέρων φιλοσόφων πλὴν τοῦ Δημοκρίτου καὶ ἄλλων ἀπεκήρυξαν τὴν αὐτοχειρίαν. Ὁ Πυθαγόρας κατέκρινεν αὐτὴν ὡς πρᾶξιν ἐναντίαν τοῦ θείου νόμου, διδάσκων ἅμα ὅτι δέον νὰ μὴ ἀναιρῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ἀλλὰ νὰ περιμένωμεν ἕως ἂν ὁ θεὸς αὐτὸς ἀπολύσῃ ἡμᾶς. Κατὰ τὸν πυθαγορικὸν φιλόσοφον Εὐξίθεον, ὁ ἀπαλλάττων ἑαυτὸν ἐκ τοῦ δεσμοτηρίου τῆς ζωῆς, ὑφίσταται ἐν τῷ Ἄδῃ τὰ πάνδεινα· μόνον ἐν βαθεῖ γήρᾳ καὶ ἐπὶ ἀφορήτου μονώσεως ἔξεστι νὰ ἀποθνήσκῃ τις ἐθελοντῆς, τῇ προηγουμένῃ πρὸς τοὺς θεοὺς συνεννοήσῃ· αἱ ψυχαὶ ἡμῶν εἶναι ἐνδεδεμέναι τῷ σώματι καὶ τῷ δεῦρο βίῳ τιμωρίας χάριν, δέον δὲ νὰ μένωσιν ἐν δεσμοῖς ἕως οὔ εὐδοκήσῃ ὁ θεὸς νὰ λύσῃ αὐτάς. Ὁ Σωκράτης ἔλεγεν ὅτι ὁ λογικὸς ἄνθρωπος εἶναι ζῶον ἀθάνατον ἐν θνητῷ καθειργμένον φρουρίῳ, καὶ ὅτι ὁ πειρώμενος νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς τοῦ σώματος εἰρκτῆς, παραβαίνει τὸν ὑψιστὸν τῶν νόμων, τὸ θέλημα δηλ. τοῦ θεοῦ· «οὐ θεμιτὸν εἶναι τὸ ἑαυτὸν βιάζεσθαι», «οὐ θεμιτὸν εἶναι ἑαυτὸν ἀποκτινύναι»· «ὁ μὲν οὖν ἐν ἀπορρήτοις λεγόμενος περὶ αὐτῶν λόγος, ὡς ἐν τινὶ φρουρᾷ ἐσμέν οἱ ἄνθρωποι καὶ οὐ δεῖ δὴ ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδ' ἀποδιδράσκειν, μέγας τέ τίς μοι φαίνεται καὶ οὐ ῥάδιος διδεῖν· οὐ μὲν τοι ἀλλὰ τόδε γέ μοι δοκεῖ, ὦ Κέβης, εὖ λέγεσθαι, τὸ θεοὺς εἶναι ἡμῶν τοὺς ἐπιμελομένους καὶ ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἐν τῶν κτημάτων τοῖς θεοῖς εἶναι... οὐκοῦν, καὶ σὺ ἂν τῶν σαυτοῦ κτημάτων εἴ τι αὐτὸ ἑαυτὸ ἀποκτινύοι, μὴ σημῆναντός σου ὅτι βούλει αὐτὸ τεθνάναι, χαλεπαίνεις ἂν αὐτῷ, καὶ εἴ τινα ἔχοις τιμωρίαν, τιμωροῖτο ἂν; . . .» Ἴσως τοίνυν οὐκ ἄλογον, μὴ πρότερον αὐτὸν ἀποκτινύναι δεῖν, πρὶν ἀνάγκην τινὰ θεὸς ἐπιπέμψῃ, ὥς περ καὶ τὴν νῦν παροῦσαν ἡμῖν». Ταῦτα λέγονται ἐν τῷ «Φαίδωνι» πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ ἄνθρωποι, κτήματα ὄντες τῶν ἀθανάτων θεῶν, δὲν δικαιοῦνται νὰ καταλύωσιν αὐθαίρετως τὸ ζῆν, χωρὶς τῆς τοῦ θεοῦ συναινέσεως. Πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ «Φαίδωνος» ἀντιφάσκουσι τὰ ἐν

τοῖς «Νόμοις» ὅτι τὰς τῶν κακῶν συνουσίας δέον νὰ ἀποφεύγωμεν ἀνεπιστρεπτὲι, «εἰ δὲ μὴ καλλίῳ θάνατον σκεψάμενος, ἀπαλλάττου τοῦ βίου». Ὁ Πλάτων καθόλου μὲν ἀποφαίνεται κατὰ τῆς αὐτοχειρίας, ὑποδεικνύει ὅμως ἐναργῶς τὰς ἐπὶ μέρους περιστάσεις, καθ' ἃς εἶναι ἐπιτετραμμένη ἡ ἀπόλυσις τοῦ ζῆν· «ὅς ἂν ἑαυτὸν κτείνῃ, τὴν τῆς εἰμαρμένης βίᾳ ἀποστερῶν μοῖραν, μήτε πόλεως ταξάσης δίκη, μήτε περιωδύνῳ ἀφύκτῳ προσπεσούσῃ τύχῃ ἀναγκασθεὶς, μήτε αἰσχύνης τινὸς ἀπόρου καὶ ἀβίου μεταλαχὼν, ἀργία καὶ ἀνανδρίας δειλία ἑαυτὸν δίκην ἄδικον ἐπιθῇ· τούτῳ δὲ τὰ μὲν ἄλλα θεὸς οἶδεν ἃ χρὴ νόμιμα γίνεσθαι περὶ καθαρμούς τε καὶ ταφάς· τάφους δ' εἶναι τοῖς οὕτω φθαρείσι πρῶτον μὲν κατὰ μόνας μηδὲ μεθ' ἐνὸς ξυντρόφου, εἶτα ἐν τοῖς τῶν δώδεκα ὁρίοις μερῶν τῶν ὅσῃ ἀργὰ καὶ ἀνώνυμα θάπτειν ἀκλεεῖς αὐτοὺς, μήτε στήλαις μήτε ὀνόμασι δηλοῦντας τοὺς τάφους». Οὕτως, οἱ ἀναιτίως αὐτοὶ ἑαυτῶν γινόμενοι φονεῖς δέον, κατὰ Πλάτωνα, νὰ θάπτονται ἀφανῶς καὶ ἀκλεῶς ἐν ἀποκέντροις τόποις· ἀλλ' ὁ μέγας φιλόσοφος ἀπαλλάττει πάσης τιμωρίας τοὺς ἔνεκα περιωδύνου τύχης καὶ κακοδαιμονίας μεθισταμένους ἐκ τοῦ ζῆν ἐκουσίως. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις ψέγει τὴν αὐτοχειρίαν ὡς ἐμφαίνουσαν δειλίαν καὶ οὐχὶ εὐψυχίαν, ἀδικοῦσαν δὲ καὶ τὴν πολιτείαν· «τὸ δὲ ἀποθνήσκειν φεύγοντα πενίαν ἢ ἔρωτα ἢ τι λυπηρὸν, οὐκ ἀνδρείου ἀλλὰ μᾶλλον δειλοῦ· μαλακία γὰρ φεύγειν τὰ ἐπίποννα»· καὶ ἀλλαχοῦ «ὁ δὲ δι' ὀργὴν ἑαυτὸν σφάττων ἐκὼν τοῦτο δρᾷ παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ὃ οὐκ ἔῃ ὁ νόμος· ἀδικεῖ ἄρα· ἀλλὰ τίνα; ἢ τὴν πόλιν, αὐτὸν δ' οὔ; ἐκὼν γὰρ πάσχει, ἀδικεῖται δ' οὐθεὶς ἐκὼν· διὸ καὶ ἡ πόλις ζημιοῖ, καὶ τις ἀτιμία πρόσσεστι τῷ ἑαυτὸν διαφθείραντι ὡς τὴν πόλιν ἀδικοῦντι». Ἀλλ' ὅμως ἀναφέρεται ὑπὸ ἀρχαίων συγγραφέων ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ τοὺς αὐτόχειρας ὡς δειλοὺς καὶ ἀδικοπραγεῖς καταγγείλας, διέφθειρεν αὐτὸς ἑαυτὸν, πιὼν δῆθεν κώνειον ἢ πνιγεῖς εἰς τὸν Εὐρίπον, ἐξ ἀπογνοίας ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἄστατα τοῦ Εὐρίπου ῥεύματα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται δῆλον ὅτι οὐχὶ οἱ Στωικοὶ ἐνεκαίνισαν πρῶτοι τὴν αὐτοχειρίαν, ἣν καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων ἀπέφηνε θεμιτὴν ἐπὶ τινων περιστάσεων· γνωστὸν δὲ ὅτι καὶ αἱ σωκρατικαὶ σχολαί, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ τῶν Κυνικῶν, ἐπέτρεπον τὸ καταλύειν ἐκουσίως τὸν βίον ἐπὶ ἐπωδύνου καὶ ἀνιάτου νοσήματος, ἐπὶ χαλεποῦ καὶ στυγεροῦ γήρως ἢ ἔνεκα κόρου τοῦ ἐγκοσμίου βίου. Ὁ K. Geiger, ὁ τῷ 1888 ἐκδοὺς

ἀξιόλογον διατριβὴν «περὶ τῆς αὐτοχειρίας ἐν τῇ κλασικῇ ἀρχαιότητι», ψέγει τὴν Στοᾶν ὡς διὰ συστήματος λελογισμένου ἀποδείξασαν τὴν «εὐλογον ἐξαγωγὴν» ἔργον καθήκοντος καὶ ἀρετῆς. «Ἡ Στωικὴ σχολὴ ἐνεκαίνισε (λέγει) λυπηρὰν πρόοδον ἐν τῇ ἀνελίξει τοῦ τῆς αὐτοχειρίας δόγματος. Οἱ Στωικοὶ ἤθελον τὸν σοφὸν ἐνδομύχως εὐδαίμονα καὶ ἀπηλλαγμένον πάσης ἔξωθεν ταραχῆς· προθυμούμενοι δὲ ὅπως φυλάξωσι παντὶ τρόπῳ τὸν ἀπαράβατον τοῦτον κανόνα, προέβησαν εἰς μείζονα τοῦ δέοντος καταφρόνησιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ζωῆς. Σῶμα καὶ ζωὴν ἐνόμιζον ἀδιάφορα· τὸ μὲν σῶμα παρωμοίαζον πρὸς ἐπαχθὲς φορτίον, ὑφ' οὗ κατεπιέζετο ἡ ψυχὴ, πρὸς ἀπηνέες δεσμοτήριον, οὗ τὴν διέξοδον περιπαθῶς ἐπόθουν· τὸν δὲ βίον παρείκαζον πρὸς συμπόσιον, λέγοντες ὅτι δι' ὅσας αἰτίας λύεται τὸ συμπόσιον, δι' αὐτάς «δεῖ καὶ τὸν βίον λύειν».

Ἦδη ὁ κτίστης τῆς αἰρέσεως κατηρίθμει τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον ἐν τοῖς ἀδιαφόροις, εὐλογον δὲ ὑπελάμβανε τὴν τοῦ βίου ἐξαγωγὴν, ὑποκειμένου λόγου νὰ θυσιάσῃ τις ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἢ νὰ ἀπαλλαγῇ ἐπωδύνων πηρώσεων καὶ ἀνιάτων νοσημάτων. Αὐτὸς ὁ Ζήνων παρέσχε τὸ πρῶτον παράδειγμα ἀνελὼν ἑαυτὸν, ὅποτε ἐν βαθεῖ γήρα, καταπεσὼν καὶ περιρῥήξας τὸν δάκτυλον, ὑπέλαβε τοῦτο ὡς θείαν παραίνεσιν ὅτι δέον νὰ ἐκλίπη τὸν βίον· εἰς τὸ παράδειγμα δὲ τοῦ διδασκάλου, ἠκολούθησε] καὶ ὁ γέρων Κλεάνθης, ἀποκαρτερήσας, δηλ. τελευτήσας ὑπὸ ἀσιτίας. Καὶ αἱ περὶ αὐτοχειρίας δοξασίαι τοῦ Χρυσίππου, ἃς ὁ Πλούταρχος ἡγεῖται ἀντιφασκούσας πρὸς ἀλλήλας, εἶναι ὡς αἱ τῶν δύο προγενεστέρων σχολαρχῶν· «οὐδὲ ὅλως οἶεται δεῖν Χρύσιππος οὔτε μονὴν ἐν τῷ βίῳ τοῖς ἀγαθοῖς, οὔτ' ἐξαγωγὴν τοῖς κακοῖς παραμετρεῖν, ἀλλὰ τοῖς μέσοις κατὰ φύσιν· διὸ καὶ τοῖς εὐδαιμονοῦσι γίνεται ποτε καθῆκον ἐξάγειν ἑαυτοὺς, καὶ μένειν αὖθις ἐν τῷ ζῆν τοῖς κακοδαιμονοῦσιν»· οὐδὲν ἦιτον ὁ Χρύσιππος ἀποφαίνεται ὅτι, ὅσάκις ἡ διεξαγωγὴ τοῦ κατὰ λόγον βίου ἀποβαίνει ἀδύνατος, δέον νὰ καταφεύγῃ τις εἰς τὸν βρόχον, τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀντισθέους ὑποδειχθέντα». Κατὰ γενικὸν κανόνα εἶναι ἀναμφίλεκτον τὸ ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ γεγραμμένον ὅτι «ἀνὴρ οὐδεὶς μεγαλόψυχος οὔτ' ἐπὶ λύπαις, οὔτ' ἐπὶ τοῖς ἄλλοις, ὅσα λύπης ἰσχυρότερα, θανάτῳ περιέπεσεν· ὅ τε γὰρ τόνος τῆς ψυχῆς αὐτοῖς ἰσχυρὸς ἐστὶ, τά τε παθήματα μικρά». Εἶναι ὅμως ἀξιοθαύμαστος καὶ ἡ μεγαλοψυχία τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους, οἵτινες, ἅμα συνειδότες ὅτι δὲν ἦσαν πλέον φύσει ἱκανοὶ νὰ ἐπιτελέσωσι τὴν κατὰ λόγον ἐντολὴν αὐτῶν, προέκριναν μᾶλλον νὰ ἀποθάνωσιν ἐλλόγως ἢ νὰ ζῶσιν ἀχρήστως χάριν

αὐτῆς καὶ μόνης τῆς ζωῆς. Ἡ Στοὰ, ὡς εἵπομεν, οὐδαμῶς ἐπηγγείλατο τὴν αὐτοχειρίαν, ἀλλ' ἀπλῶς ἠξίωσε καὶ ἐδικαίωσε τὴν εὐλογον ἐξαγωγήν, ὅσakis ὁ βίος καθίσταται ὅλως ἄχρηστος πρὸς τὴν κατὰ λόγον ἐνέργειαν. Ὁ τοῦ πλατωνικοῦ «Φαίδωνος» ἐρμηνευτῆς Ὀλυμπιόδωρος μνημονεύει πέντε περιπτώσεις, ἐφ' ὧν ἐπιτρέπεται, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, ἡ εὐλογος ἐξαγωγή· 1) τὴν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἢ τῶν φίλων θυσίαν· 2) τὸν ἐξαναγκασμὸν εἰς ἀθέμιτον πράξιν· 3) τὴν ἐσχάτην ἐνδειαν· 4) τὴν μακρὰν καὶ δυσίατον νόσον· καὶ 5) τὴν διανοητικὴν ἀσθένειαν. Βεβαίως πᾶσαι αὗται αἱ περιπτώσεις ἀνάγονται καὶ εἰς πράγματα, τασσόμενα ὑπὸ τῶν Στωικῶν ἐν τοῖς ἀδιαφόροις· ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη, πρόκειται, κατὰ τὴν Στοάν, οὐχὶ περὶ πραγματικοῦ τινος ἀγαθοῦ ἀλλὰ περὶ αἵρέσεως τοῦ ἐτέρου δύο πραγμάτων ἠθικῶς ἀδιαφόρων· ὁ βίος καὶ ὁ θάνατος εἶναι ἀδιάφορα, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὑφίστανται οἱ οὐσιώδεις ὅροι τοῦ κατὰ φύσιν ζῆν, ὁ βίος εἶναι πάντοτε προκριτότερος τοῦ θανάτου. Ὅτε δὲ ἡ στωικὴ φιλοσοφία, οὐδαμῶς ἀρκεσθεῖσα εἰς τὴν ἀψίκορον καὶ μικρόψυχον Ἑλλάδα, ἐγκατέστη μεστὴ σθένους παρὰ τὰς ὀχθὰς τοῦ Θύμβριδος, ὅποσα καὶ ἡλίκα ἄθλα ἀστικῆς καὶ πολιτικῆς μεγαλοψυχίας κατώρθωσεν αὐτόθι νὰ τελέσῃ, ἐπίκουρον ἔχουσα τὸ ἀγέρωχον καὶ ἀστεμφές τῶν Ῥωμαίων ἦθος! Ἀλλ' ἡ μανία τῆς αὐτοχειρίας, παρεκκλίνας τότε ἀπὸ τῶν κανόνων τῆς ἀρχαίας Στοᾶς προέβη εἰς τοσοῦτον ὑπερβολῆς ὥστε, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Σενέκα, τὸ «ἔξεστιν ἀποθανεῖν τῷ μὴ ἀρεσκομένῳ ζῆν» (*mori licet cui vivere non placet*) ἐγένετο τῆς ὅλης Ῥωμαϊκῆς κοινωνίας τὸ σύνθημα. Ἡ αὐτοχειρία ἀπεδείχθη ὁ ἀληθὴς Ῥωμαϊκὸς θάνατος, *high Roman fashion* κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Shakespeare. Ἀνυπέρβλητον πρότυπον θαυμαστῆς τοῦ βίου καταστροφῆς εἶναι Κάτων ὁ Ὑτικαῖος, ὁ κατὰ μὲν τὸν ἐπιγραμματοποιὸν Φλῶρον, ἰσοφαρίσας πρὸς τριακοσίους Σωκράτας, κατὰ δὲ τὸν Rousseau, ἀποδειχθεὶς *le plus grand des hommes*. Τὸ πάθημα τοῦ Κάτωνος, ἀναιροῦντος ἑαυτὸν διὰ τὴν ἀντίρρουν τῆς δημοκρατίας, εἶναι βεβαίως ἐξαίσιον· παράδοξον ὅμως φαίνεται τὸ ἱστορούμενον ὅτι ὁ ἐπιφανὴς ἀντίπαλος τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ἀπέκτεινεν ἑαυτὸν μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ πλατωνικοῦ Φαίδωνος, ἐνθα, ὡς εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, κατακρίνεται ἡ αὐτοχειρία ὡς κακούργημα κατὰ τῆς πόλεως. Ἄν ὁ νεώτερος Κάτων ἴσα ἡδύνατο πρὸς τριακοσίους Σωκράτας, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς Φλῶρος, εἶναι λίαν ἀπορούμενον, ἄλλως τε καὶ διότι, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ τῆς

Φαιναρέτης, οὐδείς ἀνέλαμψε δεύτερος Σωκράτης, οὐκ ὀλίγοι ὁμῶς ὑπῆρξαν οἱ πρὸς τὴν ἀρετὴν τοῦ Κάτωνος ἐφάμιλλοι. Ἀλλὰ τὸ θεσπέσιον παράδειγμα τοῦ μεγάλου Ὑτικάου δὲν ἐφάνη τοῖς πᾶσι σφόδρα ἀξιόμιμητον· τοῦλάχιστον ὁ περιώνυμος γάλλος δραματουργὸς Crebillon κρίνει αὐτὸ ἥκιστα ζηλωτόν·

l'exemple de Caton serait honteux à suivre·

plus le malheur est grand, plus il est grand de vivre.

Ἡ αὐτοχειρία ἦτο τὸ πάλαι, πολλῶ δὲ μεῖζον εἶναι ἐν τοῖς χρόνοις τοῖς καθ' ἡμᾶς ἐκ τῶν δεινοτάτων καὶ τὰ μάλιστα ἀξιοθρηνητῶν συμπτωμάτων τῆς ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος. Ἄν παρ' Ἑβραίοις ἀπέκτειναν ἑαυτοὺς Σαοὺλ, ὁ πρῶτος τοῦ Ἰσραὴλ βασιλεὺς, ὁ Σαμψὼν, εἷς τῶν Κριτῶν, ὁ ἐκ τῶν Μακκαβαίων Ἑλεάζαρ, Ῥαζὶς ὁ ἐκ τῶν Πρεσβυτέρων καὶ ἄλλοι, εἶναι ἄρά γε ἡ Στοὰ ὑπαίτιος τούτων; Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκουσίως τὸν βίον μεταλλαζάντων ἐπὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων, πρὸ τῆς συστάσεως καὶ μετὰ τὴν σύστασιν τῆς στωικῆς αἵρέσεως, εἶναι μέγας καὶ πολὺς. Σέσωστρις, ὁ περιβόητος τῆς Αἰγύπτου βασιλεὺς, ὁ Σαρδανάπαλος, ὁ Λυκοῦργος, ἡ Διδῶ, ἡ Σαπφῶ, ὁ Χαρώνδας, ὁ Ἀριστόδημος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Κλεόμβροτος, Ἀρίσταρχος ὁ ἐκ Κυζίκου, ἡ Κλεοπάτρα, ἡ Λουκρητία, ὁ ἐν Πάφῳ τῆς Κύπρου βασιλεὺς Νικοκλῆς, ὁ Ἀννίβας, ὁ Ἀσδρούβας, ὁ βασιλεὺς τῆς Συρίας Ἀντίοχος, ὁ βασιλεὺς τοῦ Πόντου Μιθριδάτης, ὁ βασιλεὺς τῆς Κύπρου Πτολεμαῖος, ὁ ποιητὴς Λουκρήτιος, ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Κλειτόμαχος, ἀμφότεροι ἀκαδημαῖκοι φιλόσοφοι, πάμπολλοι Ῥωμαῖοι καὶ Ῥωμαῖαι ἀπὸ τοῦ Κάτωνος τοῦ Ὑτικάου (46 π. Χ.) μέχρι Σερβίου τοῦ γραμματικοῦ καὶ σχολιαστοῦ τοῦ Οὐεργιλίου (400 μ. Χ.), καὶ τοσοῦτοι ἄλλοι, ὧν ἐπιλείπει ἡμᾶς ὁ χρόνος ἀναγράφοντας τὰ ὀνόματα, κατέστρεψαν ἄρά γε πάντες τὸν βίον χαριζόμενοι ἐκ τοῦ προτέρου ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων, εἰς τὴν «εὐλόγον ἐξαγωγήν» τῆς Στοᾶς; Βεβαίως τὸ παράγγελμα τοῦ στωικοῦ Μουσωνίου «ἄρπαζε τὸ καλῶς ἀποθνήσκειν, μὴ μετὰ μικρόν, τὸ μὲν ἀποθνήσκειν σοι παρῇ, τὸ δὲ καλῶς μηκέτι ἐξῇ» δὲν εἶναι ἐγκώμιον τῆς κοινῆς αὐτοχειρίας, ἀλλὰ σκοπουμένων τῶν χρόνων, ἀνδρικὸν παράγγελμα, ὅπερ ἔνιοι τῶν μεγαλοφρόνων Ῥωμαίων Στωικῶν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος ἐπεσφράγισαν, ἀμυνόμενοι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἐκ τῶν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ἀρχαιοτέρων πατέρων τινὲς φαίνονται ἐπικροτοῦντες ὅπως οὖν εἰς τὸ περὶ εὐλόγου

ἐξαγωγῆς στωικὸν δόγμα· οὕτως, ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος ἐγκωμιάζει σφόδρα τὴν Ἀγίαν Πελαγίαν, πνιγομένην ἐκουσίως ἵνα μὴ περιάψῃ εἰς ἑαυτὴν τὸ ὄνειδος, ὅπερ ὑπέστη ἡ δυστυχὴς Λουκρητία. Τὸ ὑπὸ τοῦ ἁγγλοῦ νομομαθοῦς Wynn Westcott λεγόμενον (Suicide, London 1885) ὅτι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ αὐτοχειρία ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τιμιωτέρας φύσεως ἢ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἔχει ὀρθόττητα. Περιττὸν τὸ λέγειν ὅτι

Quand on a tout perdu, quand on n'a plus d'espoir,
la vie est un opprobre et la mort un devoir.

Σήμερον ἡ αὐτοχειρία δὲν εἶναι πλέον «εὐλόγος ἐξαγωγή» ἀλλὰ φοβερὸν κοινωνικὸν νόσημα, προῖον καχεκτούσης κοινωνικῆς καταστάσεως· διότι ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος αἱ αὐτοκτονίαι ἐπολλαπλασιάσθησαν ταχύτερον ἢ ὅσον ὁ πληθυσμὸς τῶν κρατῶν καὶ δὴ καὶ ἐν μείζονι αὐξήσει ἢ ἐν ὅσῃ οἱ καθόλου καὶ κατὰ μέσον ὅρον θάνατοι. Ἐν μόνῃ τῇ Ἀγγλίᾳ συνέβησαν ἀπὸ τοῦ 1853 μέχρι τοῦ 1885 πεντηκοντακισχίλια ὡς ἔγγιστα αὐτοχειρίαι· ἀσυγκρίτως δὲ τῷ λόγῳ πλείονες ἐν Γερμανίᾳ καὶ μάλιστα ἐν τῇ σφόδρα πεπολιτισμένη καὶ ἐξημερωμένη Σαξονίᾳ — ὅπερ ἀναιρεῖ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Chateaubriand ὅτι αἱ αὐτοχειρίαι εἶναι συνήθεις παρὰ τοῖς διεφθαρμένοις λαοῖς (les suicides sont toujours communs chez les peuples corrompus). Καὶ οἱ μὲν Στωικοὶ ἔλεγον τοῦλάχιστον ὅτι τὸ «ἐξάγειν ἑαυτὸν εὐλόγως» εἶναι θεμιτὸν, ἐν ᾧ πολλοὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων καὶ κριτικῶν ἀπολογοῦνται ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῆς αὐτοχειρίας. Ὁ μέγας ἁγγλος ἱστορικὸς David Hume ἔγραψε πρὸ ἑκατὸν καὶ περιπλέον ἐνιαυτῶν «δοκίμιον αὐτοχειρίας» πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι τὸ ἐκουσίως καταλύειν τὸν βίον οὐδαμῶς ἀντιβαίνει εἰς τὸ καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πατριάρχης τῶν Ἰανσενιστῶν, Duvergier de Hauranne ἐκήρυξεν ἀνενδοιάστως ὅτι πᾶς ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ ζῇ ἢ νὰ ποιῇται τοῦ ἰδίου βίου τὴν καταστροφήν. Ὁ γάλλος φιλόσοφος Maupertuis (1752) ἐγκρίνει χωρὶς ἐνδοιασμοῦ τὴν αὐτοχειρίαν, ὡς αἱ μάλιστα ὁ βίος καθίσταται ἀφόρητος. Ὁ Montesquieu ἐν τῇ τετάρτῃ καὶ ἐβδομηκοστῇ τῶν «Περσικῶν Ἐπιστολῶν» φωρᾶται οἷον εἰς ὑπέρμαχος τοῦ ἐκουσίου θανάτου. Ἐν ταῖς ἡμέραις δὲ ἡμῶν, ὁ μὲν Taine ἀπεφάνητο ὅτι ἐπὶ ὀξυτάτης ὀδύνης, l'homme se réfugie, dans tous les asiles, jusque dans le suicide, ὁ δὲ περιώνυμος κριτικὸς Saint-Beuve ἐποίησε καὶ ἐξέδωκε ψευδωνύμως ἔμμετρον τῆς αὐτοχειρίας ἀπολογίαν. Ἐπὶ τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, ὁ Beccaria ἔλεγεν «ὅτι ἡ

αὐτοχειρία εἶναι ἀνεπίδεκτος τιμωρίας, διότι ἀδύνατον νὰ τιμωρηθῇ σῶμα ἀναίσθητον»· ἐσχάτως δὲ, ἕτερος ἰταλὸς, ὁ καθηγητὴς Morselli, συντάξας σπουδαιοτάτην περὶ τῆς αὐτοχειρίας βίβλον, ἀνεκήρυξεν ὅτι «ἡ ἐκούσιος τοῦ βίου κατάλυσις εἶναι φυσικὴ πρᾶξις, διοικουμένη ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, παραπλησίως πρὸς τὸν νόμον τῶν γεννήσεων καὶ τῶν θανάτων»!! Οἱ Στωικοί, οἱ περὶ τῆς φύσεως ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἐμβριθέστερον φιλοσοφήσαντες, δὲν ἐχώρησαν ἐπὶ τοσοῦτον· δὲν εἶπον, ὡς ὁ Rousseau, ὅτι «ὁ ἄνθρωπος ἀφρόνως ἀνασκευάζει ὅσα ἡ φύσις σοφῶς δημιουργεῖ» ἀλλ' ἐπειράθησαν νὰ συναρμολογήσωσιν ἐναρμονίως τὴν φύσιν πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὸν λόγον· οὐδὲ εἶπον ὅτι ἡ αὐτοχειρία εἶναι νόμος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀλλ' ἀπλῶς ἐδίδαξαν ὅτι ἡ ἐκ τοῦ βίου ἐκούσιος ἀπαλλαγὴ τότε μόνον εἶναι θεμιτὴ ὅτε ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸν λόγον. Τὸ ἐκλείπειν τὸν βίον ἕνεκα ψιλῆς καταφρονήσεως αὐτοῦ τοῦ βίου, ἔστω καὶ ἀδιαφόρου ὄντος, ἐλέγχεται ἀξίωμα ὅλως ἀλλότριον τῶν γνησίων ἀθλητῶν τῆς στωικῆς ἀρετῆς. Μείνατε, μὴ ἀλογίστως ἀπέλθητε, ἀναφωνεῖ ὁ Ἐπίκτητος πρὸς τοὺς ὀρεγομένους νὰ λύσωσιν αὐτογνωμόνως καὶ ἀσκέπτως τὸν τοῦ σώματος δεσμόν.

Παρ' οὐδὲν τιθέμενοι τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τὰ θέλγητρα, οἱ Στωικοὶ ὑπελάμβανον οὐδὲν ἥττον τὰ κατὰ τὸν ἐγκόσμιον βίον οὐχὶ λήρους καὶ παιδιᾶς, ἀλλ' ἀληθῆ παλαίστραν, ἐν ᾗ δέον νὰ δοκιμάζωνται καὶ πρωτεύωσιν οἱ χρηστοὶ καὶ σπουδαῖοι ἄνδρες. Ὁ φρόνιμος, ἔλεγον, δέον νὰ ᾔῃ ὅσον ἔνεστιν ἀπράγμων καὶ ὀλιγοπράγμων καὶ νὰ πράττῃ τὰ ἑαυτοῦ· «τῷ γὰρ ὄντι φαίνεται ὁ κατὰ τὴν ἡσυχίαν βίος ἀκίνδυνόν τι καὶ ἀσφαλὲς ἔχειν». Ἀλλὰ λέγοντες «ἀπραγμοσύνην» καὶ «ὀλιγοπραγμοσύνην» ἐνόουν πρώτιστα καὶ μάλιστα τὴν ἀποφυγὴν τῆς φιλοπραγμοσύνης καὶ πολυπραγμοσύνης, αἵτινες ὁμολογουμένως δὲν εἶναι ἐκ τῶν ὑπεράγαν ἐπιζήλων ἠθικῶν ἀγαθῶν, ἐγένοντο δὲ πρόξενοι βλάβης καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὸ γένος τὸ ἐλληνικόν. Τὸ ἐπιτελεῖν τὰ πρὸς τὴν κοινωνίαν καθήκοντα, ἐπ' ἀγαθῷ ἑαυτοῦ καὶ τῆς ὅλης κοινωνίας, τὸ αἰσθάνεσθαι ἑαυτὸν μέλος ὄντα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ συστήματος, εἶναι ἐκ τῶν πρώτων ἔργων τοῦ ἀγαθοῦ καὶ φιλοπάτριδος πολίτου. «Χρῆσις κρατύνει, ἀργίη τήκει» διδάσκει ὁ θεῖος Ἱπποκράτης· οὐχὶ ἄλλως καὶ οἱ Στωικοὶ ἐκήρυττον ὅτι τὸ λογικὸν πλάσμα, ὁ ἄνθρωπος, ὀφείλει ἀκαταπαύστως νὰ ἐργάζεται τὴν ἀρετὴν, ἀποβλέπων πρὸς τὴν κοινὴν ὠφέλειαν, ἥτις εἶναι ὁ κύριος ὅρος τῆς τοῦ συνόλου προκοπῆς.

Κατὰ τὸν Χρύσιππον, ὁ βίος ὁ σχολαστικὸς, οὐδαμῶς διαφέρει τοῦ βίου τοῦ ἡδονικοῦ, ἥκιστα ἐμπρέπει πρὸς τὸν ἀληθῶς φιλοσοφοῦντα· ὁ βίος ὁ κοινωνικὸς καὶ πρακτικὸς εἶναι ὁ μόνος προσήκων εἰς τοὺς ἐναρέτους· «ὅσοι δὲ ὑπολαμβάνουσι φιλοσόφοις ἐπιβάλλειν μάλιστα τὸν σχολαστικὸν βίον ἀπ' ἀρχῆς, οὗτοί μοι δοκοῦσι διαμαρτάνειν» λέγει, κατὰ Πλούταρχον, ὁ Χρύσιππος ἐν τῷ τετάρτῳ περὶ Βίων. Ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς κοινωνικῆς ὁμιλίας ἐξανθρωπίζεται κατὰ τὴν εὐγενεστάτην τοῦ ὄρου ἔννοιαν· φεύγων δὲ τὴν κοινωνίαν καὶ γινόμενος φιλέρημος καὶ φιλομόναχος, διαστρέφει οἷκοθεν τὴν ἰδίαν φύσιν καὶ ἀδικεῖ ἑαυτὸν πρὸς βλάβην τοῦ ὅλου. «Ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἐν ἐρημίᾳ βιώσεται ὁ σπουδαῖος· κοινωνικὸς γὰρ φύσει καὶ πρακτικὸς». Ὁ κατὰ λόγον κοινωνικὸς βίος εἶναι μέγιστον ἀγαθόν, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις προβιβάζει τὴν ἄσκησιν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, τῶν δύο ἐδραιωτάτων στύλων παντὸς ὑγιοῦς πολιτικοῦ συστήματος. Ὁ πόθος τῆς δικαιοσύνης καὶ ἡ συνείδησις τῆς ἀμοιβαίας φιλίας συνήθροισαν τοὺς ἀνθρώπους εἰς ὁμίλους καὶ ὁμάδας, ἐξ ὧν προῆλθεν ἔπειτα ἡ δημιουργία τῶν πόλεων. Χωρὶς δικαιοσύνης, χωρὶς φιλίας καὶ φιλανθρωπίας, ἡ πόλις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν οὐσιώδη αὐτῆς σκοπὸν· «πόλις μὲν ἐστὶν οἰκητήριον κατασκευάσμα, εἰς ὃ καταφεύγοντας ἐστὶ δίκην λαβεῖν καὶ δοῦναι — ἀστεῖον ἄρα ἡ πόλις», κατὰ τὸν Κλεάνθην. Οὕτως, οἱ Στωικοὶ οὔτε ἐρημίται ἦσαν οὔτε ἐρημοπλόανοι, οὔτε ἀσυνάλλακτοι, οὔτε ἀνομίλητοι, ἀλλ' ἐθεράπευσαν τὴν εὐκοινωνησίαν ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους προγενεστέρους φιλοσόφους καὶ συνῆψαν τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀρετῆς. Δὲν ἐταλάνισαν τὸν ἀνθρώπινον βίον, ὡς ὁ μέγας ἰταλὸς ποιητὴς Petrarca, ὁ γράψας ὅτι ἡ μόνωσις καὶ ὁ ἀπόλυτος σχολαστικὸς βίος εἶναι τὰ μόνα ἀγαθὰ, τὰ ἀναζωπυροῦντα τὰς ψυχὰς καὶ ἐπισκευάζοντα πρὸς καλοκάγαθίαν τὰ ἥθη, τὰ μετριάζοντα τὰ πάθη, ἀνακαθαίροντα δὲ τὰς πονηρὰς ὁρέξεις καὶ περιέποντα τὸν νοῦν. Δὲν ἐξήγγειλαν οἱ Στωικοὶ τοσαύτας καὶ τηλικαύτας βλασφημίας ὡς οἱ περὶ τὸν μέγαν τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος φιλόσοφον, Schopenhauer, οἱ κηρύξαντες ὅτι ἡ φιλοπατρία εἶναι τὸ μωρότατον τῶν παθῶν, καὶ ὅτι τὸ μόνον τῶν ἀνθρωπίνων θεσμῶν ἰδεῶδες πρότυπον συνίσταται εἰς τὸ ἀπαρνεῖσθαι καὶ ἀποδιδράσκειν πάντα τὰ κατὰ τὸν βίον. Ἀπ' ἐναντίας, οἱ Στωικοὶ, παρὰ πάσας αὐτῶν τὰς τραχύτητας, περὶ πλείστου ποιούμενοι τὴν φιλοπατρίαν, παρήγγελλον τῷ σοφῷ ὅπως πολιτεύηται «ἄν μή τι κωλύῃ» πράττων κοσμίως καὶ ἀφιλοκερδῶς πᾶν ὅ,τι

συμβάλλεται εἰς τὴν κοινὴν εὐεξίαν· «πολιτεύεσθαι φασὶ τὸν σοφὸν ἂν μὴ τι κωλύῃ· καὶ γὰρ κακίαν ἐφέξειν καὶ ἐπ' ἀρετὴν παρορμήσειν». Ὁ Πλούταρχος ἐρωτᾷ τίνα ἄρα ἔπραξαν οἱ Στωικοὶ ὥς πολιτευόμενοι; «ἐν δὲ τοῖς βίοις οὐδενός ἐστιν εὐρεῖν οὐ νομοθεσίαν, οὐ πάροδον εἰς βουλὴν, οὐ συνηγορίαν ἐπὶ δικαστῶν, οὐ στρατείαν ὑπὲρ πατρίδος, οὐ πρεσβείαν, οὐκ ἐπίδοσιν». Βεβαίως τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν οὐδεὶς ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ στρατηγικῇ τέχνῃ· οὔτε ὁ Περσαῖος ἀπεδείχθη ἔξοχος νομοθέτης καὶ στρατηγὸς ἐν Μακεδονίᾳ, οὔτε ὁ Σφαῖρος ἐθαυματούργησεν ἐν Σπάρτῃ, ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς ἀμαυροῖ τὰ περὶ κοινωνίας καὶ πολιτείας στωικά δόγματα. Ἄν οἱ ἀρχαιότεροι Στωικοὶ μηδεμίαν ἐπεδείξαντο προθυμίαν ὅπως μετὰσχῶσι τῆς κατ' ἐκείνους τοῦ χρόνου ὅλως σεσαθρωμένης καὶ ἀνιάτως νοσοῦσης πολιτικῆς, οἱ τῆς μέσης ὅμως καὶ τῆς νέας Στοᾶς ἐγένοντο σύμβουλοι καὶ συναρωγοὶ διασημοτάτων ἡγεμόνων καὶ στρατηγῶν καὶ ἄλλων μέγα δυναμένων ἀνδρῶν. Τίς ἀγνοεῖ τὴν σχέσιν καὶ φιλίαν τοῦ Κυμαίου Βλοσσίου πρὸς τὸν Τιβερίον Γράκχον, τοῦ Παναιτίου πρὸς τὸν πορθητὴν τῆς Καρχηδόνης Σκιπίωνα τὸν Αἰμιλιανόν, τοῦ Ποσειδωνίου πρὸς τὸν Πομπήιον, Ἀθηνοδώρου τοῦ Ταρσέως πρὸς τὸν Ὀκταβιανόν, καὶ Εὐφράτου τοῦ Αἰγυπτίου πρὸς τὸν Τραϊανόν; Ἀλλὰ μήπως αὐτὸς ὁ Ζήνων «οὐκ ὀλίγα ὑπὲρ Ἀθηναίων ἐπολιτεύσατο»; Μήπως Διογένης ὁ Βαβυλώνιος δὲν ἐπέμφθη μετὰ Καρνεάδου καὶ Κριτολάου εἰς Ῥώμην πρεσβευτής; Ἄν αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις μὴ ἐπέτρεψαν εἰς πάντας τοὺς Στωικοὺς νὰ διαπρέψωσιν ἐξ ἴσου ὥς πολιτικοί, νομοθέται, πρέσβεις καὶ στρατηγοί, ἀκολουθεῖ ἄρα γε ὅτι ἡ στωικὴ φιλοσοφία δὲν ἐπενήργησεν οὕτως ἢ ἄλλως εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν βελτίωσιν τῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πολιτειῶν ἢ ὅτι δὲν ἐφιλοτιμήθη νὰ παιδεύσῃ τοὺς ἀνθρώπους ὀρθὴν καὶ ἀδρὰν παιδευσιν; Ἄλλ' ὅμως εἶναι ἀναντίρρητον καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πλουτάρχου μεμαρτυρημένον ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Στωικοὶ «ἔγραψαν πλεῖστα περὶ πολιτείας καὶ τοῦ ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν καὶ δικάζειν καὶ ῥητορεύειν»· ἐκ τῶν πολλῶν τούτων πονημάτων οὐδὲ ἓν ἐσώθη, ἀλλ' οὐδὲν ἦττον φανερόν ἐντεῦθεν οἷαν οἱ Στωικοὶ ἐποιοῦντο σπουδὴν περὶ τὸ πολιτεύεσθαι καὶ τὸ νομοθετεῖν· «ἐπειδὴ τὸ δίκαιόν φασὶ φύσει εἶναι καὶ μὴ θέσει, ἐπόμενον τούτοις ὑπάρχειν καὶ τὸ πολιτεύεσθαι τὸν σοφὸν καὶ τὸ νομοθετεῖν τε καὶ παιδεύειν ἀνθρώπους». Αὕτη τοῦ Χρυσίππου ἡ ἀπόκρισις πρὸς τὸ ἐρώτημα, διατί ἀπέχεται τῶν πολιτικῶν («διότι εἰ μὲν πονηρὰ πολιτεύσεται, τοῖς θεοῖς ἀπαρέσει, εἰ δὲ

χρηστὰ τῆς πολιταίας») ἐμφαίνει μόνον τὴν ἐπιπολάζουσαν ἐν τοῖς τότε χρόνοις πολιτικὴν ἀκολασίαν, ἧς ἔνεκα πᾶς ὁ πρὸς τὰ κοινὰ προσερχόμενος ἐκινδύνευεν ἀνωφελῶς τοὺς μεγίστους τῶν κινδύνων, καὶ ἥτις ἠνάγκασεν αὐτὸν πάλιν τὸν Χρύσιππον νὰ εἴπῃ «μὴ πολιτεύεσθαι τὸν σοφὸν, ἐὰν κινδύνους παρακολουθεῖν ὑπολαμβάνῃ μεγάλους καὶ χαλεποὺς ἐκ τῆς πολιτείας». Κάλλιον τὸ μὴ πολιτεύεσθαι ἢ πολιτεύεσθαι ἀνωφελῶς ἐν φαύλῃ πολιτείᾳ· ἀπ' ἐναντίας ἐν πολιτείαις ὁπωσοῦν σῶφροσι καὶ «ἐμφαινούσαις προκοπὴν τινα πρὸς τὰς τελείας πολιτείας» τὸ πράττειν τὰ κοινὰ εἶναι ἔργον ἀγαθοῦ πολίτου. Κατὰ Διογένην τὸν Λαέρτιον, οἱ Στωικοὶ ἡγοῦντο ἀρίστην πολιτείαν τὴν μικτὴν ἐκ τε δημοκρατίας καὶ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας. Αὐτὸ τοῦτο λέγει περὶ τοῦ πολιτεύματος καθόλου καὶ ὁ μέγας ἱστορικὸς καὶ τῆς στωικῆς αἱρέσεως ὁπαδὸς, Πολύβιος. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ K. Weygoldt ὅτι ὁ Ζήνων εἶχεν ἐνταῦθα πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, δὲν εἶναι ἀπίθανος· διότι ὁ μὲν Φαληρεὺς ἐκυβέρνησα κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας, τὸ πολίτευμα δὲ τῶν Ἀθηναίων ἦτο τότε εἰ μὴ κατ' ἀλήθειαν, βεβαίως κατ' ἐπίφασιν δημοκρατικόν, ἀλλὰ συγκεκραμένον μετὰ πολλῶν ἀριστοκρατικῶν θεσμῶν. Παρατηρητέον ὡσαύτως ὅτι οὐχὶ πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ἐδογματίσαν ὅτι ἄριστον πολίτευμα εἶναι τὸ συνεστὸς ἐκ μοναρχικῶν, δημοκρατικῶν καὶ ἀριστοκρατικῶν ἀρχῶν· διότι τὴν αὐτὴν ὀλίγον πρὸ τοῦ Ζήνωνος ἀπεφήνατο γνώμην Δικαίαρχος, ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος, ἐξ οὗ καὶ τὸ λεγόμενον «δικαιαρχικὸν εἶδος πολιτείας». Ὁ Πλούταρχος λέγει τοῦναντίον, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐμνήσθημεν, ὅτι ἡ ἰδεώδης τῆς Στοᾶς πολιτεία «εἰς ἐν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν ἰδίοις ἕκαστοι διωρισμένοις δικαίοις ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῶ συντρεφομένης».

Οἱ Στωικοὶ, ὡς ὀρθῶς εἰσηγεῖται ὁ καθηγητὴς Zeller, δὲν θέλουσι νὰ ἄρῳσι τὴν προσάλληλον φυσικὴν τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαν· διότι ὅσῳ τελειότερον γίνεται τὸ ἔργον τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερώσεως, τοσούτῳ σφοδρότερον ἐνεργεῖ παρὰ τούτῳ ἡ ἐπὶ τὴν κοινωνίαν ὁρμή. Ἡ Στοᾶ, προσνέμουσα ἀπόλυτον ἀξίαν εἰς μόνην τὴν κατὰ λόγον ἐνέργειαν, ἀποφαίνει τὸν ἄνθρωπον ὅλως αὐτόνομον ἀπὸ τῶν ἔξω πραγμάτων· ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι ἐν μόνῃ τῇ ἐλευθερίᾳ τῶν ἀνθρώπων, καθ' ἕκαστα, ἔγκειται ὁ ἀναγνωρισμὸς τῆς προσάλληλου πάντων κοινωνίας

καὶ ὅτι: πᾶς ἕκαστος δέον νὰ ὑποτάσῃ τοὺς ἰδίους σκοποὺς εἰς τὸν σκοπὸν καὶ τὰς χρείας τοῦ συνόλου. Κατὰ λόγον σκέπτεται καὶ ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος μόνον ἐφ' ὅσον ἡ προσωπικὴ αὐτοῦ ἐνέργεια ἀρμόζει πρὸς τὸν κοινὸν νόμον. Οἱ Στωικοὶ ἀνέπτυξαν σαφῶς τὴν κοινὴν ταύτην συνάφειαν· ἡ ἐπὶ τὴν κοινωνίαν ὁρμὴ εἶναι, κατ' αὐτοῦς, συμφυὴς τῷ λόγῳ· ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ τοῦ λόγου ἔρχεται εἰς ἐπίγνωσιν ὅτι εἶναι μέρος τοῦ ὅλου καὶ ἐπομένως ὑπόχρεως τὴν ἰδίαν ὠφέλειαν νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν ὠφέλειαν τὴν κοινὴν. Ἐπὶ τοῦ συνδέσμου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀμοιβαίας ταύτων βοηθείας στηρίζεται τῆς κοινωνίας ἡ δύναμις· ἄνθρωπος μονήρης καὶ ὅλως κεχωρισμένος ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς ὁμηγύρεως, εἶναι τὸ ἀπορώτατον καὶ μάλιστα ἀνεπικούρητον τῶν πλασμάτων. Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιланθρωπία ὁμολογοῦνται, ὡς ἐλέχθη, τὰ δύο στερεώτατα στηρίγματα τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· ἀλλ' οἱ Στωικοὶ προέβησαν καὶ εἰς ἀντιθέσεις· διότι ἔνθεν μὲν ἀπαιτοῦσι παρὰ τοῦ σπουδαίου τὴν αὐστηράν καὶ ἀκαμπτὴν ἐκείνην δικαιοσύνην, ἣτις οὔτε τὸ ἔλεος στέργει οὔτε τὴν συγγνώμην, ἔνθεν δέ, διὰ τοῦ δόγματος αὐτῶν περὶ τῆς φυσικῆς πάντων τῶν ἀνθρώπων συναφείας, ἀπαιτοῦσι πάσας τὰς ἀρετάς, καὶ οὐ μόνον τὴν φιλανθρωπίαν, αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπολυτὸν φιλανθρωπίαν. Ὁμόνοια καὶ φιλία ὑπάρχουσι, κατ' αὐτοῦς, μόνον παρὰ τοῖς σοφοῖς· ἡ μὲν ὁμόνοια εἶναι κοινῶν ἀγαθῶν ἐπιστήμη, ἡ δὲ ἀληθὴς καὶ μὴ ψευδώνυμος φιλία καθίσταται ἀδύνατος «χωρὶς πίστεως καὶ βεβαιότητος». Μόνος ὁ σοφὸς ἐπίσταται τὴν τέχνην τοῦ κτᾶσθαι φίλους· φιλία ἄνευ ἀγάπης ἀδόλου δὲν ὑπάρχει, πρῶτος δὲ τοῦ ἀγαπᾶν ὅρος τὸ ἀνταγαπᾶν. Ἡ φιλία εἶναι «κοινωνία τῶν κατὰ βίον, χρωμένων ἡμῶν τοῖς φίλοις ὡς ἑαυτοῖς»· ἡ ἀγάπη, ὅπως καὶ ἡ φιλία, εἶναι ἔργον τοῦ λογικοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ πάθους· καὶ αὐτὸς ὁ ἔρως δέον νὰ ὑπηρετῇ τῷ λόγῳ, τῇ ψυχῇ, οὐχὶ δὲ νὰ δουλεύῃ ταῖς σωματικαῖς ὁρέξεσιν. Ἀφ' οὗ πάντες οἱ ἄνθρωποι μετέχουσι τοῦ θείου, δέον νὰ ᾔναι πρὸς ἀλλήλους ἀδελφοί. «Εὐγνώμονα αἰσθανόμεθα ἐνθουσιασμὸν (λέγει ὁ Ogerau) ἀκούοντες τοὺς Στωικοὺς πρῶτους ἀνακηρύττοντας ἰσχυρῶς ἅμα καὶ ῥητῶς τὴν καθόλου ἀδελφιξίν καὶ ἰσονομίαν πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων». Χωρὶς ἀμφιβολίας, οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς δὲν εἶναι οἱ πρῶτοι εἰσηγηταὶ τοῦ δόγματος τῆς κοσμοπολιτείας. Ὁ κυνικὸς Κράτης, ἢ κατ' ἄλλους, ἡ λογιωτάτη αὐτοῦ σύμβιος Ἰππαρχία, ἔγραψε τὸ πολυθρύλητον ἐκείνο

οὐχ εἷς πάτρα μοι πύργος, οὐ μία στέγη,
πάσης δὲ χέρσου καὶ πόλισμα καὶ δόμος
ἕτοιμος ἡμῖν ἐνδιαιτᾶσθαι πάρα.

Πρὸ τῶν Κυνικῶν δὲ, ὁ μέγας φιλόσοφος Δημόκριτος ἀπεφάνητο «ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρίς ὁ ξύμπας κόσμος». Καὶ περὶ τοῦ Σωκράτους διηγεῖται ὁ Πλούταρχος· «ὁ δὲ Σωκράτης, βέλτιον, οὐκ Ἀθηναῖος, ἀλλὰ Κόσμιος εἶναι φήσας, ὡς ἄν τις Ῥόδιος εἶπεν ἢ Κορίνθιος, ὅτι μὴδὲ Σουνίῳ, μὴδὲ Ταινάρῳ, μὴδὲ Κεραυνίοις ἐνέκλεισε ἑαυτόν». Τὴν λέξιν κοσμοπολίτης πρῶτος ἐπενόησεν, ὡς ἱστορεῖται, Διογένης ὁ Σινωπεύς· «ἐρωτηθεὶς πόθεν εἶη; κοσμοπολίτης, ἔφη». Ὁ K. Weygoldt ἐν τῷ σπουδαίῳ περὶ τῆς Στοᾶς πονηματίῳ (Die Philosophie der Stoa, 1883) λέγει παραδόξως ὅτι «ἡ ἡμιασιατικὴ τῆς Στοᾶς καταγωγὴ ἐρμηνεύει κατὰ μέρος τὰς κοσμοπολιτικὰς αὐτῆς ιδέας». Οὐδαμῶς ἀρνούμεθα ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλλάς ἔλαβεν ἐξ Ἀσίας καὶ Αἰγύπτου πάμπολλα πράγματα· ἀλλὰ βεβαίως οὔτε ἐν Ἀσίᾳ οὔτε ἐν Αἰγύπτῳ ἀνεφάνησαν πώποτε κοσμοπολιτικαὶ ιδέαι, διότι ἡ τῶν Ἀσιατῶν καὶ τῶν Αἰγυπτίων διάνοια, ἡ εἰς τὴν δεσποτείαν ἀνέκχθεν ὑπεζυγωμένη, ἦτο μᾶλλον μονότονος καὶ μᾶλλον μονότροπος ἢ ὥστε νὰ κυοφορήσῃ τοιαῦτα παγκοσμίου ἀδελφότητος καὶ ἰσονομίας ἰνδάλματα. Ὁ πρῶτος τῆς κοσμοπολιτείας ὑποβολεὺς εἶναι ὁ Σωκράτης· κηρύξας ὅτι πᾶσα ἀρετὴ εἶναι ἐπιστήμη, ἀποδοκιμάσας τὴν διὰ κλήρου αἵρεσιν τῶν ἀρχῶν, μόνους δὲ ἀξιόους ἄρχοντας ἀποφήνας τοὺς ἀληθῶς ἐπιστήμονας, παρέσχεν ἐμμέσως τὴν πρώτην περὶ κοσμοπολιτείας εἰσῆγησιν. Τὸ «εἰδέναι» εἶναι οὐχὶ προτέρημα τοῦ γένους ἢ ἰδιαιτέρας τινὸς τάξεως, ἀλλὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις κοινὸν προσόν. Ὁ Πλάτων ἐν τῷ «Φαίδωνι» παρέστησε τὸν Σωκράτην αἵροντα, κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ βίου του ὥρας, τὴν διαστολὴν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων· ναὶ μὲν ὁ Σωκράτης δὲν προεκήρυξεν ἀμέσως οὔτε συνέστησε τὴν κοσμοπολιτείαν, ἀλλ' ἡ ἰδέα ἡ κοσμοπολιτικὴ ἦτο ἄμεσον ἐπακολούθημα τῆς διδασκαλίας του. «Οὐχὶ ἄρα ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, παρατηρεῖ ὁ Schmekel (Die Philosophie der mittleren Stoa, 1892) ἀλλ' ὁ Σωκράτης ἐγένετο διὰ τῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης ὁ πατὴρ τῆς περὶ κοσμοπολιτείας δόξης». Εἰς τοὺς Στωικοὺς ἀπόκειται τὸ ἀφθιτον κλέος ὅτι πρῶτοι αὐτοὶ περιεποίησαν εἰς τὴν κοσμοπολιτείαν λογικὸν καὶ γόνιμον τύπον. «Πᾶν τὸ λογικόν, ἔλεγον, συγγενές· ἄνθρωπος ζῶον λογικόν ἐστιν, ἄρα ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ συγγενής». Πάντες οἱ ἄνθρωποι

εἶναι ἐπομένως ἀδελφοὶ ἀλλήλοις. Οὕτω πρώτη ἡ Στοὰ ἀνεκήρυξε τὰ τῶν ἀνθρώπων δίκαια καὶ δὴ καὶ ἡγωνίσατο ἐκθύμως ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ ὕστερον μὲν διεστράφη ἡ τῆς κοσμοπολιτείας ἔννοια ἐρμηνευθεῖσα ὡς ἄρνησις τῆς φιλοπατρίας· ἀλλ' εἰς τοῦτο οὐδαμῶς ἐνέχεται ἡ Στοὰ, ἥτις τοῦναντίον δύναται νὰ καυχηθῇ ὅτι πρώτη αὐτὴ ὑπετύπωσε τὴν κοσμοπολιτικὴν ἀρχὴν κατὰ τὴν ἀκραιφνεστάτην καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνην αὐτῆς ἐκδοχὴν. Ὁ Ζήνων ἀπέστερξε τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων προσενεχθεῖσαν αὐτῷ πολιτείαν ἵνα μὴ ἐλεγχθῇ ἀδικῶν τὴν γενέθλιον αὐτοῦ πόλιν, Κίτιον, ἐφ' ἣ ἐσεμνύνετο· ὅτι δὲ καὶ ἡ ἰδιαιτέρα φιλοπατρία οὐδαμῶς ἐκινδύνευε νὰ παραγκωνισθῇ ὑπὸ τῆς κοσμοπολιτείας, ἀποδεικνύουσιν αἱ τιμαὶ ἃς οἱ Κιτιεῖς ἀπένειμαν πρὸς τὸν μέγαν καὶ φιλόπατριν αὐτῶν συμπολίτην. Ἄλλως δὲ, ἡ κοσμοπολιτεία ἦτο οἶονεὶ αὐτόματον ἐπακολούθημα τοῦ φυσικοῦ καὶ ἡθικοῦ τῆς Στοᾶς συστήματος. Εἰς τὴν ἐναρμόνιον τοῦ κόσμου διάταξιν, εἰς τὴν ἐπ' ἴσης ἐναρμόνιον τῶν ἀρετῶν σύνταξιν ἔδει νὰ παραζευχθῇ ὁ κοινὸς καὶ σύννομος τῶν ἀνθρώπων σύνδεσμος, ὡς ἀπαραίτητον ἀμφοτέρων ἐφόλκιον· ὁ φυσικὸς νόμος, ὁ κοινὸς λόγος καὶ ὁ καθόλου ἀνθρώπινος νόμος εἶναι τῆς αὐτῆς ἀρχῆς. Ἀληθὲς ὅτι ἡ Στοὰ δὲν ἐτόλμησε νὰ ἀποκηρύξῃ ἀναφανδὸν τὴν δουλείαν, πολλαχοῦ ὅμως ὑψηλίστατο τῆς δουλείας τὸ ἄθεσμον καὶ ἄδικον· ὀλίγω δὲ χρόνῳ ὕστερον, οἱ Ῥωμαῖοι νομολόγοι, ἐμπεφορημένοι τῶν στωικῶν παραγγελμάτων, οὐδαμῶς ὤκνησαν νὰ καταγγείλωσι τὴν δουλείαν ὡς θεσμὸν ὅλως ἀντικείμενον εἰς τὸ κατὰ φύσιν δίκαιον.

Καὶ ἐν τοῖς ἀρχαίοις καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις οἱ τῆς Στοᾶς ἀντίπαλοι καὶ κατήγοροι ἦσαν καὶ εἶναι οὐχ ἥττον πολυάριθμοι τῶν φίλων καὶ ἐπαινετῶν αὐτῆς. Ὁ Χρύσιππος κατέτριψεν ὅλον τὸν βίον ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς καὶ ἀμυνόμενος πρὸς τὰ στιβαρὰ τῶν πολεμίων αἱρέσεων πλήγματα. Ὁ ἀγὼν Στωικῶν καὶ Ἐπικουρείων τοσοῦτον ὀξέως καὶ ἀδιαλλάκτως διεξήχθη ὥστε, καθὰ ἱστορεῖται, Στωικός τις, γράψας κατὰ τοῦ Ἐπικούρου, ἐφονεύθη τῇ προτροπῇ δῆθεν ἄδηλον τίνος Ἐπικουρείου. Πολλῶ σφοδρότερον ἐξανέστησαν κατὰ τῆς Στοᾶς οἱ κορυφαῖοι τῆς μέσης καὶ τῆς νέας Ἀκαδημείας, Ἀρκεσίλαος καὶ Καρνεάδης. Ὁ μὲν Ἀρκεσίλαος, ὁμῆλιξ καὶ δὴ καὶ συμμαθητὴς τοῦ Ζήνωνος χρηματίσας, κατεπολέμησεν ἰδίως τὴν ζηνῶνειον θεωρίαν τῆς γνώσεως, καὶ μάλιστα τὸν περὶ φαντασιῶν τόπον. Ὁ δὲ Καρνεάδης ἤλεγξε καὶ ἔσκωψε οὐ μόνον τὴν διαλεκτικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ἡθικὴν καὶ τὴν θεολογίαν τῆς Στοᾶς· τὸ στωικὸν ἀξίωμα

«ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» τὸ περὶ τῶν «ἀδιαφόρων» τὰ περὶ μαντικῆς καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ κτλ. ἐπειράθη ὁ Καρνεάδης νὰ ἀνασκευάσῃ διὰ θαυμασίων διαλεκτικῶν ἐπιχειρημάτων. «Ὅτι ἡπίστατο νὰ εἴπῃ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, αὐτὸ τοῦτο εἶπεν ὁ Καρνεάδης, ὁ κατὰ βάθος τὰ στωικὰ συγγράμματα, καὶ ἰδίως τὰ χρυσίππεια, μελετήσας». Οὐχ ἦττον κρατερὸς τῶν Στωικῶν ἀντίπαλος ἀπεδείχθη ὁ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τραϊανοῦ, ἀκμάσας πολυίστωρ, Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς. «Ὡς ὁπαδὸς τῆς ἀκαδημαϊκῆς Σκέψεως, ἦν προσπαθεῖ νὰ πλουτίσῃ διὰ πυθαγορικῶν θεωρημάτων, οὐδεμιᾶς παραμελεῖ εὐκαιρίας, ὅπως διασύρῃ καὶ διακωμωδήσῃ τὴν ἐν τοῖς χρόνοις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν πλείστων ἐγκωμιαζομένην καὶ θαυμαζομένην στωικὴν φιλοσοφίαν». Τοῦ Χαιρωνέως φιλοσόφου σώζονται τρία ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν δύο πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ἀντιφάσεων τῆς Στοᾶς εἰδικὰ συνταγμάτια, τὸ «περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων» καὶ τὸ «περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς στωικούς»· τοῦ δὲ τρίτου πονηματίου («τοῦ ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωικοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσι») περιεγένετο βραχυτάτῃ μόνον σύνοψις. Ὅτι περιέπεσον οἱ Στωικοὶ εἰς ἀνακολουθίας, οὐδὲν περιάπτει αὐτοῖς ὄνειδος, ἀφ' οὗ πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα περιέχουσι μείζονας ἢ ἐλάσσονας ἀντιφάσεις. Μετὰ πολλῆς ἀνεπιεικίας, χωρούσης ἐνιαχοῦ μέχρις ἐπιχειρηκακίας, παρατάσσει ὁ Πλούταρχος πάσας τὰς ἐνδεχομένας τῶν Στωικῶν ἐναντιολογίας. Οἱ Στωικοὶ, κατὰ τὸν Πλούταρχον καλοῦσιν ἑαυτοὺς κοσμοπολίτας, ἀλλ' ὅμως Ζήνων καὶ Κλεάνθης δὲν ἔστερξαν νὰ πολιτογραφηθῶσιν ἐν Ἀθήναις ἵνα μὴ φανῶσιν ἀδικοῦντες τὰς ἰδίας πατρίδας. Ὁ Χρύσιππος καταλέγει τὸν πλοῦτον, τὴν δόξαν καὶ τὴν ὑγίειαν, εἰς τὰ ἀδιάφορα, συμβουλεύει ὅμως τῷ σοφῷ, ὅσάκις ῥητορεύει ἢ πράττει τὰ πολιτικά, νὰ θεωρῇ ἀληθῆ ἀγαθὰ τὰ ἀδιάφορα ταῦτα πράγματα. Ὁ Ζήνων ἐκήρυττεν ὅτι οἱ θεοὶ οὐδαμῶς χρῆζουσιν χειροποιήτων ναῶν· ἀλλὰ τοῦ Ζήνωνος οἱ ὁπαδοὶ μυοῦνται μὲν ἐν ἱεροῖς, προσκυνοῦσι δὲ τὰ ἔδῃ καὶ στεφανοῦσι τοὺς ναοὺς, οἰκοδόμων ὄντας ἔργα καὶ βαναύσων ἀνθρώπων, καὶ θύουσιν ἐπὶ τῶν βωμῶν καὶ τῶν ἱερῶν, «ἂ μὴτ' εἶναι, μὴτ' οἰκοδομεῖσθαι ἀξιοῦσιν». Οὐσίαν κακοδαιμονίας ἀποφαίνει ὁ Χρύσιππος τὴν κακίαν, γράφων καὶ διατεινόμενος, ὅτι τὸ κατὰ κακίαν ζῆν εἶναι ταῦτὸν καὶ τὸ κακοδαιμόνως ζῆν· ἀλλαχοῦ ὅμως, αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν μαχόμενος, διδάσκει ὅτι «λυσίτελεῖ ζῆν ἄφρονα μᾶλλον ἢ μὴ βιοῦν, καὶ μὴδέποτε μέλλῃ φρονήσῃν». Κατὰ τὸν Πλούταρχον, οὐ μόνον εἰς ἀντιφάσεις περιέπεσον οἱ Στωικοὶ, ἀλλὰ καὶ εἰς παραδοξολογίας,

ἀντιβαινούσας εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ τὸν κοινὸν νοῦν. Ἐκ τῶν πολλῶν δὲ τούτων παραδοξολογιῶν ἀναφέρει ἰδίως τὸ ἀξίωμα, ὅτι ὑγεία, πλοῦτος, εὐεξία εἶναι «ἀδιάφορα» πράγματα· ὅτι ἢ ἐπὶ βραχὺν χρόνον κτῆσις τῆς εὐδαιμονίας ἔχει τοσαύτην ἀξίαν ὅσην καὶ ἢ μακρὸν διαρκούσα χρόνον· ὅτι αἴφνης καὶ λεληθότως γίνεται τις ἀπὸ φαύλου σπουδαῖος ὡς ἂν ἀπὸ ῥυσοῦ καὶ ὠχροῦ, εὐπρεπῆς καὶ καλλίμορφος· ὅτι πάντες μὲν οἱ ἄνθρωποι εἶναι φαῦλοι ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν φαύλων ὑπάρχουσι πάλιν βαθμολογικαὶ διακρίσεις· ὅτι ὁ σοφὸς ἐπὶ τινων περιπτώσεων δύναται νὰ καταλύσῃ ἐκουσίως τὸν βίον, εἰ καὶ, κατὰ τὴν στωικὴν δόξαν, εἰς οὐδεμίαν ὑπόκειται κακοδαιμονίαν· ὅτι τὸ κακὸν ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ πρόνοιαν· ὅτι ἡ ψυχὴ, τὸ κατὰ τοὺς Στωικοὺς «ἐν-θερμον πνεῦμα» εἶναι ἱκανὴ εἰς τὸ λαμβάνειν μονίμους τυπώσεις. «Οὐδεμία ἀμφιβολία (ἀντιλέγει πρὸς ταῦτα ὁ K. Weygoldt) ὅτι ἡ Στοὰ ἐξώκειλεν εἰς τινὰς ἀντιφάσεις, εἰκότως δὲ δύναται τις νὰ φαντασθῇ ὅτι ὁ πολυγραφώτατος Χρύσιππος ἐποίησατο τὴν δεῖνα καὶ δεῖνα παρατήρησιν, οὐχὶ ὅλως συνάδουσιν πρὸς ἄλλας φιλοσοφικὰς θεωρίας, ὅσας ὁ αὐτὸς ἀνὴρ ἐπραγματεύσατο πρότερον ἢ ὕστερον ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν. Ἀλλ' ἡ ἀξία φιλοσοφικοῦ τινος συστήματος οὐδαμῶς μειοῦται, ἔτι καὶ ὁπόταν ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ θεωρίᾳ ὑποφαίνωνται τινες πλημμέλειαι καὶ ἀνακολουθίαι. Ἄλλως δὲ, ἔνιαι τῶν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐπικρινομένων στωικῶν ἀντιφάσεων δὲν εἶναι ἀληθεῖς ἀντιφάσεις· λ. χ. ἀπὸ τῆς κοσμοπολιτικῆς ἀπόψεως ὁ Ζήνων καὶ ὁ Κλεάνθης προσηνέχθησαν ἀκολούθως πρὸς ἑαυτοὺς, ἀποβαλόντες μὲν ἐκουσίως ἕνεκα τῆς ἀποδημίας των τὰ ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι πολιτικὰ δικαιώματα, μὴ θελήσαντες δὲ νὰ γίνωσι πολῖται Ἀθηναῖοι. Ὡστε ἡ τοῦ Πλουτάρχου ἐπικρισις δὲν εἶναι ἀνασκευὴ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας». Ἀλλὰ, πλὴν τοῦ Weygoldt, καὶ ἄλλοι μέμφονται τὸν Πλούταρχον διὰ τὴν πρὸς τοὺς Στωικοὺς ὑπερβολικὴν αὐτοῦ ἀντιπάθειαν. Ὁ καθηγητὴς Lehnerdt, ὁ ἐπιμελῶς συλλέξας πάντα τὰ εἰς τὰς τέχνας ἀναφερόμενα πλουτάρχεια χωρία (*de locis Plutarchi ad artem spectantibus*, 1883) παρατηρεῖ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ, ὅτι ὁ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἰδίως τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν, ἀκάθεκτος τοῦ μεγάλου Χαιρωνέως ἔρως ἐνίοτε κωλύει αὐτὸν νὰ κρίνῃ ὀρθῶς καὶ ἀπταιστως τὰς τέχνας καὶ τοὺς τεχνίτας. Χαριζόμενος εἰς τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς, συνέλεξεν ὁ Πλούταρχος πάσας τὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀληθεῖς ἢ φαντασιώδεις τῶν Στωικῶν ἀντιφάσεις, παρασιωπήσας τὰς ἄλλας πλείστας τούτων

ἀρετάς, καὶ οὐδὲν ἕτερον ἀκανθολογήσας ἢ ἀλλεπαλλήλους παραδοξολογίας καὶ ἀνακολουθίας. Καὶ ὁ αἰδιδίμος καθηγητὴς Volkman, ὁ συντάξας ἐν δυσὶ τόμοις τὴν ἀρίστην τοῦ Πλουτάρχου βιογραφίαν, ὁμολογεῖ καὶ οὗτος ὅτι ἡ σφοδρότατη πρὸς τοὺς Στωικοὺς ἀπέχθεια τοῦ πολυμαθεστάτου καὶ χρηστοτάτου Χαιρωνέως ἐμποιεῖ ἐκπληξιν τοσούτῳ μείζονα, ὅσῳ τινὲς τῶν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐμπαθῶς κατακρινομένων στωικῶν δοξασιῶν ἔχουσιν ἔτι καὶ σήμερον ἀναμφισβήτητον ἐπιστημονικὸν κύρος. Νομίζει ὁμοῦς ὁ Volkman ὅτι δὲν ἦτο ὁ κατὰ τὰ ἄλλα ἀγαθώτατος καὶ φιλόπατρις Πλούταρχος ἀδιάλλακτος τῆς Στοᾶς ἐχθρὸς, καὶ εἰς ἀπόδειξιν τούτου παρατίθεται τὰ ἐν τῷ Κλεομένους βίῳ γεγραμμένα «ὁ δὲ στωικὸς λόγος ἔχει τι πρὸς τὰς μεγάλας φύσεις καὶ ὀξείας ἐπισφαλὲς καὶ παράβολον, βαθεῖ δὲ καὶ πράῳ κεραννύμενος ἦθει μάλιστα εἰς τὸ οἰκεῖον ἀγαθὸν ἐπιδίδωσιν».

Ἐκ τῶν νεωτέρων πολλοὶ καὶ ὕβρισαν καὶ ἐνεκωμίασαν ἐναλλὰξ τοὺς Στωικοὺς. Ὁ ὀνομαστὸς πολιτικὸς φιλόσοφος Montesquieu, ἐν τῷ κλασικῷ συγγράμματι, *De l'esprit des Loix*, ἔγραψε τὸν κάλλιστον τῆς Στοᾶς ἔπαινον· «οὐδέποτε (λέγει) ἐξηγγέλθησαν ἀρχαὶ καὶ πρὸς τοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους εὐπρεπέστεραι καὶ εἰς τὸ διαπλάσσειν χρηστοὺς ἄνδρας ἐπιτηδειότεραι τῶν στωικῶν· καὶ ἂν ἐπὶ τινὰ χρόνου στιγμὴν ἐπαυόμην χριστιανὸς ὢν, οὐδὲν θὰ ἀπεῖργέ με τὰ τάξω τὴν καταστροφὴν τῆς αἰρέσεως τοῦ Ζήνωνος εἰς τὰς συμφορὰς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· μόνη ἡ Στοὰ ἠπίστατο νὰ δημιουργῇ πολίτας, νὰ δημιουργῇ μεγάλους ἄνδρας, νὰ δημιουργῇ μεγάλους αὐτοκράτορας». Ἀλλ' ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, οὐχὶ πάντες ἐπικροτοῦσιν εἰς τοῦ Montesquieu τὴν εὐμενῆ κρίσιν. Ὁ Schopenhauer, οὐδαμῶς ἀνεχόμενος τὴν, κατ' αὐτὸν, ἀλαζονείαν τῶν Στωικῶν, λέγει ὅτι ἔχουσιν οὗτοι πρὸς τοὺς Κυνικοὺς, «ὥς οἱ εὐτραφεῖς καὶ εὐσαρκοὶ Βενεδικτῖνοι πρὸς τοὺς Φραγκισκάνους καὶ τοὺς Καπουκίνους». Ὁ δὲ Mommsen, ὁ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Δημοσίου Ῥωμαϊκοῦ Δικαίου ἐπιφανέστατος συγγραφεὺς, ἐπαναλαμβάνων ὅσα περὶ τὰ τέλη τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος ἐσεμνολόγησε κατὰ τῶν Στωικῶν ὁ Bayle, ἀποκαλεῖ τούτους μὲν «μεγαλορῥήμονας καὶ φορτικοὺς Φαρισαίους», τὴν δὲ στωικὴν φιλοσοφίαν «κενὴν καὶ ὑποκριτικὴν κομπολογίαν». Πολλῷ τοῦ Mommsen ἐπιεικέστερος, ὁ νεώτατος τῆς «Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας» συγγραφεὺς, K. Windelband (καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Στρασβούργου) καθομολογεῖ ὅτι πρῶτοι οἱ Στωικοὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν τὴν ἀρχὴν τοῦ καθήκοντος καὶ ἐξῆραν

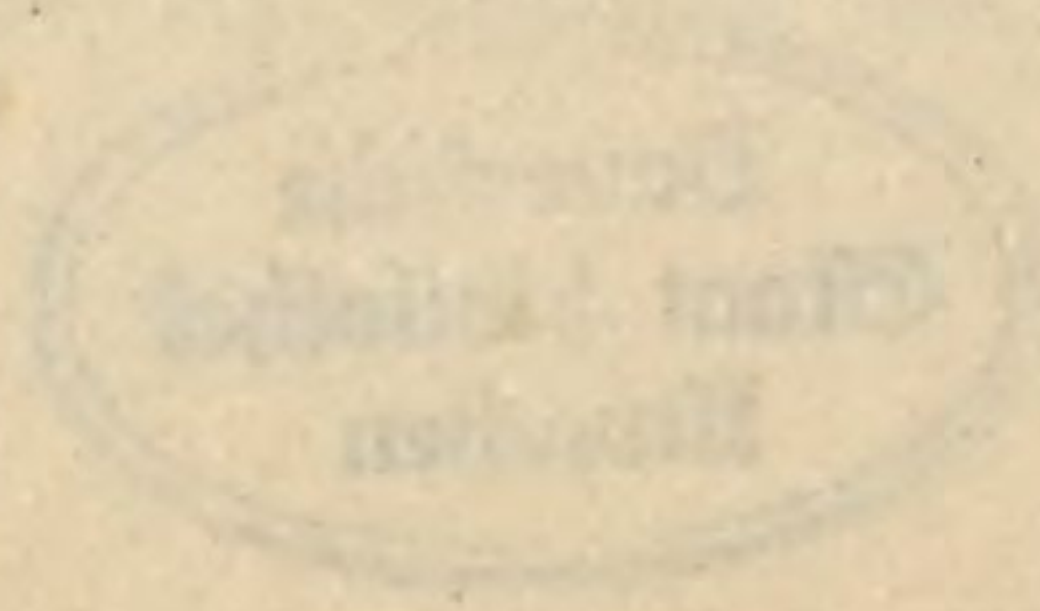
ὕπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους τὴν ἀντίθεσιν τοῦ ἀπλῶς εἶναι πρὸς τὸ οἶον δεῖ εἶναι. Ἀλλὰ φανερόν ὅπωςδήποτε ὅτι τῶν διαφόρων σχολῶν, ὅσαι, κατὰ τοὺς τελευταίους τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας χρόνους, ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸν διανοητικὸν καὶ ἠθικὸν τῆς ἀνθρωπότητος βίον οὐδεμία ἔσχεν οὔτε μείζονα δύναμιν, οὔτε μείζονα ἱστορικὴν σπουδαιότητα ἢ ὅσῃν ἡ στωικὴ· τοῦτο εἶναι ἀναντιρρήτον καὶ παρὰ πάντων ὁμολογούμενον, προσεπικυροῦται δὲ καὶ ἐμπεδοῦται ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Πρώτη ἡ Στοὰ μετὰ στερεᾶς καὶ πρακτικῆς ἀκολουθίας καὶ γονίμου σπουδῆς ἐδίδαξεν ἐπ' ἀγαθῷ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κόσμου, ὅτι αἱ ἡδοναὶ τοῦ ἔνδον βίου εἶναι αἰρετώτεραι πάντων τῶν αἰσθητῶν καὶ σωματικῶν τέρψεων καὶ ἀπολαύσεων· αὕτῃ ἐδίδαξεν ὅτι ὁ λογισμὸς ἡμῶν δεόν ἐπὶ πᾶσι νὰ στρέφηται περὶ τὴν ἠθικὴν ἡμῶν ἐπίδοσιν καὶ τὴν κατασκευὴν αὐτονόμου καὶ ἐλευθέρας προαιρέσεως, ἐρμηνεύσασα καὶ ἀκριβώσασα τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος καὶ τὰς ἠθικὰς τῶν ἀνθρώπων εὐθύνας, ἐν τῇ προσᾶλλήλῳ τούτων κοινωνίᾳ. Ὑπερπηδῆσασα τοὺς φυλετικούς καὶ ἐθνικούς φραγμοὺς, παρέσχε τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν τῇ κατὰ φύσιν καὶ κατὰ λόγον ἀδελφότητι, ἀνεπλήρωσε δὲ κατὰ τὰ ἐνόντα καὶ τὰς χρείας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, δογματίσασα ὅτι ὁ θεῖος λόγος ἢ ἡ πρόνοια ἐφορᾷ ἀδιαλείπτως πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν Ἑλλάδι δὲν κατώρθωσε μεγάλα ἔργα, εἰ καὶ διὰ τοῦ Ἀγίδος καὶ τοῦ Κλεομένους ἐπειράθη ἴσως νὰ ἀνορθώσῃ τὸ σπαρτιατικὸν πολίτευμα· ἐμεγαλουργήσεν ὁμῶς ἐν Ῥώμῃ, τυχοῦσα αὐτόθι προσφουῶς καὶ προσφόρου ζύμης πρὸς διεξαγωγὴν τῆς κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῆς ἐντολῆς. Οἱ γενναιότατοι καὶ σωφρονέστατοι τῶν ἀνθρώπων ἐσεμνύνοντο τότε προσαγορευόμενοι στωικοί. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων, στωικοὶ ἦσαν ὁ μέγας ἱστορικὸς Πολύβιος καὶ ὁ μέγας γεωγράφος Στράβων, ἵνα τοὺς ἄλλους παραλίπωμεν· ἐκ τῶν Ῥωμαίων δὲ, ὁ Λουκανὸς, ὁ μετὰ τὸν Οὐεργίλιον κράτιστος ἐποποιὸς, ὁ σατυρογράφος Πέρσιος Φλάκκος, ὁ Σενέκας, ὁ μετὰ τὸν Κικέρωνα μέγιστος παρὰ Ῥωμαίοις φιλόσοφος, καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν δοκιμωτάτων ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Αὐτὸν τὸν θαυμαζόμενον Κάτωνα τὸν Ὑτικαῖον ἐδίδαξεν ὁ ἐκ Τύρου στωικὸς Ἀντίπατρος· ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπὶ τοῦ Κλαυδίου καὶ τοῦ Νέρωνος, ἡρωικῶς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καταλύσαντες τὸν βίον, ἦσαν ἅπαντες τρόφιμοι τῆς στωικῆς σχολῆς. Ἡ Στοὰ ἐνεκαίνισε τὴν θεωρίαν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, συνεβάλετο δὲ τὰ μέγιστα καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ῥωμαϊκῆς νομοθεσίας· διότι, οἱ μεγάλοι ῥωμαῖοι νομικοί,

ὁ Γάιος, ὁ Ἰούλιος Παῦλος, ὁ Αἰμίλιος Παπινιανὸς, ὁ Δομέτιος Οὐλπιανὸς, ὁ Ἑρέννιος Μοδεστῖνος κλ. ἦσαν τῆς Στοᾶς παιδεύματα. Αὐτὸς ὁ Κικέρων, ἐκ τῶν στωικῶν φιλοσόφων, καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ Παναιτίου καὶ τοῦ Ποσειδωνίου, παρέλαβε τὰς πλείστας τῶν ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς αὐτοῦ συγγράμμασιν ἠθικῶν καὶ ἄλλων θεωριῶν· τὸ περὶ Καθηκόντων θαυμαστὸν τοῦ Κικέρωνος ἔργον εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μετάφρασις ἐκ τῶν ἀπολωλότων ὡς μὴ ὥφελε πονημάτων τοῦ σοφοῦ τῆς μέσης Στοᾶς ἀρχηγέτου. Ὡς ὀρθῶς ἐλέχθη, τὸ στωικὸν σύστημα, διὰ τῆς αὐστηρᾶς αὐτοῦ ἠθικῆς, τῆς ἀνδρικῆς ἀξιοπρεπείας, τῆς σπουδαίας περὶ θεοῦ καὶ κόσμου θεωρίας καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ δογμάτων ἐφαρμογῆς, ἐγένετο τὰ μάλιστα εὐπρόσδεκτον πρὸς τοὺς πρακτικούς καὶ τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς εὐμνήμονας Ῥωμαίους, οἵτινες οὔτε ὑπὸ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Πλάτωνος ἠδύναντο νὰ θερμανθῶσιν οὔτε ὑπὸ τῆς καθαρᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπιστήμης· τούτου ἕνεκεν ἡ Ῥωμαϊκὴ φιλοσοφία εἶναι κατ' ἐξοχὴν στωικὴ, κράτιστος δὲ τῶν Ῥωμαίων στωικῶν ὁ Μάρκος Αὐρήλιος. «Ὅσω μᾶλλον ἐξετάζω τὴν εὐγενῆ στωικὴν φιλοσοφίαν, λέγει ὁ Denis (*Histoire des Théories et des Idées morales dans l'antiquité* τόμ. α' σελ. 363—364) τοσούτῳ ὀλιγώτερον δύναμαι νὰ κατανοήσω τὰς περὶ αὐτῆς δυσμενεῖς κρίσεις. Καὶ ἐν οἷς ἀποφάσκει καὶ ἐν οἷς καταφάσκει ἡ Στωικὴ ἠθικὴ φαίνεται μοι οὔσα τὸ τελειότατον τῶν ἀρχαίων χρόνων ἠθικὸν σύστημα. Οἷα ὀξυδέρκεια καὶ εὐθυγνώσια, οἷα ἀναλυτικὴ ἀλήθεια, οἷα ἀδρᾶ ἠθικότης καὶ θρησκευτικὴ συνείδησις, οἷος τόνος, οἷα σθεναρὰ ἀπέχθεια πρὸς πᾶσαν ἀνελευθερίαν καὶ δουλείαν, οἷος ζῆλος πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ τὴν κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαν, ἀλλ' ἐπὶ πᾶσιν οἷα ἀνοχὴ, οἷα εὐκοινωνησία, οἷα φιλανθρωπία, οἷα εὐκρινὴς καὶ ἔνθερμος συνείδησις τοῦ καθόλου δικαίου καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους! Ἡ Στοὰ δὲν ἀπέπνιγε τὸν ἄνθρωπον, οὐδὲ ἡγνόει τὰς ἀδυναμίας του, ἀλλ' ἐθεράπευε μόνον καὶ διέπτυσσε πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἐν ἡμῖν γενναῖον καὶ ὑψηλόν· ὁ βλέπων τοὺς πλείστους ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν φιλοσόφους ὑπερεπαινοῦντας τὴν ἀδιαφορίαν, τὴν ἀδράνειαν καὶ τὴν ὑπερφιλαντίαν, οὐδαμῶς δικαιούται νὰ ἐλέγξῃ σπουδαίως τὴν Στοάν, ὅτι ἐνίοτε ὑπὲρ τὸ δέον ἐξετίμησε καὶ τῆς ἡμετέρας φύσεως τὴν δύναμιν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀρετῆς. Ἀληθὲς ὅτι ὁ ἐπιπολῆς ἐρευνῶν τὴν στωικὴν ἠθικὴν θὰ ὑπολάβῃ ἴσως αὐτὴν ὅπως οὖν σκληρὰν, δύσκαμπτον, ὑψηλόφρονα καὶ δὴ καὶ ἥκιστα ἀνεκτικὴν. Ὁ ἀναλογιζόμενος, λ. χ. τὴν διαίρεσιν τῶν ἀνθρώπων εἰς σπουδαίους καὶ φαύλους, τὴν μηδεμίαν

καταλείπουσιν θέσιν εἰς τοὺς μὴ συναριθμουμένους ἐν τοῖς σπουδαίοις ἢ ἐν τοῖς φαύλοις· ὁ ἀναλογιζόμενος ὅτι, κατὰ τὸ στωικὸν δόγμα, μόνος ὁ σοφὸς εἶναι πλούσιος, ἐλεύθερος, ἀψευδής, ἰσόθεος κτλ. ἀδύνατον νὰ μὴ διατεθῇ ἀηδῶς πρὸς τὰς ἀλλοκότους ταύτας πικραδοξολογίας καὶ νὰ μὴ διίδῃ ἐν αὐταῖς δόσιν τινὰ μανίας καὶ μεγαλαυχίας. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα τῆς Στοᾶς ἡ ὑπόστασις. Ἡ ἀληθὴς αὐτῆς οὐσία ἔγκειται εἰς τὴν ἠθικὴν πνευματικότητα, εἰς τὸ καθῆκον καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἔνδον βίου, εἰς τὴν ἰσονομίαν καὶ φιλάνθρωπίαν, εἰς τὴν τλησιπονίαν, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὸ μειλίχιον αὐτῆς ἦθος πρὸς τὰς δυσμενεῖας τῆς τύχης καὶ πρὸς πᾶσαν καταπίεσιν. Κατ' ἐμέ, οὐδὲν ἕτερον φιλοσοφικὸν σύστημα ὑπῆρξε πώποτε τοσοῦτον κατὰ βάθος ἀνθρωπικόν. Δύο τινὰ εἶναι πρὸ πάντων ἀξιοθαύμαστα παρὰ τῇ Στοᾷ, τοῦτο μὲν αἱ αἰτίαι ἀλήθειαι ἃς ἀνεκήρυξεν ἐντόνως καὶ ἀκλονήτῳ τῇ γνώμῃ, τοῦτο δέ, ἡ διηνεκὴς αὐτῆς ἔνστασις πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀδιαφορίαν καὶ διαφθοράν, αἵτινες ἐνέμοντο μέχρις ὁστέων καὶ μυελοῦ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Στοὰ περιέπεσε βεβαίως εἰς πολλὰς ὑπερβολὰς, ἀλλ' οὐδὲν ἥττον αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ πρώτη σχολὴ τοῦ δικαίου καὶ τῆς φιλάνθρωπίας».

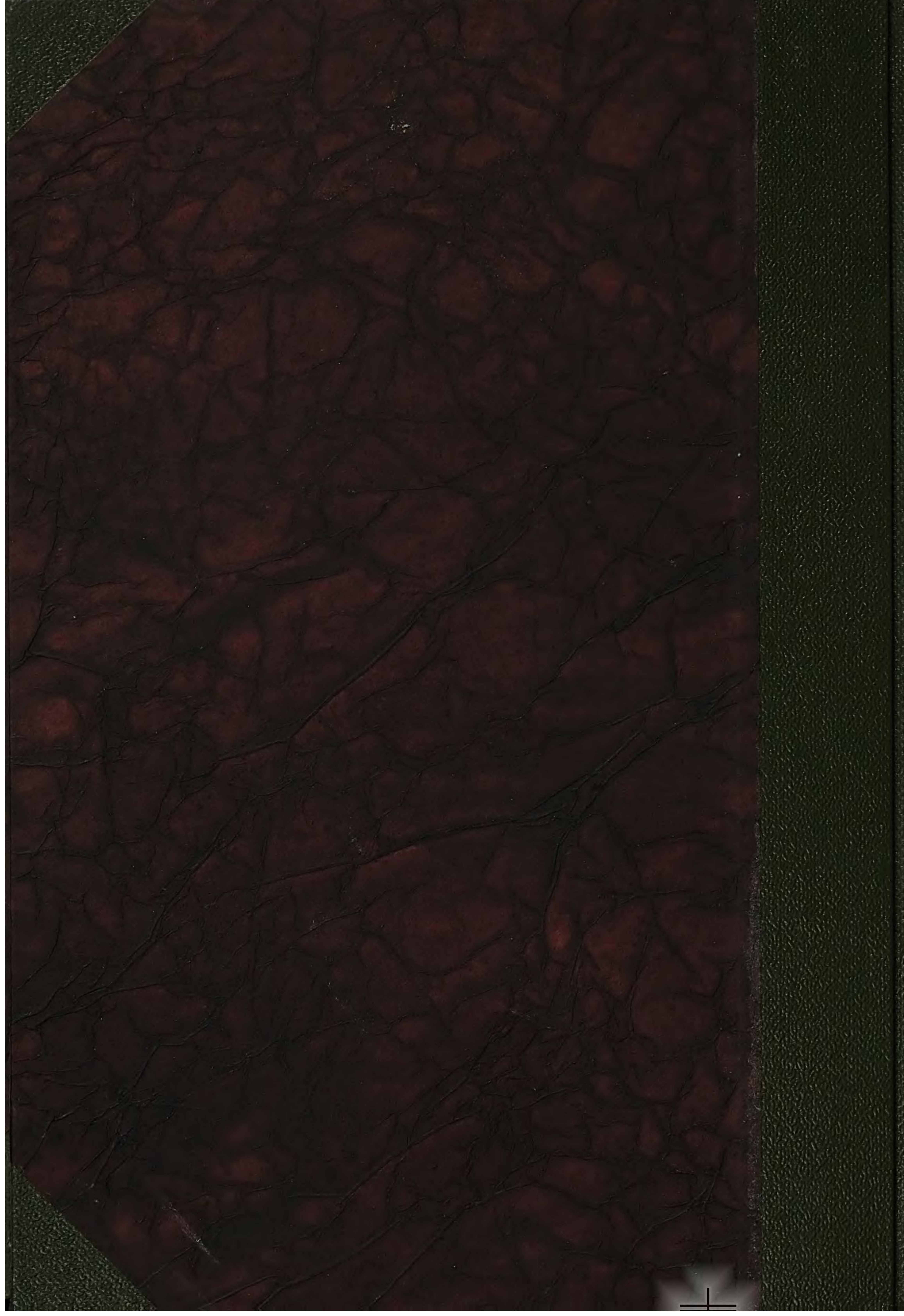
Τελευταῖον δέον νὰ μὴ παρέλθωμεν ἀμνημόνευτον τὸ καὶ ὑπὸ ἄλλων λογίων παρατηρηθὲν, ὅτι ἡ στωικὴ φιλοσοφία, διὰ τῆς ὑπερμέτρου τῶν ὑποκοριστικῶν χρήσεως, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὰ ἄπειρα τῆς σημερινῆς γλώσσης ὑποκοριστικά. Ἴσως ἔπειτα συνεβάλοντο οὐκ ὀλίγον καὶ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες *πλείστα* ἐκ τῶν Στωικῶν ἐρανισάμενοι, μετήνεγκαν εἰς τὰς ἑαυτῶν διδασκαλίας τοσοῦτῳ προθυμότερον ὅσῳ περὶ πλείστου ἐποιοῦντο νὰ δείξωσι μηδενὸς λόγου ἄξια τὰ ἀγαθὰ τῆς παρούσης ζωῆς πρὸς τὰ τῆς μελλούσης μακαριότητος ἀντιπαραβαλλόμενα. Ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη χρήζει ἰδιαιτέρας ἐρεύνης· κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κοραῆ, ἡ τῶν ὑποκοριστικῶν κατάχρησις ἀνάγεται ἀκριβῶς εἰπεῖν εἰς τοὺς παλαιούς κωμικούς· οὐδὲ εἶναι ἀπίθανον ὅτι εἰς τούτων τὸ παράδειγμα ἐπόμενοι οἱ Στωικοί, ἐπετήδευσαν τὴν συχνὴν τῶν ὑποκοριστικῶν ἀντὶ τῶν πρωτοτύπων χρῆσιν, ἥτις, ἰδίως ἐν τῇ νέᾳ Στοᾷ, μετέπεσεν εἰς ὑπερβολικὴν κατάχρησιν, ἐπὶ ἐξευτελισμῷ τῶν ἐν τῷ βίῳ, ὡς μικρῶν δῆθεν καὶ εὐκαταφρονήτων κτημάτων.

9.85

Jos. Vollherbst
Buchbinderei
München
Barerstraße 71

Thereianos, Dionysios

[Nichtlateinische Schriftzeichen] [Nichtlateinische Schriftzeichen]

Bd.: 1

1892

41.2123-1

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11533930-6